

FOLIA HISTORICA XXIV.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 2005-2006

FOLIA HISTORICA

XXIV. kötet

2005–2006

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2006

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő:
Kovács Tibor

Szerkesztő:
Szvitek Róbert József

Szerkesztőbizottság:
Gerelyes Ibolya
Ihász István
Körmöczy Katalin
Pallos Lajos
Cs. Lengyel Beatrix
Szikossy Ferenc
Tamás Edit

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap anyagi támogatásával jelent meg.

© Magyar Nemzeti Múzeum, 2006

ISSN 0133 6622

Felelős kiadó: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója
Készült az MNM Nyomdájában, 14,25 (A/5) ív terjedelemben, 600 példányban
Felelős vezető: Berkes Miklósné
Szedés-tördelés: Kovács Gy. Lászlóné

TARTALOM

Folia Historica 2005

I. Tanulmányok

<i>Bognár Katalin</i> : Kisnemesek az 1843-as Zala megyei követválasztáson	5
<i>Tompos Lilla</i> : A IV. Károly koronázása alkalmából készült díszmagyarok története és formai sajátosságai	11
<i>Pallos Lajos</i> : Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920. I.	33
<i>Kemenczei Ágota</i> : Adalékok a két világháború közötti műgyűjtés történetéhez (Fleissig József gyűjteménye)	97
<i>Závodi Szilvia</i> : A katonatiszti házasságkötések szabályozása a 20. század első felében	115
<i>Ferencziné Sedlmayr Krisztina</i> : Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években	131
<i>Fisli Éva</i> : „A nemzet halottja”, 1945 Bajcsy-Zsilinszky (újra)temetése	179

II. Közlemények

<i>Ewa Letkiewicz</i> : The Jewels of Queen Isabella of Hungary	197
<i>Cs. Lengyel Beatrix</i> : Földváry Károly ezredes fényképe	205
<i>Sallay Gergely Pál</i> : A Horthy-kori japán–magyar kapcsolatok katonai és kitüntetési vonatkozásai a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára felvételeinek tükrében	213

Bognár Katalin

Kisnemesek az 1843-as Zala megyei követválasztáson

A köznemesség (vagyis a hercegi, grófi, bárói címmel nem rendelkező nemesség) legalsó, egyben legnagyobb tömege, mintegy négyötödét kitevő rétege kapta a történettudományban a kisnemesség elnevezést. Ez a zömében iskolázatlan, politikai tapasztalatokkal nem rendelkező réteg a reformkorban kitűnő céltáblája volt az országgyűlési követi vagy megyei tisztségviselői pozícióra törekvő tehetősebb nemesek szavazatgyűjtő korteshadjáratainak. Szavazataik megszerzését minden vármegyei politikai csoportosulás feladatának tekintette, hiszen nagy számuk miatt múltott egy követutasítás, egy tisztségviselő vagy követjelölt sorsa. A korteskedések egyik központi elemét a feudális kor utolsó két évtizedében a háziadó nemesi vállalása illetve annak elutasítása képezte, de az érdekellentéteket a megyei tisztikarok tagjai közötti feszültségek, rivalizálás is mélyítette. A kisnemesi szavazók meggyőzésére, voksuk megszerzésére számos eszközt bevetettek a kortesvezérek: az értelmi és érzelmi meggyőzésen túl igen gyakran folyamodtak a megvesztegetés („lélekvásárlás”), etetés-itatás, sőt a megfélemlítés, fenyegetés eszközéhez is. A leitatott, megvesztegetett nemesek számos megyében keveredtek a megyegyűlések előtt, alatt és után botrányos jelenetekbe, váltak bűncelekmények elkövetőivé. Ezekről a korabeli kifejezéssel élve „kicsapongásokról” az 1840-es évek elejétől rendszeressé váló hírlapi megyei tudósítások néhány napon belül beszámoltak az olvasóközönségnek. A sajtóban megjelent cikkek cenzúrázott, sokszor szűkszavú sorai mellé a levéltári iratok konkrét részleteket tudnak állítani, illetve új szempontokat adhatnak a kisnemesi viselkedés jellemzéséhez. A két forrástípus segítségével a kisnemeseknek a megyei követválasztásokban és tisztújításokban betöltött szerepe számos oldalról megvilágítható: hogyan vélekedtek ezen réteg tagjai a felmerült politikai eszmékről és törekvésekről; honnan szereztek ezekről egyáltalán tudomást; milyen hatással voltak rájuk a korteshadjáratok; milyen életkörülmények, vagyoni viszonyok tették őket fogékonyá a megvesztegetésre.

Zala megye hat járásában a reformkor időszakából fennmaradt legteljesebb, 1834-es összeírás szerint összesen 6006 szavazásra jogosult nemes volt. Ezek közül 140 fő tartozott az egyházi arisztokráciához, 38 fő a világi arisztokráciához, 602 fő a jómódú középbirtokos nemességhez (a „lovagi rend”-hez) és 5226 fő, vagyis az összes szavazásra jogosult 87%-a tartozott a legalsó, „közrendű” réteghez. Figyelembe kell venni azonban, hogy az összeírás nemcsak a lakóhelyükön tüntette fel a szavazókat, hanem ott is, ahol csak birtokkal rendelkeztek, így a követválasztáson, tisztújításon ténylegesen választó nemesek száma néhány százal kevesebb lehetett.¹ 1843-ban Zalában a korteskedések a nemesi adómentesség védelmét illetve a nemesi adózás szükségességét választották fő jelszavaikká, de a pártok vezetői közötti ellentétek elsősorban személyi jellegűek voltak. A zalai ellenzék a Széchenyi-Kossuth vita nyomán kettészakadt radikálisabb liberálisokra (Deák Ferenc és Csány László vezetésével) és a mérsékelt reform híveire (Hertelendy Károllyal az élen). A két csoport között a végző szakítást az 1840-es tisztújítás hozta: Csány – nem hallgatva Deák érdekegyesítő politikájára – kizárólag saját híveit juttatta a megyei tisztikarba. A szabadelvű párt kettészakadásával megerősödött a hatalomból kiszorult harmadik táblabírói csoportosulás helyzete. Kihasználva a Hertelendy- és a Deák-párt ellentéteit, egyetlen céljuk a hatalomba való visszajutás volt. A csoport élén egy elszegényedő középbirtokos családból származó ne-

¹ Molnár András: Zala megye reformkori tisztújításai 1819–1847. Levéltári Szemle 39. (1989) 3. sz. 23.

mes, a kiscgörbői Forintos György táblabíró állt. 1840-től a kismemizett táblabírák a Hertelendy-párttal együtt küzdöttek a hatalomba való visszajutásért, s a rivalizálás az 1843-as országgyűlési követválasztáskor jutott csúcspontjára.² Az 1843-as év hírlapjai áprilistól szeptemberig számos tudósításban és érkező írásban foglalkoztak a követválasztásokhoz kapcsolódó Zala megyei eseményekkel és botrányokkal. 1843 nyarán a reformellenzék már nemcsak az eszmei meggyőzés eszközével élt, hanem megvesztegetéssel, erőszakos aláírás-gyűjtéssel is igyekezett támogatókat szerezni a követválasztás harmadik fordulójára. A tisztességtelen eszközök alkalmazását a *Pesti Hírlap* is elismerte: az „izgatások nemcsak a’ köznemességnek felvilágosításával ’s némileg kapacitatójával, hanem [...] csábításokkal, vesztegetéssel, pénzzel, borral, földnek, fának ígéréssel ’s néhol talán fenyegetéssel is üzetek”.³

A korabeli cenzúravizonyok⁴ miatt a lapok nem közölhették a „kicsapongásokban” érintett személyek nevét. Levéltári forrásokból azonban fényt lehet deríteni több részletre. A megyei levéltárakban fennmaradt vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek szűkszavúan, a közgyűlési iratok részletesebben ismertetik egy-egy követválasztás vagy tisztújítás eseményeit. A kismemesi mentalitás elemzéséhez legtöbb szempontot nyújtó források azonban egyértelműen a perek. A Zala Megyei Levéltárban az 1830-as és 1840-es évekre vonatkozó büntetőperek mutatókönyve több olyan perre utal, mely a követválasztásokhoz, tisztújításokhoz, korteskedésekhez kapcsolódó bűntettekkel foglalkozott. Sajnos nem mindegyik ilyen per iratanyaga élte túl az elmúlt 160–170 év viszontagságait, de az 1832-es követválasztáshoz kapcsolódóan egy, az 1843-as követválasztáshoz kapcsolódóan pedig négy per iratát találtam meg. Ezek a források a vádlottak, a tanúk és az áldozatok vallomásaival igen sok részletre kiterjedően mutatják be a kismemesi életmódot, gondolkodást, vagyoni és társas viszonyokat. A kismemesek perbeli vallomásaikban önmagukról beszélnek, az ő szemszögükből nyerekhetünk bepillantást életükbe, a korteskedésekben és a megyék politikai életében betöltött szerepükbe. Elemzésüknél azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a tudatos elhallgatás és a torzítások lehetőségét, melyek mögött a nemesi közösségek tagjainak összetartása, a függőségi viszonyok kényszerítő kötelekei, megvesztegetés, vagy éppen fenyegetés állhat. Éppen ezért nem is alkalmasak ezek a tanúvallomások arra, hogy kiderítsük, valójában mi történt és hogyan történt. Azt a kérdést például, hogy 1843. április 4-én este Kehidán⁵ hogyan zajlott le a helyi lakosok és a követutasításokat tárgyaló gyűlésről (diadal)ittasan hazafelé tartó nemesek közötti összecsapás, nem tudjuk megválaszolni. A végeredményt ismerjük: a nemesek a Deák birtokát őrző egyik 18 éves őrrel elöltek; a verekedés során egy nemes meghalt, többen megsebesültek, hatot pedig letartóztattak.⁶ A nemesek vallomásaiból kibontakozik egyfajta kikényszerített vagy tudatosan vállalt összetartás, mely a verekedés nemesi kezdeményezőit elrejtette. A tanúk vallomásaikban kivétel nélkül úgy nyilatkoztak, hogy nem látták, ki kezdte a verekedést. Vagy a túl nagy sötétségre hivatkoznak (a hazavonuló nemesek már napnyugta után értek Kehidára); vagy arra, hogy a verekedés már megkezdődött mire ők odaértek; vagy arra, hogy ők elől mentek, és ezért nem látták a hátuk mögött kialakuló verekedést; vagy azt állítják, hogy a kehidaiak kezdték a verekedést. A ne-

2 *Uő.*: Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson. Levéltári Szemle 37. (1987) 2. sz. 50–53.

3 *Pesti Hírlap* 1843. szeptember 10. 281. sz. 614.

4 A korszakban érvényes cenzúra irányelveiről: A könyvvizsgálat tárgyában kibocsátott 1836-ik évi kegyelmes általános utasítás pótléka. 1846. március 11. In: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk.: *Pajkossy Gábor*. Bp. 2003. 172–176.

5 Ma: Kehidakustány; Zalaegerszegtől kb. 25 km-re keletre fekszik.

6 *Pesti Hírlap* 1843. április 13. 238. sz. 244.

mesek a magukkal vitt pisztolyokat, puskákat a nemesi tanúvallomások szerint kizárólag arra használták, hogy győzelmi lövéseket tegyenek, senkit nem akartak sem megsebesíteni, sem megölni. Nem akadt egyetlen nemesi tanú arra sem, aki látta volna, hogy a bevádolt nemesbükü Kun Gábor lelőtte volna a 18 éves jobbágy őrt, Mészáros Józsefet. A nemesek egy része megpróbálta áthárítani a felelősséget: több nemesbükü (köztük Kun Gábor) saját hadnagyukat vádolta, hogy ő szólította fel őket, sőt tizenkét forint büntetés terhe mellett kötelezővé tette nekik, hogy fegyverrel (más vallomásokban: „kezebeli”-vel, vagyis botokkal) vonuljanak a gyűlésre.⁷

Az 1843-as zalai követválasztáshoz kapcsolódó „kicsapongásokat” vizsgáló peranyagban gócpontként tűnik fel a Rádon⁸ lakó Salamon Mátyás és Tánzos Gábor nemesek viszálykodása.⁹ 1843. augusztus 19-én Tánzos és Salamon, illetve társaik összeverekedtek falujukban; majdnem két héttel azelőtt, hogy az áprilisi és májusi eredménytelen követválasztás után Zalaegerszegen augusztus 31-én lezajlott volna a harmadik választási gyűlés. Salamon és Tánzos voltak a verekedés kulcsfigurái, de Tánzost nemes Egyed Józseffel együtt fogták perbe, a vád szerint együtt verték meg Salamont és nemes Zsidi Jánost. A per 1848. május 12-én ért véget: a vizsgálatot végzők szerint a tanúvallomások alapján a verekedés körülményeit nem lehetett minden kétséget kizáróan tisztázni, így a „próbák egyenlősége” miatt mindenkit felmentettek. A tanúvallomásokból kitűnik, hogy a viszály központi elemét az adó elvállalása, illetve elutasítása körüli véleménykülönbségek alkották, de a verekedők (és a tanúk!) közötti ellentétet korábbi viszálykodások is mélyítették. Tánzos Gábornak és Egyed Józsefnek magasabb polcon álló urakkal is kapcsolatuk volt: augusztus 19-én Rummy Károlyval,¹⁰ a Forintos-párt alvezérével együtt érkeztek kocsival a faluba, és Salamon Mátyás tanúvallomása szerint „ők az akkori kérdésben forgó adó ellenére verbunkoskoltak, és azt nyilván tudták hogy mi övélek nem tartunk”.¹¹ Egy másik ügyhöz kapcsolódó tanúvallomásból tudhatjuk meg azt, hogy Tánzos Gábor és Egyed József többedmagukkal Rummy Károly társaságában mentek haza az augusztus 31-i gyűlésről, s kortesvezérként viselkedtek. Azzal vádolták őket, hogy nemes társaikat a hetésiek megverésére buzdították, sőt verték is őket, ráadásul Tánzos káromlotta a hetési nemeseket („paraszt Krisztussukat, szabadságokat eladó Isteneiket”).¹² Tánzos Gábor neve feltűnik az 1847-es tisztújítás előtti korteskedésekben is. Ebben az évben június 15-én tartották a tisztújító gyűlést. A pacsai uradalmi hajdú és négy ottani uradalmi béres folyamodványt nyújtott be a vármegyéhez, amelyben Rummy Károlyt, rádi Tánzost Gábert és több nemeset vádoltak azzal, hogy június 11-én megverték őket.¹³ A levél szerint a béresek a falujuk kovácműhelyében élesítették szántóvasaikat, amikor „Rummy Károly Ur öt pór nemes társaival” betört a műhelybe, és jól megverték őket. Amikor a kovács a műhely megtámadása miatt zúgolódott, rá puskát szegeztek, és megtámadták az odaérkező uradalmi hajdút is. A verekedés vagy verés a levél szerint egészen addig folyt, míg az egyik béres meg nem mondta Rummy-nak, hogy ők csak béresek. Mire Rummy azt kérdezte, miért nem mondták ezt előbb... Rummy Károlyt egyébként 1843-ban beválasztották abba a bizottságba, amely a tisztújítás rendszabályait volt hivatott kimunkálni,

7 Zala Megyei Levéltár (továbbiakban ZML), Processus Criminalis 1843. Fasc. 13. No. 135.

8 Ma: Nemesrádó; Zalaegerszegtől kb. 20 km-re délkeletre fekszik.

9 ZML, Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152.

10 Hátteréről lásd: *Molnár A.*: Deák Ferenc i. m. 53.

11 ZML, Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. fol. 127. r.

12 Utóbb, amikor a rádi verekedés ügye lezárult, az ebben betöltött szerepe miatt nem, de az augusztus 31-én történt nyilvános káromkodása miatt Tánzos Gábert a törvényszék arra ítélte, hogy térítse meg a tiszt tanúk napidíját (30 pengő forintot). A verekedés vádját nem sikerült bebizonyítani.

13 ZML, Kerkapoly István hivatalos iratai 1843–1848. IV. 21. (15 doboz)

de ez őt a Kerkapoly István első alispánnak írt panaszkozó levelek tanúsága szerint egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy a megye kapornaki járásában véres verekedésekbe keveredjen a liberális kortesvezérekkel. De visszatérve az 1843. augusztusi rádi verekedésre: úgy tűnik, hogy nemcsak Tánczos és társai, de Salamonék is korteskedést folytattak. Két rádi lakos (Varga Péter és Salamon Gáspár) azt vallották, hogy amikor a kocsmába érkeztek egy ebéd elköltése végett, Salamon és társai kihajították őket, mert nem vallottak színt, melyik féllel tartanak.¹⁴ A verekedés központi színhelye a rádi kocsmá volt. Salamon társaival a kocsmában italozott, Tánczos a kocsmá előtt volt. Nem világos, hogy ki kezdte a verekedést: Salamon és tanúi Tánczost, Tánczos és tanúi pedig Salamonat vádolják. A kocsmá előtti perpatvar után Tánczos háza előtt folytatódott az összezsapás. Egyed saját vallomása szerint „boros fővel” vett részt a verekedésben; egy szemtanú szerint pedig Tánczoston kívül az összes érintett személyek „bor közben voltak”.¹⁵

A tanúvallomásokban találhatunk olyan utalásokat, amelyekből kiderül, hogy a kortes-hadjáratok és követválasztások során verekedő nemesek között voltak rossz hírben állók is, sőt néhányuknak már korábban meggyúlt a baja a megyei igazságszolgáltatással. Az 1843. augusztus 19-i rádi verekedés két főszereplője, Salamon és Tánczos ellen is felmerül vádként a korábbi bűnös előélet. Egy Tánczos mellett tanúskodó rádi lakos, Deák Éva azt vallotta Salamon élete folyásáról, hogy az „igen garázda verekedő s fertelmes káromkodó ember, a tanu férjét is egyszer midőn testvérjénél ns. Salamon Lörintz Kapornaki Ispán Urnál mint béres szolgált, és az fűkaszálláskor ön ura réjtjében kaszált, ns Salamon Mátyás ökreit cselédje által hatalmasul ugyan azon rétbén hol az kaszált reá hajtotta, s ezen hatalmas tettért ezt dorgálta, de az arra mit sem figyelve ökreit ki nem hajtotta”.¹⁶ Salamon ráadásul a „széna szárogató vellával” a tanu férjét melbe döfte, melynek nyoma egy évig látszott. A tanu vallomásának hitelesítéskor bevallotta, hogy ezt a történetet csak a férjétől hallotta, és kiderül az is, hogy az ügyet már tárgyalták. Tánczos és Egyed az ellenük tanúskodó két férfi, Zsidy Gábor nemes és Vajda József agilis vallomásait próbálják hiteltelenné tenni: őket „égetőknek, [...]verőknek és gyilkosoknak gyanítják, 's ez eránt már T. ügyési vélemény alatt vagnak”.¹⁷ Ezeknek a korábbra visszamenő vádaknak vagy gyanúknak a megemlítése azt a célt szolgálta, hogy az adott személyről „bebizonyítsák”, hogy korábbi magatartása, cselekedetei alapján képes egy bizonyos tett elkövetésére, tőle „kitelik”. De a Tánczossal együtt verekedő Egyed József is felemlíti Tánczos korábbi tetteit: Zsidy János 1847. szeptember 17-én azt vallotta, hogy őt többen verték a kocsmában, mégpedig Klinger György és Egyed József, akik Tánczos társaságában voltak. Egyed a szeptember 18-i szembesítésen elismerte, hogy ő ütötte nyakon Zsidyt, „egyszersmind panaszolta az alkalommal azt is, miképpen most nem régiben is Ns Tánczos Gábor ökreit erőhatalommal házából elhajtotta, s őt meg is verte, a mint e miatt már a ns vmegyére folyamodott is.”¹⁸ (Egyébként sem a kocsmáros, sem Zsidy nem vallott Tánczos ellen, mindketten azt mondták, hogy nem tudják, hogy Tánczos vert-e.) Úgy tűnik, hogy Tánczos másokat is manipulált, amire az 1847. december 3-i helyszíni vizsgálaton felvett jegyzőkönyv utal. „Zsidi János pedig, és Salamon Mátyás azt erősítették, hogy az alporős Tánczos Gábor védelmére kihalgatott, 's meg hitezett tanuk meg vesztegetettek, 's hogy azok a' kérdéses verekedésről magánylag egészen másképp nyilatkoznak mint vallásaikban feljegyezve van”.¹⁹ Ez megintcsak egy ellenőrizhetetlen állítás, az viszont tény,

14 ZML. Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. fol. 70. r.

15 ZML. Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. fol. 95. v.

16 ZML. Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. fol. 61. v.

17 ZML. Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. fol. 96. r.

18 ZML. Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. fol. 91. v.

19 ZML. Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. fol. 89. r-v.

hogy számos esetben a vallomások felvétele után következő hitelesítéskor a tanúk módosították a Tánczost terhelő kijelentéseiket.

A peranyagban található egy olyan vallomást is, amelyből az tűnik ki, hogy egy tanú korábbi személyes sérelmei vezettek vallomásának megtételekor. Nagy Anna rádi közbirtokosnő 1847. május 6-i (!) tanúvallomása szerint látta Egyed József és Salamon verekedését Tánczos háza előtt. Ő is előadja a saját verzióját, hogy mit látott, de nem ez az érdekes. Megemlíti viszont, hogy bár látott sok embert az utcán bámészkodni, de Szukits Istvánnét, szomszédját nem. Az a verekedés után jött oda hozzá megkérdezni, mi történt. Ő elmondta amit látott, és később hallotta, hogy Szukitsné Tánczos elleni vallomást tett. Amikor Nagy Anna felelősségre vonta Szukitsnét, az azt válaszolta, „hogy őt Salamon Mátyás kérte meg, csak azt mondaná a’ mi majd irva lesz”. És már csak azért is vállalta a Táncos elleni tanúskodást, mert „a’ télen ki osztott sűrűből az ő jusát, – mivel Táncos Gáborhoz atyafinak tartja magát –, Táncos Gábor nem adta ki.²⁰”

A tanúvallomásokban gyakran jelenik meg a vádlott rovására írt káromkodás, illetve istenkáromlás. Az 1840-es években az érvényben lévő büntető törvények alapján az istenkáromlásért „a’ káromló első büntetéeért vesszővel, másodikért pálczával, harmadikért pedig úgy, mint valamely gyilkos vagy másféle gonosztevő, következőleg fejvesztéssel büntetessék”.²¹ (Ez – sejtethjük – nem így történt a gyakorlatban...) 1791-ben javaslat született ezen szigorú ítélet enyhítésére, amely maximum három év szabadságvesztést tartott kiszabhatónak büntetesként, de a javaslatból végül nem lett törvény.²² Az 1843–44-es országgyűlésen a büntetőjogi törvényjavaslatok megvitatása során tárgyalás alá került az istenkáromlás kérdése is. A vita tárgya az volt, hogy az istenkáromlás büntetendő cselekményként bekerüljön-e a tervezett új büntető törvénykönyvbe. A tárgyalások során az országos ülés elnöke így foglalta össze véleményét az istenkáromlásról: „a legnagyobb gonosztevők mindig a legnagyobb káromkodók voltak s talán a káromkodáson kezdték aprólékos gonoszágaikat”. Az istenkáromlást azért kell büntetni, mert a vallás iránti tiszteletet s magát a hitet ássa alá, s ezáltal „a polgári társaságban vétkek termékeny terjesztőjévé lesz s épen azért kívánom a káromkodást büntetni, de kisebb büntetéssel, mint eddig, mert hogy olyan nagyon elharapózott, annak okát is abban keresem, hogy a legnagyobb büntetések voltak reá ki szabva, melyeket a bíró a bünösökre nem is akart kimondani”.²³ A Salamon-Tánczos viszály kezdő eleme volt az egymás káromlása, gúnyolása, „hergelése”. Salamon Mátyás tanúvallomásában ezt olvashatjuk: amikor a kocsmában társaival ittak, három Tánczossal tartó nemes bejőve elkezdte őket gúnyolni és „förtelmes káromkodások közt Klinger György miveli a koldus Istenemet”, majd távozáskor is a három férfi „bötstelen-ségekkel ki mentek, utoljára ment ki Klinger György, ki ismét mivelte teremtésemet”.²⁴ A sor folytatható lenne számtalan példával, nem csak a Salamon-Tánczos ügyben. Valószínűleg minden tanútól megkérdezték, hogy hallották-e a verekedőket káromkodni. Ha ugyanis nincs leírva, hogy milyen káromkodást hallottak, akkor a tanúvallomásban a negatív válasz szerepel, vagyis hogy nem hallották az illetőt káromkodni.

A büntetőperек tanúvallomásai és jegyzőkönyvei a kismemesi élet további részleteibe is bepillantást engednek, például a gazdálkodás rendjébe, egy-egy személy vagyoni helyzetébe, vagy a kismemeseknek az előjáróikhoz való viszonyába. Ezeket a forrásokat kiegészíthetik

20 ZML, Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. fol. 59. v.

21 *Szlemenics Pál*: Fenyítő törvényszéki magyar törvény. Pest, 1847. 97.

22 *Angyal Pál*: Az istenkáromlás. Bp. 1902. 41–42.

23 *Angyal P.* i. m. 43.

24 ZML, Processus Criminalis 1845. Fasc. 28. No. 152. 127. r.

és magyarázhatják adott esetben a nemesi összeírások, az egyes tisztségviselők után maradt iratok és a családi levéltárak anyagai, továbbá egy nemes halála után fennmaradt gyámügyi iratok.

Lower nobility in the elections of deputies to the diet in Zala county in 1843

Summary

The study gives an insight into the events of the elections of deputies to the diet in Zala county in 1843, more specifically, into the role and behaviour of lower nobility in these events. The elections took place amidst fierce and widespread canvassing. The opposing parties were divided not only along one of the most important questions of the Reform Age (should the nobles pay the tax for the expenses of county self-government), but also by personal rivalry among leaders of county politics. The heads of these parties used a number of ways to collect as many votes as possible, for example providing feasts for the members of lower nobility or bribing them. The canvassing using illegal methods led in many counties to scandalous events and crimes. The few criminal suits which survived at the Archives of Zala County, provide many interesting data concerning the role played by lower nobility in the elections. What these people thought about the current political issues, how they got to know them at all, what effects the canvassing had on them, what kind of life and economic situation made them responsive to bribery, and so on. We can also learn from the confessions that the opposing parties from the lower nobility (both the bullies and the witnesses) were motivated by previous discontents and hostilities, too. Archival documents can serve as essential sources for the research of the mentality of lower nobility, and they can also add a more detailed picture to the censored reports on the elections published in newspapers.

A IV. Károly koronázása alkalmából készült díszmagyarok története és formai sajátosságai

A magyar viselet az évszázadok során lassú, szerkezetbeli változáson ment keresztül, az aktuális divat és a praktikum hatására kialakult új részletek ráépültek az előzőekre. Hiatusok nélküli folyamat ez, amelyben tudatos változtatást egy-egy kiemelkedően fontos történelmi esemény eredményezett. A magyar viselettörténetben – mostani tudásunk szerint – az első ilyen alkalom a Szent Korona Bécsből való hazahozatala volt, amikor az eseményt diadalként megélt magyarság öltözetében is méltó külsőségeket teremtett. Megalkották a nemesi bandériumok uniformisát, de a női díszruhát is átalakították. Sikerral egyesítették a divatos francia szabásvonalat a könnyűlovasság, a huszárság egyenruhájának sajátosságaival, kölcsönözve annak csákóját és prémszegélyes mentéjét is.¹

Az 1825. évi országgyűlés dátuma a magyar viselet történetének szempontjából is fordulópontot jelentett, ekkor, és ez időtől kezdve többször tudatosan, a hatalom ellen protestálva öltötték föl zsinóros, fekete öltözeteiket férfiak és nők egyaránt.² A történelmi, társadalmi és politikai változások a 19. század folyamán közvetlenül hatottak a magyar öltözet alakulására. Az események résztvevőinek öltözetét, a ruhadarabok formáját, textíliáját és színét az alkalom határozta meg, kifejezve viselőjének nézeteit a világ felé. Olyan jelrendszer ez, amelyet a kortársak tökéletesen értek, és mi, kései utódok is felfedezhetünk. Közlelőbb lépve a műtárgyakhoz, és erre a Magyar Nemzeti Múzeum gazdag kollekcója a rendelkezésünkre áll, segítségül hívva az írott és képi forrásokat, a magyar díszöltözet kialakulását, változását egészen történetének lezáródásáig, a II. világháború végéig követhetjük.³ Általánosságban elmondható, a színes öltözetek a reprezentáció, a feketék kezdetben a gyász jelképei voltak, majd a leverte 1848–49-es forradalom és szabadságharc után az ellenállás színévé is váltak. A kiegyezést követő évtizedekben ezeknek a fekete díszruháknak elegáns, ékszerrel kiegészített változatait viselték a magas állami hivatalalt betöltő férfiak és ünnepi ruhát viselő asszonyai.

A férfi díszöltözet forrása, jellemzői

A magyar férfidíszöltözet kialakulásában a szerkezet kontinuitása mellett a 19. század mestereinek tudatos, historizáló szándéka érhető tetten. Megmutatkozik ez a neoreneszánsz gránátalmamintás bársonyok, neobarokk és neorokokó selymek kiválasztásában is, de válogatnak a 16–17. századi formákból és megoldásmódokból is, és ezeket eklektikus módon, gyakorta imitálva azokat valósították meg.

Nyugat-Európában is a kelet felé fordult a divatot irányítók figyelme, Magyarországon pedig a keleti származástudatot a krónikák és eredetmondák keltette lelkesedés táplálta és

1 Bővebben: *Tompos Lilla*: Egy történelmi esemény tükröződése a viseletben. *Folia Historica* 21. (1998–1999) 215–231.

2 Az osztrák rendőrminiszternek küldött jelentések nyomán ismerjük az ekkor általánossá vált, derékban szabott dolmány, az atilla viselésének történetét. Bővebben: *Takáts Sándor*: Az Atilla kezdetei. In: *Magyar küzdelmek II. Bp., é.n. [1895] 383–398.*; *Ságvári György*: Az atilla. *Hadtörténelmi Múzeum Értesítője* 2. (1987) 249–294.

3 A Magyar Nemzeti Múzeum díszmagyarjainak színe-javát 2005-ben közzé tette *Tompos Lilla*: A díszmagyar – A magyar díszöltözetek története címmel.

megerősítette. Utazók, érdeklődők, művészek, tudósok és kutatók indultak a Közel- és Közép Keletre. A teljesség igénye nélkül említhetjük Besse Jánost, Jerney Jánost, Körösi Csoma Sándort, a későbbiek közül Vámbéri Ármint, vagy éppen a nagy apparátussal utazó Zichy Jenő grófot is. A gróffal utazó nyelvész, Bálint Gábor a kabarokban meg is találta a magyar „maradékot”, véleménye szerint ez a törzs „mely a magyar emlékeket leginkább megőrzé”.⁴ Többen a magyar művészet formai gyökereit vélték megtalálni a közel- és távol-keleti mintakincsben, közülük Zsolnay Miklóst említhetjük, aki a török csempéknek egész gyűjteményét vásárolta meg, hozta haza, és építette be a rajtuk lévő motívumokat kerámiái díszítésébe.⁵ Ezek a híradások és kiállítások minden bizonnyal befolyásolták a férfi díszöltözet készítőit és megrendelőit is, akik szívesen választottak keleti mintázatú selymeket és kiegészítőket a díszruhák anyagául, feltűnő gazdagsággal hangsúlyozták a keleti pompát ruhadarabjaikon. Az is elképzelhető, hogy az expedíciók credményei járultak hozzá ahhoz, hogy a közép-ázsiai ruhadarabok mint díszmagyarok jelentek meg az ünnepeken, elnyerve a résztvevők és a közönség tetszését.

A magyar népművészet volt az öltözetek megkomponálásának másik fontos forrása. A 19. században a városi szabók szűrt is szabtak, hiszen esetenként még a városi polgár is szűrt kanyarított a vállára. A szűrők szabásmódja, a hátat beborító nagy, négyszögletes gallér, a bekecsek, mellesek szücsvirágainak vonalvezetése és a paszomány átalvető az 1860-as években fel-felbukkan a nők mentéjében is, a férfiakéban pedig annyira rögződött ez a szabás- és díszítésmód, hogy még a huszadik században is gyakorolták.

A korszak nyugat-európai divatjában is ismert jelenség, hogy neves történelmi személyiségek ihlették az egyes ruhadarabokat: a nagy csipkegallér Medici Máriáról, a Stuart gallér a szomorú sorsú Stuart Máriáról, a Schiller gallér a német költőről, az összehúzott Pompadour tarsoly pedig XV. Lajos kegyencnőjéről kapta az elnevezését. A magyar díszöltözetek mesterei a 19. század húszas éveitől kezdve nem csak a formákat merítették a korábbi századok példáiból, de a kiöltött ruhadarabok nevét is gyakran a nemzeti múlt jelentős személyiségeitől kölcsönözték. A legismertebb és jól dokumentálható a hunok fejedelméről elnevezett atilla, a század közepétől kezdve ismerjük az atilla rövidebb változatát az árpádkát, a kettős ujjú kazincit, a magas, állógalléros zrinyit, a prémszegélyű rövid mentét a csokonait, a téli hosszú mentét a budát, a reformkor politikusáról Deák Ferencről elnevezett bő felöltőt a deákat és a deákszűrt is.

A férfi díszöltözethez hozzátartozik – ahogyan a 16–18. században is – a felsőkabát, azaz a mente, az alatta viselt dolmány, a különleges szabású „magyar nadrág” és a vele egyező színű alsó nadrág,⁶ a süveg tollforgóval, a nyakkendő, a csizma, sok esetben a zsinóröv és a kardcsatlékok is. Ötvösmívű övvel, mentekötővel, ékköves-zománcos csatokkal és gombokkal a korábbi századokban is díszítette ruháit a tulajdonos, majd az 1860-as évektől kezdve az öltözethez illő, készletbe komponált ékszerkészletet is megvásárolhatta. Teljessé akkor vált az öltözet, ha a hozzávaló „kis” vagy „nagy” ékszerkészlet is megvolt. Ennek részei a mentekötő, az öv, a süveg forgója, a mentére való nagyobb, a dolmányba illeszthető kisebb gom-

4 Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója Zichy-expedíció Kaukázus. Közép-Ázsia 1895. Bp., 2000. 270.

5 Egy ismeretlen orientalista. Zsolnay Miklós kerámiagyűjteménye. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Szerk.: *Gerelyes Ibolya*. Bp., 1998.

6 Ezek a selyem- vagy pamutszövetből készült alsó nadrágok az elasztikus hurkolt darabokhoz készültek, a bélélést pótolták.

bok és a sarkantyú. A nagy ékszerkészletbe beletartozik a díszszablya is, felkötéséhez az övre kardkötő láncokat csatoltak.⁷

A női díszruha forrása, jellemzői

A magyar női öltözet forrása feltehetően az itáliai reneszánsz, a 16. századból ránk maradt ásatási leletek nyomán a formákat is meghatározhatjuk: az öltözet földig érő szoknyából, ujj nélküli, négyszögletes nyakkivágású vállból és az alatta hordott patyolat ingből állott. Hímzett kötény borult a szoknyára és fátyol tette teljessé az öltözetet. Míg a párta a leány ékessége volt, a főkötő az asszonyt illette meg. A díszöltözetek textíliáját Itáliából, majd a 18. századtól kezdve Franciaországból szereztek be, sziluettjükét is a nyugat-európai divat hatására alakították. Ez a változás a 19. századra a korábbiakhoz képest hihetetlenül felgyorsult: emelt derekú, lenge öltözet az empire idején, majd átvették a biedermeier „homokóra” sziluettjét buggyos, ballon ujjaival együtt. Az 1840-es 50-es években végre a természetes helyre került a női ruhák dereka, az 1860-as években a hatalmas méretű abroncsszoknya, a krinolin is befolyásolta a női díszruhák szabását. Ebben a törekvésben kivételt jelentenek az 1870-es, 1880-as évek, a pikáns, bokáig érő, tumürös szoknyái, és hatástalanok maradtak az 1910-től kezdve egyre rövidülő, egyenes szabásvonalak is.

A 16–17. században a váll és az ing a női díszöltözet önálló részei voltak, ám a 19. századra egyetlen ruhadarabbá lettek oly módon, hogy a színes vállakba belevárták a buggyos ruhaujjakat, és 20. századi terminológiával élve „ruhaderék” vált belőlük. Megmarad a szoknya, a fátyol, a kötény, és a millenniumi ünnepeken már hozzátartozik a vállra vetett mente is. Nincs hozzávaló cipő, ritkán készítenek a ruha selyméből pártát és főkötőt. Ékszerkészlet nem alakult ki, ezt ki-ki a rangjának megfelelően, illetve az alkalomhoz illően választotta ki. A nők számára a kiemelkedően fontos ünnepeken, mint amilyen egy-egy koronázás volt, előírászerűen az ékszerekkel és hosszú fátyollal kiegészített uszályos ruha volt kötelező, egyéb alkalmakon azonban az öltözet „kerekaljú” szoknyájához a fátylat többnyire nem viselték.

A női ruhák fantáziánerve is a magyar történelmet és az irodalmat idézték. Divatlapban láthatunk Széchényi Istvánról, Erzsébet királynéről, Zrínyi Miklósról és Melindáról, a Bánk bán hősnőjéről elnevezett öltözeteket is,⁸ sőt a történelmi nevek mellett feltűnt egy-egy kortárs is: a bő szabású Hollósi-mente a korszak híres színésznőjéről kapta a nevét.⁹ Ezek az elnevezések azonban közel sem váltak olyan általánossá, mint a férfiruhák atillája vagy kazincija.

A koronázási díszöltözetek

A díszruhákat az állami és egyházi ünnepeken viselték, minden jeles alkalomnál kiemelkedőbb azonban, az ország figyelmének középpontjában álló esemény, a király koronázása. Az uralkodó erre a kivételesen fontos aktusra a 17. század kezdete óta – bizonyíthatóan – a magyar alattvalókkal való azonosulást jelképező magyar főúri viseletet öltötte magára. Ennek arannyal mintázott ezüst változatában állt modellt II. Máttyás Hans von Aachennek, aki

7 Kiss Erika: Ékszer viselet a 17–19. századi Magyarországon. Das Tragen von Schmuck in Ungarn vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. In: Ékes Krónika – Geschichten in Gold. Kiállítás Schmuckmuseum Pforzheim 2003. 14.

8 A Családi Kör képmelléklete, Alter és Kiss Divatcsarnokából. Pest, 1866. 336.

9 Lefelétrapézosan bővülő utcai használatra készült ruhadarabot a Divatcsarnok litográfiáján látható.

mint magyar és cseh királyt 1612-ben megörökítette. Szörmével bélelt, sűrűn zsinórozott mentéjét panyókára veti, tollforgós süveget visel, lábán szűkszárú nadrág és rövid csizma. Ugyancsak magyar öltözetben, ezüsttel átszőtt fehér dolmányban, vörös övvel, vörös nadrággal, lábán sárga papuccsal és piros kapcával festette meg III. Ferdinándot, mint magyar királyt 1625-ben Justus Sustermans. Az uralkodó e portré nyomán készült metszet révén vált ismertté Európa-szerte.¹⁰ Utóda, I. Lipót aranyfonállal és ezüst skófiummal¹¹ lanszírozott¹² koronázási dolmányát és köpenyét a belévarrt pergamenlap sorai szerint Esterházy Pálnak ajándékozta, és ma az Iparművészeti Múzeum őrzi.¹³ Magyar díszöltözetben, ékszerekkel díszített magyar díszruhájában számtalanszor megörökítették Mária Teréziát is. II. Lipót az első, aki a koronázás alkalmából a huszáregiment ezredtulajdonosaként piros, arannyal zsinórozott magyar huszártábornoki uniformist viselt, és ezt a szokást követte V. Ferdinánd, I. Ferenc József és IV. Károly is. A két utolsó magyar királyné, Erzsébet és Zita számára a hódoló magyarság előkelőségei tradicionális magyar díszviseletet varrattak.

A magyar főurak – bár Mária Terézia rendelete nyomán az arisztokrácia is egyenruhát volt köteles viselni – a bécsi udvarban is viselheték díszöltözetüket, a nők díszruhát szabályok nem korlátozták, bármilyen „egyszerű, de drága toalettbem” megjelenhettek, amely nem volt „*extrémen divatos vagy szertelenül díszített*”.¹⁴ A koronázási ceremóniára több méteres uszály szerepelt az előírásban.¹⁵

V. Ferdinánd koronázásához (1830) kötik a magyar díszöltözetek születésének időpontját a viselettörténések.¹⁶ A két ránk maradt női ruhából – amelyek áldozatául estek a divat változásának – messzemenő következtetéseket nem tudnánk levonni, de Eduard Gurk színes litográfiái segítségünkre vannak ebben, hiszen albumukban a koronázás minden mozzanatát és a szereplőket is megörökítették.¹⁷ A férfi díszöltözeteken jól érzékelhető a kialakulás folyamata; láthatjuk a 18. századi sajátosságokat, a menték szabása, sűrű bordazsinórzata a

10 *Buzási Enikő*: III. Ferdinánd mint magyar király (Justus Sustermans ismeretlen műve az egykori Legánés gyűjteményből). In: Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve. Bp., 1991. 149–158.

11 A skófium nemesfémhöz húzott, kör vagy szögletes keresztmetszetű, szövésre, hímzésre alkalmas fémszál.

12 A szövőművészetben azt az eljárást, amikor a mintázó vetületeket a szövet egyik szélétől a másikig bevetik nevezzük lanszírozásnak.

13 Barokk és rokokó. Az európai iparművészet stíluskorszakai. Kiállítás az Iparművészeti Múzeumban. Szerk.: *Péter Márta–Bardoly István*. Bp., 1990. kat. szám 2.58.

14 Des Kaisers teure Kleider. Festroben und Ornate. Hofuniformen und Livreen vom frühen 18. Jahrhundert bis ins Zeitalter von Franz Joseph I. und Elisabeth. Kiállítás Wien 2000, Mannheim 2001. 247.

15 Az uszályokat maguk mellé helyezték a hölgyek, ebben a szoknyára varrt zsinór hurok, vagy kéz alakú csiptető az „uszályfogó” volt segítségükre. Az uszályos ruhának praktikus és egyben reprezentatív megoldása a „Courschleppe”, a különálló, derékra erősíthető uszály volt. Varrhatták ezt a szoknya anyagából is, de csipkéből vagy a szoknyával harmonizáló hímzett bársonyból. Magyarországi múzeumok egyikében sem őriznek ilyen, de a bécsi Monturdepot des Kunsthistorischen Museums gyűjteményéből kettőt is közöl *Georg Kugler*: Des Kaisers teure Kleider (12. jegyzet) című kiállításkatalógusban. Erzsébet királyné arannyal hímzett fehér ripszelyem esküvői ruhájához készült uszály (kat. 237. Inv. Nr. N 207), báró Wenckheim Szapáry grófnő (1825–1891) arannyal hímzett vörös selyem uszálya. (mérete 340×194 cm) (kat. 261. Inv. Nr. N 35).

16 *Höllrigl József*: Régi magyar ruhák. Bp., 1940.

17 *Gurk, Eduard*: Erinnerungs Blätter an die Krönung Sr. Kaiserl. Hochzeit des Erzherzogs Kronprinzen Ferdinand zum König von Ungarn. Mit höchster Bewilligung nach der Natur gezeichnet von Eduard Gurk. Wien, 1835.

huszárviseletet idézi vissza. Ekkor jelent meg az az új ruhatípus is, amelynek jellegzetességei alakulnak ugyan a következő században, de alapjaiban nem változnak: lefelé bővülő mente, könyékig érő, hasított ujjal, derékban szabott atillával. Az ezüst zsinórzattal és fehér szőrmével díszített kék öltözet a legkedveltebb, többnyire piros nadrággal hordták, de az egész együttest azonos színben is elkészítették. A női ruhák a kor divatjának megfelelően „homokóra” sziluettel készültek, ezt a magyar tradíció szerint köténnyel, fűzött derékkal, fátlyolalal egyesítették.

1867-ben I. Ferenc Józsefet és szépséges feleségét Erzsébet királynét koronázták meg.¹⁸ A koronázás előkészületeiről már hónapokkal a nagy esemény előtt hírt adott a Fővárosi Lapok.¹⁹

A koronázás után a hivatalos résztvevőket, az egyház képviselőit, a főnemeseket, a testőröket, a bandériumok tagjait Bülch Ágoston fényképész örökítette meg, és a százhatvanöt színezett fotóból összeállított albumot koronázási ajándékként följánlotta a királyi párnak. I. Ferenc József az igyekezetet udvari fényképész címmel honorálta. Az albumot ma az Osztrák Nemzeti Könyvtár képarcívumában őrzik. A benne lévő színezett fotók tanúsága szerint a legkedveltebb színösszeállítás – ahogyan harminc évvel korábban is – a kék dolmány volt kék mentével, ezt a bordó dolmány és mente követte. Előfordul lila mente is szép számmal, és kedvelték a fehér dolmányt is.²⁰

Az ünnepségen a királyné két fehér selyemből varrott díszmagyart hordott. Az egyiknek szoknyája és dereka is ezüst virágokkal dúsan kihímezett fehér selyem, a másik fehér szoknyából és fekete – valószerűleg bársony – ruhaderékből állt.²¹

1867-ben véget ért a szabadságharc óta tartó passzív ellenállásban eltöltött időszak, amelyet joggal tekinthetünk a magyar öltözetek virágkorának. A korszak ruhadarabjaiban a nyugat-európai divatot és a magyar tradíciókat remekül egyesítették, míves rajzú hímzések díszlettek a selymeken, bársonyokon. Viselték azokat minden nap- és évszakban, mindkét

18 *Falk Miksa–Dux Adolf*: Koronázási Emlékkönyv 1867.

19 A koronázásról szóló híradások névtelenek ugyan, de Sinkó Katalin azokat Thaly Kálmánnak, a kuruc-korral foglalkozó történésznek tulajdonítja. Thaly beszámol a budai bandérium „zsinóros Walfenrockra” hasonlító „huszárkájáról”, ami egyáltalában nem nyerte el a cikkíró tetszését. Véleménye szerint címetani és történelmi tanulmányok nélkül az öltözetek megtervezését lehetetlen jól ellátni. Éppen ezért tanulmányaiból merítve a pesti bandériumnak két megoldást is ajánl: az egyik a korszakban általánosan viselt, a 16–17. századot visszaidéző, fél combig vagy térdig érő atilladolmány, a másik változat az a rövid, sűrű „bordaszinórzattal” ellátott kurucdolmány, amelyet a huszárság 1848-ig viselt. Írásából megtudhatunk néhány szabályt, amelyet a 19. század második felében betartandónak vél: eszerint a kalpag „fíllentyűjének” a nadrággal kell azonos színűnek lenni, lakkeszima helyett a piros nadrághoz sárga szattyánbőr lábbelit ajánl. A kék-féher színösszeállítás – annak ellenére, hogy a korszakban a legkedveltebb ez volt – egyenesen „abszurdumnak” tartja. A kék-féher színösszeállításról való vélekedését Ságvári György történész szíves szóbeli közlése magyarázta meg számunkra. A kék-féher színösszeállítás a 19. században az Osztrák–Magyar Monarchia gyalogságának volt a színe, így a nemesi díszviselethez ez nem illett.

20 Köszönettel tartozom Cs. Lengyel Beatrix történésznek, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára vezetőjének, aki kutatási eredményeit a rendelkezésünkre bocsátotta.

21 A koronázásra a királyné és udvarhölgyei is fehér ruhába öltöztek. Erre az alkalomra készült gróf Majláth Györgyné Prandau Stefánia pompás díszruhája is. Fehér selyem szoknyáját gazdag arany hímzés, vörös bársony ruhaderékát arany sujtás díszíti. Arany lamellával hímzett kötény és fátlyol teszi teljessé az együttest. (MNM T. Ltsz. 1960.543) A díszöltözetek másik típusának szoknyája és felsőrésze is ugyanabból a textilíából készült. Erre jó példa a türkizkék bársony, ezüst fonállal és lamellával dúsan, virág-girlandokkal kivarrott díszmagyar, amelyet 1916-os koronázáson Széchenyi Gabriella viselt. (MNM. T. Ltsz. 1973.369)

nem képviselői a gyerekkortól az aggastyánig. Érvényesülni látjuk a viselettörténetben általánosan elfogadott jelenséget, amely szerint a nemzeti öltözék divatja akkor kap új lendületet, amikor a nemzet létét, identitását, veszély fenyegeti. Fényképek sora mellett, tárcsairók beszámolóí is bizonyítják, hogy ebben a magyarság számára szomorú időszakban az egyetlen, amivel a hazafias érzést kinyilváníthatták, az az öltözetük volt.

Ezek a ruhák, mivel a gyakorlatban használt öltözeti darabok jól átgondoltak, kényelmesen hordhatók voltak, ízesültek a divatba. A kiegyezés után hétköznapi viseletük megszűnt, az ünnepegeken a reprezentáció kellékeiként egyre inkább jelmezszerűvé váltak. Különösen jellemző ez a huszadik században, amikor a praktikum egyre inkább előtérbe került. A nők rövid szoknyát viseltek az estélyeken is, ugyanakkor pártás-fátylas, férfiak mentés-csizmás díszruhát öltöttek az esküvőkre, esetleg az udvari bálókra, de mindenképpen beleöltöztek a leendő király, IV. Károly koronázási ünnepségére.

IV. Károly koronázása, 1916.

IV. Károly követte a trónon I. Ferenc Józsefet, aki hatvannyolc éves uralkodás után 1916-ban elhunyt. A koronázási ünnepet rendező bizottság művészeti, műszaki, forgalmi és rendészeti albizottságokkal december 3-án alakult meg. Az előkészületek során átalakították a Mátyás templom belső berendezését, 1200 személy számára amfiteátrumszerű emelvényeket állítottak föl benne, és bevezették a villanyvilágítást. A templomhoz vezető út mentén 4500 néző számára állítottak fel tribünöket, és további 3500 embernek alakítottak ki nézőhelyet az utak mentén.²² A képviselőháznak és a főrendiháznak reggel fél hatkor tartott együttes ülése nyitotta meg az ünnepek sorozatát. Hét órakor két koronaőr felnyitotta a klenódiумokat őrző ládát. A templomba érkező menet élén Magyarország címerével ékes öltözetében heroldok vonultak.²³

Tisza István miniszterelnök, nádorhelyettes – a magyar történelem során az egyetlen protestáns koronázó – az esztergomi érsekkel együtt helyezte a Szent Koronát a király fejére. Utána a királyné koronázása következett. Az oltár előtt térdelő királyné házikoronát viselt, a Szent Koronát pedig – szokás szerint – a jobb vállához emelték csupán. A koronázási eskü a Mátyás templom előtti Szentháromság téren hangzott el, a Szentháromság szobornak e célra kissé átalakított talpzatáról.²⁴ A kardvágások színteréül a Szent György téren hatvanhárom vármegye földjéből felhantolt domb szolgált.²⁵ Az arany sarkantyús lovaggá ütés aktusáig a ceremónia az előírások szerint folyt le, ekkor azonban egyetlen részlet megzavarta az ünnep menetét, amelyről a rendező Bánffy Miklós gróf, az Operaház intendánsa, a későbbi külügyminiszter naplójában így emlékezik meg: „*Előbb a nagy nevek jöttek, a nagy gálák, azután az én embereim. Tudniillik úgy határoztak, hogy a háború legszebben dekorált tisztjeit is lovaggá ütik. Ezeknek, persze nem volt díszmagyarjuk, ezeket nekem kellett felöltöztetnem, hiszen a koronázás kosztümtervezője is voltam. Rögtön tudtam, mit kell tenni. Nem öltöztettem fel őket. Jöjjenek úgy, ahogy vannak, jöjjenek úgy, mintha a lövészárokból jönnének,*

22 Koronázási Album. Az Érdekes Újság kiadása. Bp., 1917.

23 A heroldok öltözetét Györgyi Dénes tervei nyomán készítették, egyet a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye őriz. (MNM T. Ltsz. 1992.26)

24 A királyi eskü emelvényévé Pogány Móric tervező műépítész tervei nyomán alakították át. Szembenézete és a Tárnok utca felőli rajza a koronázás után megrendezett tárlaton a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében látható volt. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiség-tár 122/917. A fel-dolgozás alatt álló iratanyagra Baják László hívta fel a figyelmet.

25 *Bartoniék Emma: A Magyar koronázások története.* Bp., 1987. 167.

csukaszírkében, kikefélve, de kopottan, foltozottan, összevarrt bőrvékkel, megbarnult szíjjakkal, lövészárkot látott bakancsban.”²⁶

A koronázás utáni évben Mikes Árminné és Lónyay Sándorné a koronázás résztvevőit levélben felkérte, hogy az ott szereplő egyházi és világi öltözékeket és műkincseket a Pro Transylvania Országos Segítő Bizottság javára rendezett jótékonyági kiállítás időtartamára adják kölcsön.²⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségértára is részt vett a szervezésben, fogadta a tárgyakat, és a múzeum dísztermében rendezte meg a kiállítást.²⁸ A dokumentumok tanúsága szerint a tárlatra a koronázó templom egyházi kincseinek gazdag gyűjteményéből válogattak,²⁹ de az esztergomi székesegyház kincstárából is bemutatták a legfőbb

26 *Bánffy Miklós: Megszámláltattál... Bp., 1982. 11.*

27 Mikes Árminné levelére érkezett válaszok – ki rövid szűkszavú, mások részletesen ismertetve a tárgyakat – biztosítási összeggel együtt a MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségértár iratai között találhatóak.

28 A múzeumi kéréssel szövege: „*Kegyelmes Méltóságos asszonyom! gróf Mikes Árminné Őméltóságához intézett nagybecsű levelére a grófné megbízásából én bátorkodom felelni s kérem Nagyméltóságodat, Méltóságodat, kegyeskednék a kiállításra küldhető vala mennyi ruhát és ékszert azt is, ami a koronázáson nem szerepelt e hó 22-ikéig a Nemzeti Múzeum régiségértárba beküldeni. Fogadja Nagyméltóságod Méltóságod mély tiszteletem őszinte kifejezését, melylyel (sic) vagyok kész szolgálja A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségértárának igazgatója. Budapest, 1917. Január*” MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségértár iratai sz.n.k.

29 „*Átvételi elismervény a koronázó főtemplom részéről a koronázási emlékbizottság részére a Nemzeti Múzeum megbízottjának...: 1. XIV. sz.-i kehely zománczczal és domborművekkel. Hozzá patena. 2. Áldozási kehely, XV. sz. A hagyomány szerint 1470. Filigrános. 3-4. 2 db barok kehely, festett zománczczal, bécsi bélyeggel. 5. 1 db barok (sic) kehely. 6. 1 db Louis XVI. kehely. 7. 1 db Biederm. Kehely 8. Milleniumi kehely, sodronyzománcos 9. Urfelmutató, XVIII. Sz-i (a belső koszorú későbbi) 10. XVIII sz.-i cibórium, festett zománczokkal. 11. XVIII sz-i pacificale, bécsi bélyeggel. 12. Milleniumi kereszt (neo román) 13–20. 8 db ereklyetartó 21–23. 2 db XVIII sz-i ámpolna, hozzá tálcza. 24. Arany tálcza, a templom czimerével. XIX. sz.-i. 25. Milleniumi antependium (oltár előfüggvény) 26. Koronázási antependium (csak ezen a koronázáson használták) 27. Miskolc, (1867, 1916) 28. Koronázási pontificale (II. Lipót, stb.) 29. I. Ferencz koronázási miseruhája 1792 30. I. Ferencz koronázási pluviale 3132. I. Ferencz koronázási 2 db dalmatica 33. I. Ferencz koronázási infula 34-35. Erzsébet királyné menyasszonyi ruhájából készült casula, pluviale 1854 ápr. 24. 36. 1867-i koronázási casula 37. 1867-i koronázási pluviale 38-39. 1867-i koronázási 2 db dalmatica 40. 1867-i koronázási infula. 41-44. Erzsébet kir.-né által a milleniumon viselt ruhájából készült egyházi ornátus, a.) pluviale, b.) casula, c-d 2 db dalmatica 45. Milleniumi casula, melyet a mill. Hálaadó istentiszteleten a koronázó főtemplomban használt Vaszary Kolos 46. Erzsébet kir.-né által himzett és ajánd. Casula. 47a. 1916-i koronázási alba 47 b. 67-i koronázási velum 48. Török kard 49-50. 2 pisztoly 51. Gremiale 1610-ből. 52. Erzsébet királyné vánkosa 53. Erzsébet királyné menyasszonyi koszorúja 54. Erzsébet királyné csipkekendője 55. Erzsébet királynétól ajándékozott Cranach-másolat 56. Erzsébet királynétől ajándékozott elefántcsont – faragvány 57. 18 db érem Hozzávaló tábla. 58-59. Két darab 1916-iki trónszék 60. A kis trónörökös széke 61. Mária Terézia olajfestésű arcképe. 62. A szent család. Olajfestmény 63.a 1867-iki koronázásról metszet. 63 b. II. Lajos esketés, metszet. 64. Angyal üdvözlés. XVIII. sz-i olajfestmény 65. Nep. Szt. János XVIII. sz olajfestmény 66.a Krisztus Emmausban. 66.b. Mindenszentek XVIII. sz-i olajfestmény 67. Női arckép, a templom jótévőjének képmása. Biedermayer korbeli olajfestmény (1840 körül) Bpest, 1917 jan. 20. Átvevő: Dr. Gerevich Tibor a N. Múzeum megbízottja Átadó: Nemes Antal püspök a Koronázó főtemplom plébánosa MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségértár iratai sz.n.k.*

értékeket,³⁰ és felajánlották erre a célra az egyházi méltóságok kazuláit is.³¹ Erdődy Imre Galgóczi várából tudósítja a rendezőket, hogy az itáliai reneszánsz textilművészet remekét, I. Mátyás király trónkárpitját is kölcsön adja, hogy „*az kitűzött nemes cél szolgálatába állí-
tassék*”.³²

A Szépművészeti Múzeumtól a Haller, Illésházy, Eszterházy és Batthyány főúri ösgalériák, József nádor, I. Lipót és Mária Terézia magyar ruhás portréi a díszöltözetek előzményeit reprezentálták,³³ a tárlat „*szükséges történeti és tudományos hátterét*” biztosították. Eszterházy Miklós hercegi kincstárából a történelmi személyekhez kötődő – I. Mátyás király mentéjét – és az Eszterházy ősök ruhadarabjait is kölcsönkérték.³⁴ Az Iparművészeti Múzeum műtárgyai közül Brandenburgi Katalin és a Péchy család ruhatárából származó díszruhák egészítették ki a tárlatot.³⁵ A királyné és a trónörökös díszöltözését a levél sorai szerint a budai királyi várban csomagolták össze, majd a király kamarása a király huszártábornoki egyenruhájával együtt érkezett a múzeumba, ahol Varjú Elemér aláírásával nyugtázta az átvételt.³⁶ Ugyanebben a borítékban Benczúr Gyula levele is megtalálható, aki a kiállítás nyitvatartási ideje iránt érdeklődik.³⁷

A kiállítás legfőbb része a résztvevők magyar díszruhái és ékszerei. A magas összegben biztosított tárlatot a gróf Andrássy Gyula főparancsnoksága alatt álló Önkéntes Őrsereg vigyázta.³⁸ A százötven díszruhát, háromszáz darabot meghaladó ötvöstárgyat és ékszert, sok becses csipkét és hímzést tartalmazó tárlat anyagából Varjú Elemér szakkatalógust szándéko-

30 Esztergomból az esztergomvidéki helyiérdekű vasúton szállították a műtárgyakat. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségár iratai. 28-1917. sz.

31 Mikes János szombathelyi püspök titkára Varga János értesíti a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségárának Igazgatóját, hogy a koronázás alkalmából használt egyházi ruháit személyesen Pestre viteti, hogy azok a kiállításon szerepelhessenek. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségár iratai sz.n.k.

32 Erdődy Imre 1917. január 17-én kelt levelében tudósítja a trónkárpit kölcsönzéséről Mikes Árminnét. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségár iratai sz.n.k.

33 A Szépművészeti Múzeum „*viselettörténeti érdekű*” portréinak kölcsönzéséről. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségár iratai 30–917. sz.

34 Eszterházy Miklós herceghez írt kéréssel. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségár iratai. 31–917. sz.

35 Az Iparművészeti Múzeum igazgatóságához írott levél. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségár iratai. 32–917. sz.

36 „*A királyné és a trónörökös öltözékének darabjai: 1. Goldgesticktes Krönungs kleid mit Schleppe 2. Taille zum Kleid 3. Unterrock 4. Goldhaube 5. Spitzenschleier 6. Spitzenschürze 7. Ein paar weisse Glacé Handschuhe 8. Ein paar weisse Seiden-Schuhe 9. Hermelin – Mente 10. Schoß-Decke 11. Duchess- Kleidchen weiss (Kronprinz) 12. Goldmantel mit Hermelinbesatz, 13. Kalpac 14. Reiher zum Kalpac 15. Ein paar Schuhe mit Hermelinbesatz. Obenbenannte 15 Stücke der Kronungs-Kleider am heutigen Tage an die Kamer Ihrer Majestät abgegeben: A. Hubolek Kammerfrau Ihrer Majestät der Kaiserin und Königin. Egy magyar nyelvű iraton IV. Károly öltözetének leírását olvashatjuk: egy Prèmes Mente (vászon áthuzattal), egy Attila (vászon áthuzattal), egy Nadrág (vászon áthuzattal), egy Kalpac (hozzávaló tokban) egy Kotyag (sic) forgó (bádóg dobozban) egy Szolgálati Öv egy pár lack csizma sarkantyúval. Egy ládába csomagolva. Lang Franz Hofzimer antreter.*” MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségár iratai sz.n.k.

37 Benczúr a koronázást egy színes vázlatban örökítette meg, amelyet az Ernst aukción 1927-ben elárvereztek. Bellák Gábor művészettörténész szíves szóbeli közlése nyomán.

38 Déry Béla I-ső és vezető központi parancsnok levélben tájékoztatja Mikes Árminnét, mely szerint Andrássy Gyula első főparancsnok parancsa szerint járt el, és az őrség megszervezését Endrédi Márton központi parancsnokot bízta meg. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségár iratai sz.n.k.

zott összeállítani,³⁹ pénzügyi gondok miatt Klebersberg államtitkár a fotódokumentáció elkészítése mellett döntött. A viseleteket és azok jellegzetes részleteit Weinwurm Antal és fia örökítette meg az utókor számára.⁴⁰ A fotók, a kortársak beszámolója, a ránk maradt öltözetek⁴¹ és az irattári dokumentumok nyomán átfogó képet kapunk a résztvevők öltözeteiről és a nagyvonalúan megrendezett tárlatról.⁴²

Az 1916. évi koronázás díszöltözetei

Írott források már néhány évszázaddal korábbról is tájékoztatnak bennünket arról, hogy az arisztokrácia tagjai szívesen vették elő kincstárukból, és öltötték magukra főrangú elődeik pompás öltözékeit, ékszereit és díszfegyvereit. A régi ruhadarabokkal, díszekkel még tetszetősebbé vált a látvány, de benne rejtett az elődök iránti tisztelet és az a szándék is, hogy nemességük régi voltát ezekkel a külsőségekkel reprezentálják. Az 1916. évi koronázásra készült díszruhákön leginkább a sietség és a háború okozta ínség látszik, a díszmagyarok egy részénél 18–19. századi ruhadarabokat, vagy ruhadarabokból átalakított részleteket használtak föl. Erről a fényképeken kívül a kiállításra beküldött levelek sokasága számol be.⁴³ Tech-

39 Levelében háromféle tervet tárt a kultuszminiszter elé. Az első a legnagyobb szabású: 200 fénykép. 100 részletrajz. 100 lap fény nyomat. 20 színes tábla. 100 rajz reprodukciója. 20 ív magyar szöveg. 20 ív német szöveg. 500 példányban. az írói tiszteletdíjjal, szerkesztéssel, fordítással együtt 128 ezer koronát tett volna ki. A második változat színes képek nélkül, csökkentett képanyaggal 80 ezer koronába került volna, a harmadik lehetőségben csupán a tárgyak fényképeken való dokumentálása szerepelt. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiséggtár iratai. 46–917. sz.

40 Idősebb Weinwurm Antal 176 fényképet készített 2036 koronáért. ifjabb Weinwurm 82 fényképet 984 koronáért. Barta Lajos iparművész növendék színes szövetmásokat 300 koronáért. Passuth Ödön rajztaár 728 tollrajzáért 4048 koronát fizettek, tudjuk meg Varjú Elemérnek a kultuszminiszterhez írott leveléből. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiséggtár irati 93–917. sz. A fényképeket korábban a Textilgyűjteményben, most a MNM Történeti Fényképtárban őrzik.

41 Az 1960-as években a Savaria Múzeumba került Pető Ernőné Szegegy Gina fémszálás díszítésű fátyla, gróf Szécsen Miklósné Mikes Johanna fémszálás fátylából pedig a táplánszentkereszti (Szombathely mellett) templom számára oltárterítőt készítettek. Tóth Endre szóbeli szíves közlése.

42 *Elek Artur*: A koronázás díszruhái. *Díszítőművészet* 3. (1916–1917) 4. sz. 49–51.; *Csányi Károly*: A koronázási kiállítás díszruhái. *Díszítőművészet* 4. (1917–1918) 3. sz. 38–40.

43 Balás Béláné Zala vármegye főispánja feleségének díszruhájáról ír, az öltözet szoknyája a „*Marcebányi családtól származó 200 éves brokátból készült.*” MNM Történeti Adattár Érem és Régiséggtár 105–917. sz.; Pázmándy Dénesné öltözete „*Mária Terézia korabeli stílusú ruha. Alj és mellény [ruhaderék] egész világos zöld damasztból régi magyar motívumú domború ezüst himzéssel, sötét zöld bársony mente czoboly prémmel. Világos zöld damasztból készült főkötőcske ezüst himzéssel, igaz csipke fátyol himzéssel. Kötény igaz csipkéből himzéssel. Értéke: 1200 k.* Pázmándy Dénesné MNM Történeti Adattár Érem és Régiséggtár sz.n.k.: Sztankovánszky Margit soraiból megtudhatjuk, hogy a ruha „*1830-ban szerepelt Pozsonyban a koronázáskor, amikor azt nagyanyám Sztankovánszky ...született Bajzáth Mária bárónő viselte az udvari fogadásnál. A ruha anyaga valódi ezüsttel hímzeve értéke főként eredeténél fogva nagy családoknak. Remélve, hogy a ruhát sértetlenül kapom vissza mellékelem a címet.*” MNM Történeti Adattár Érem- és Régiséggtár 41–917. sz.; Mezey Gyula, Árvay János és Társa cégtulajdonosa Budapest, V. Bécsi utca 9. sz. és Erzsébet tér 7. sz. császári és királyi udvari szállító levele szerint az öltözetek „*részben régi ruhák átalakításából készültek, és még a Millennium idejéből származnak, számuk mintegy 60*” MNM Történeti Adattár Érem és Régiséggtár sz.n.k.; „*Gróf Apponyi Abertné magyar ruhája: világos cseresznyepiros selyem széles aranyhímzéssel, derék hasonló színű bársonyból, fátyol és kötény arannyal hímzett fehér tüllből, a ruhát készítették a múlt század hatvanas éveiben gr. Apponyi Györgyné, Sztáray Júlia grófnő számára. Az egésznek értéke: 50,000 kr.*” MNM Történeti Adattár Érem (43. lábjegyzet folytatása a következő oldalon)

és Régiségtár 13–917. sz.; Gróf Dessewffy Emil levelében olvashatjuk: „a küldött ruhát kérem a magyar ruha kiállításra besorozni. Történelmi érdekű, mert 1867-ben Andrássy Gyuláné gfné hordta – Erzsébet királyné koronázásán.” MNM Történelmi Adattár Érem és Régiségtár 6–917. sz.; Eszterházy Károlyné Csekleszről az alábbiak szerint határozta meg díszruháját: „1 női magyar díszruha, violaszínű arany brokát. 1 aranyos fátyol arany csipke fejkötő. 26 darab Ametyst gomb (eredetileg 28, de 2 elveszett) 1 viola bársony mente prémes, aranybrokát, 1 női magyar díszruha, fehér arany brokát. 24. Darab régi emaille filigrán csat. 1 darab nagyobb emaille-filigrán broche.” MNM Történelmi Adattár Érem- és Régiségtár 67–917. sz.; Gróf Hadik Barkóczy Endréné és Hadik Hella öltözte: „1 lilá vörös szoknya arany himzéssel, arany köténnyel (1860-ból) 1 arany csipke derék (régii igazi arany csipke), 1 arany csipke fejkötő (szinte régii), 1 arany fátyol, a mente – régii orosz brokát am. czobolya prémmel, a derék és fejkötő értéke 5000 k., a fátyol értéke 6000 k., a mente értéke 4000 k., a kötény értéke 2000 k., Ezen 5 darabot sziveskedjék átvenni Gróf Hadik Barkóczy Endréné, Leányom: Hadik Hella grófnő ruhája 1 fehér szoknya ezüst himzéssel a 60-as évekből fekete bársony derék régii ezüst applicatioval, 1 régii selyemből készült mente orosz nyúl prém, 1 régii erdélyi párta, 1 zöld szallag, régii ezüst himzésű kötény a szoknyán”. MNM Történelmi Adattár Érem és Régiségtár 50–917, 51–917. sz.; Báro Gyórfly Samu öltözetéről és ékszereiről részletes leírást közöltek: „Attila: 1 db sárga tulipános brokát attila, melyen elől 7 db gomb egyenként körülvéve 5 igaz gyöngy és 4 db dalmatin (sic) [valószínűleg almandin] foglalattal, Magyar nadrág: 1 db nadrág arany vitéz kötéssel kétoldalt 1 ujjnyi szélességű arany zsinórtat, 1 pedig vékony. Mente, nyest prémmel: elől 7 db gomb, egyenként 5 igaz gyöngy és 4 db dalmatin foglalattal. Mente ujján egy-egy oldalon 5-5 db tehát 10 db gomb e gyenként 5 igaz gyöngy és 4 db dalmatin foglalatta, Attila öv: Középen egy db nagyobb formájú boglár 12 db igaz gyöngy 13-ik kivételével és 12 db dalmatin foglalattal szóval kétoldalt 2 db boglár egyenként 11 db dalmatin és 3 db igaz gyöngy foglalattal. Mente kötő: 10 db boglár ebből középen van egy db nagyobb boglár 11 db dalmatin, 12 db igaz gyöngy foglalattal, ebből két végén egy-egy dalmatin és 4 db igazgyöngy. Ebből belül 2-2 boglár 4 db igazgyöngy és 4 db dalmatin foglalattal. 3 db foglalt függő a mentekötő középső részén, melyen egyenként 5-5 igazgyöngy és dalmatin foglalattal), Kard: Kard, melyen 6 db boglár egyenként 5-5 igazgyönggyel és 4-4 dalmatin foglalattal. Forgó és köcsagtoll: 1 boglár; régii csüngővel. Csizma: 1 pár díszmagyar csizma, /sárga/, Kalpag: 1 db sötét bársony nyestprémmel. 1 db lepedő, 2 ruhafelhuzat, 1 ékszertok, 1 láda, a nyakkendő fehér, arany stikkeléssel, (hímzéssel), 1 tarsoly, a Nadrágtartó” A gépelt jegyzék után kézzel írt szöveg szerint: „A ruhát és ékszereket díszítő boglárók a fejedelmi Kemény családtól származnak, amelynek a tulajdonos anyai ágon leszármazója.” MNM Történelmi Adattár Érem és Régiségtár 99–917. sz.; Báro Inkey Józsefné Apponyi Teréz grófnő édesanyja öltözetét viselte a koronázáson, ahogyan a levél szavaiból kitetszik: „A ruha 3 1/2 méter uszályal van, fehér atlaszból, arany rózsákkal gazdagon hímézve. Én viseltem a ruhát 1881 majus 10.-kén Rezzo trónörökös esküvojen és a millenniumi ünnepek alatt. A fátyol, kötény és ujjak brüsszeli csipkéből valók. Apponyi Lajos Scherr Thoss Margit MNM Történelmi Adattár Érem és Régiségtár sz.n.k.: Kubinyi Györgyné Szentivány Ilona öltözte: „A ruha nehéz lazacszínű duchesse valódi arany himzéssel, ujjai és eleje valódi pontozott csipkeszövetből, arannyal átdolgozott kötény szintén kizimunka. A mente sötétebb lazacszínű bársony valódi arany sujtással és valódi hermelinnel. A fejkötő régii himzett, nagyanyám tulajdona volt, valamint a rajta lévő másli is. A fátyolt mely brüsszeli és az ékszett mely természetesen a dísz legnagyobb pompáját képezte, s mely részben régii családi, nem mellékelem.” MNM Történelmi Adattár Érem- és Régiségtár 11–917. sz.; Nemeskéri Kiss Pálné Szapáry Vera sorai szerint örömmel engedi át díszruháját és a „régii derék fűző aranyláncot úgy násfát – a többi ékszer nem régii – nem érdekes – annál becsesebb a csünya ici-pici fejkötő, melyet Szilágy Erzsébet saját fejről levéve ráttett egy férjhez adott udvarhölgye fejére – ki ősem volt. – sajnos, a bizonyító okmányok róla nem mellélkelhetők”. MNM Történelmi Adattár Érem és Régiségtár 40–917. sz.; Podmaniczky Endréné díszöltözte levele szerint az alábbi darabokból állt: „1. Szoknya: Régii selyem ezüst szövet gazdagon hímzett ezüst szegéllyel. 2. Pruszlik: Kardinal vörös bársony, ezüst sujtással és gyöngyfűzérral. 3. Régii ezüst himzésű kötény. 4. Mente: Kardinal vörös bársony ezüst sujtással gazdagon hímézve, nyest prém szegéllyel. 5. Főkötő: Régii ezüst csipkéből. 6. Hosszu tiül fátyol gazdag régii ezüst himzéssel. Ruha értéke 12 000 kr” MNM Történelmi Adattár Érem és Régiségtár 53–917. sz.

nikailag érdekes megoldásokkal is találkozhatunk: a korábbi századok mutatós hímzéseit körülvágyva eltávolították az egykor tönkrement selyemalapot, és új selyemszövetre „ültették át” a jó állapotú hímzéseket. Alkalmazták ezt a gyakorlatot ruháknál is, de az is előfordult, hogy egy 18. századi, dekoltázst takaró kendőcske színes, tűfestéses hímzését vágták körül és tüllkötényt díszítettek vele.⁴⁴ A korábbi díszruhákhoz illő fátylakat és kötényeket több generáció viselte egyébként is,⁴⁵ de egykori öltözetek csipkefodraival is találkozunk. A magyar népi öltözetek és a nemzetiségek ruhadarbjainak átalakítása is gyakorlattá vált, éppúgy, mint a Balkánról származó kiegészítők, vagy a közép-ázsiai ruhadarabok. A koronázási női ruhák többsége Girardi József híres budapesti szalonjában készült. Megrendelői korábban is az arisztokrácia tagjai voltak, így természetes, hogy rá esett a választás, Zita királyné díszmagyarjának elkészítésével is őt bízták meg.⁴⁶ (1. kép) A munkából kivette a részét

1. kép A Girardi Szalonban készülő koronázási díszmagyarok
Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum Fényképtára (fotó: Müllner János)

44 Teleki Gézané tüllkötényére (MNM T XT 210) a kendő hímzését eredeti, háromszög formában varrták föl.

45 Jól követhető az útja annak az ezüst lamellával hímzett köténynek, amelyet a Károlyi család egyik tagja viselt először talán I. Ferenc József koronázásán 1867-ben, majd 1916-ban gróf Károlyi Lászlóné, 1930-ban Károlyi István és herceg Windischgrätz Magdolna 1930-ban tartott esküvőjén a menyasszony ismét ugyanazt a kötényt kötötte maga elé. (MNM Történeti Fényképtár TF 62.1404.) Az 1957-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került kötény száma: MNM T Ltsz. 1957. 8

46 Fotó: Müllner János Budapest, 1916 BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár Ltsz. 12560/26 (zselatinos ezüst)

Mezey Gyula szabóműhelye is, tulajdonosa különösen Izabella főhercegnő mentéjére volt büszke.⁴⁷

A képeken megőrzött öltözetek mindegyikét nincs módunk itt bemutatni, azokat választottuk ki közülük, amelyek elsősorban viselettörténeti szempontból érdekesek, jellegzetesek és általuk általános képet kaphatunk a koronázás díszruháiról. Egy-egy öltözethez többféle korból, különböző nemzetiségek öltözeteiből válogattak, a következőkben a hangsúlyos részleteket emeltük ki.

Díszmagyarok 18–19. századi részletekkel

2. kép IV. Károly és Felesége Zita királyné a koronázás után

A királyné díszmagyarját Bazala Béláné iparművész korábbi minta nyomán tervezte, hozzá 26 méter fehér atlaszselymet használtak föl, négy méteres uszályát körben aranyfonallal, dús virágmintával hímezték ki. Az Országos Magyar Házipari Szövetség ötven munkásnője varrta készre. A ruhaderék hímezését a pozsonyi Izabella Házipari Egyletre bízták.⁴⁸ A korszakra jellemző módon még a királyné díszmagyarját is többféle csipkéből állították össze, Esterházy hercegné a tulajdonában lévő flandriai csipke fodrokat följánlotta a ruha ujjaira, míg a három méter hosszú csipkefátyol a Csáky grófok „ereklyetárból” származott. Az öltözet elkészítésének minden részletére gróf Batthyány Lajosné ügyelt föl, és egy héttel a koronázás előtt a palotahölgyek küldöttsége adta át leendő királynéjának.⁴⁹ (2. kép)

Gróf Zichy Sarolta díszöltözete a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona, szoknyája a 18. századból származik. Zöld moaré selyemszöveve a csipő vonaláig dúsan hímezték: a hímezés alapja négyszögletes háló, erre hímezték rá aranyfonalból és aranszalagból fektetett, lapos öltéssel a voluták és kagylók ismétlődő sorát. Fölöttük nagyméretű, arannyal keretezett kartusokban szimmetrikus, a rózsaszínek és kékek árnyalatával kivarrt naturalisztikus nőszirmokból, szalagsokorból és fantáziavirágokból összeállított kompozíció, az egyes részleteket tulipánfejekből fűzött girlandok kötik össze. Az öltözet ruhaderekát erre az

47 Mezey Gyula szabóműhely tulajdonosa (l. 42. jegyzet) Mikes Árminné megkeresésére válaszol, és névjegyzéket ad azokról a ruhákról, amelyek a műtermében készültek, és „stílszerűségben a legtekélyesebbek.” MNM Történeti Adattár Érem- és Régiséggyűjtemény iratai sz.n.k.

48 Az összeállított öltözetet Bécsbe szállították ruhapróbára, ehhez a MÁV külön kupét bocsátott a hölgyek rendelkezésére. Koronázási Album 1916. 36–37.

49 IV. Károly és Zita királyné a koronázás után. Fotó: Strelisky Sándor Budapest, 1916 MNM TF 69.813 (zselatinos ezüst)

alkalomra a szoknya színeivel harmonizáló színben, okkersárga selyemtaszából és sötétzöld tüllből varrták.⁵⁰ (3. kép)

3. kép Zichy Sarolta díszöltözete

4. kép Mikes Árminné díszöltönye

Gróf Mikes Árminné díszmagyarja az utódok ajándékeként került a Textilgyűjteménybe. Szoknyája két különböző mintájú selyemszövetből készült. Az egyiket a 18. század első harmadában, a beletoldott másik darabot mintegy húsz évvel később szőtték Franciaországban. A nagyobb rész mustrája aranyfonallal lanszírozott rozsdaszínű alap, ebbe a textília teljes szélességében a korszak divatos csipkemintázatát komponálták, és két oldalról toldották bele a szoknya alján a naturalisztikus virág- és gyümölesmintázatú selymet. A szoknya uszályos, az elején a díszviselethez tartozó kötényt arany, fémszálal szitaszövet imitálja. A ruhaderék a selyemszövet hússzínű mintázatával egyező bársonyból készült, eleje és háta csúcsban lenyúlik, körben arany fémfonalból vert csipkével szegett, az eleje zsinórral és csipkével díszített. Csontszínű pamuttüllből varrott ujját fémfonalas csipke szegélyezi. Mentéje a ruhaderékkal egyező bársonyból készült.⁵¹ (4. kép)

50 Zichy Sarolta azt a díszruhát küldte el a kiállításra, amely később a múzeum tulajdonába került. Levelében olvasható: „1. Zöld selyem szoknya III. Károly korából arany és selyem himzéssel. 2. arany vert csipke felvarrva 5 méter: 3. arany vert széles csipke kötény hosszu: 205 cm, széles: 27 cm, 4. arany vert széles csipke fátyol hosszu: 450 cm, széles 24 cm, 5. fehér kötény XIX. századból”. MNM Történeti Adattár Érem- és Régiségvár sz.n.k. Az öltözetet a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye őrzi, MNM T Ltsz. 1950. 175

51 A Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye őrzi. MNM T Ltsz. 1994. 20

5. kép Liptó Szent-Ivány Károly
díszmagyarja

Bizonyára színpompás volt, dolmányként azonban kissé szokatlan megoldás, amellyel Liptószentiváni Szent-Ivány Károly díszmagyarjának készítője élt: a ruhadarab elejét a 18. századra jellemző romos táj részleteit felhasználó himzett selyemszövetből szabták. Az ujjakra jóval későbbi, valószínűleg a 20. századból származó virágmustrás textíliából futotta. Az öltözeten jól látszanak a szervesetlen toldások: a dolmány nyakánál egy elvágott motívum tűnik föl, két eleje hasonló ugyan, de a himzett részletek eltérőek. Mentéje, süvege és keményszárú csizmája a 20. századból származik.⁵² (5. kép)

A magántulajdonban lévő öltözetet gróf Haller Györgyné viselte a koronázás alkalmával, jelenleg a Gödöllői Kastélymúzeum kiállításán látható. Szoknyája világoskék, ezüst lamellával, virágokkal himzett. Valószínűleg az 1830. évi koronázáson hordták először a köténnel és a fátyollal együtt. Virágmintás vállfűzője a 18. századból származik, jól látható halcsontos merevítése. A 20. században geometrikus mintázatú szalaggal díszítették, és belevarrták a buggyos selymujjakat. A vállfűző fűzőbetéte ezüst csip-

kével és fémfonalas hímzéssel díszített, egykori halcsontos merevítését – valószínűleg a koronázásra – kiszedték belőle. Ritkasága miatt viselettörténeti szempontból még ebben az állapotában is értékes, visszaidézi a vállfűző egykori szépségét.⁵³ (6–7. kép)

Az 1790-ben a korona hazahozatala alkalmából varrott mentécskék is előkerültek a ládafiából erre a jeles alkalomra. Több öltözeten is felismerjük a jellegzetes, az elején ívesen szabott, körben szőrmeszegéllyel keretelt, a huszáruniformisokat idéző ruhadarabokat. Közülük itt egyet, gróf Batthyány Lajosné díszöltözetét idézzük.⁵⁴ A díszmagyar szoknyáját kétféle 18. századi selyemszövetből állította össze a készítő. Hullámvonalban vezetett szalagok és virágcokrok mintázzák, körben sűrűbb, apróbb léptékű virágmintás bordúrral – minden bizonnyal – fémfonalas csipke borítja, talán ugyanabból az arany hálós csipkéből készült, amelyet Zichy Sarolta ruhaderekán megcsodálhattunk.

Elején gyöngysor fut, ez köti össze a váll két ék alakú elejét, imitálva a korábbi századok vállfűzőit, gyöngysora pedig halovány visszfénye a barokk kor gazdag igazgyöngysorainak. A szoknya alját szőrme szegélyezi. Új, szokatlan ötlet, a szoknya szélét és a ruhaderék dekoltázsát szegélyező szőrme-dísz, amely több főúri dáma öltözkén is megjelent. Valószínűleg középkori mintát követtek a tervezők, azt is feltételezhetjük azonban, hogy a 19. század végén közreadott inventáriumok, hagyatéki és hozományjegyzékek forrás-

52 Fotó: Weinwurm Antal Budapest, 1916 MNM T XT 245 (zselatinos ezüst)

53 Fotó: Weinwurm Antal Budapest, 1916 MNM T XT 169 (zselatinos ezüst)

54 Fotó: Weinwurm Antal Budapest, 1916 MNM T XT 175 (zselatinos ezüst)

6. kép Haller Györgyné díszmagyarja

7. kép Haller Györgyné díszmagyarjának halcsont nélküli füzöbetete

gyűjteményében a 16–17. századi „prémezett”⁵⁵ kifejezést értette talán félre, és alkalmazta a ruha megálmodója. (8. kép)

Hasonló módon szörmeszegély díszíti a Fejérváry család egyik tagjának díszöltözetét is. A historizáló selyemszövet tervezője 18. századi mintákból válogatott. A textília csontszínű alapjába arany és ezüst fonállal szőtték bele a hullámvonalban vezetett szalagminták közé komponált, dús levelekkel övezett virágmintát. A ruha bugygyos ujjá láncöltéssel, aranyfonállal hímzett, valószínűleg másodlagosan került ebbe a díszöltözetbe, korábban a virágmintás gépi csipkefodrával együtt egy 19. századi ruha része lehetett. Körben barna szörme szegélyezi a szoknyát és a ruhaderekat is. Az „L.B. Laufer Wien” szövött derékszalag bécsi készítésről árulkozik.⁵⁶ (9. kép)

8. kép Batthyány Lajosné díszmagyarja

⁵⁵ prém : < német, Bräm > a 16–17. században az öltözék peremét, azaz szegélyét díszítő szalagokat, csipkesávokat jelentette. A perem és prém szavak hosszú ideig egymás mellett éltek, majd szóhasadás következtében a szörme jelentése állandósult nyelvünkben.

⁵⁶ MNM T Ltsz. 1957.5

9. kép A Fejérváry család egyik tagjának díszmagyarja

10. kép Apponyi Sándorné díszmagyarja

A népi öltözetek a díszmagyarok kiegészítőiként

Gróf Apponyi Sándorné öltözetében majd mindegyik eddig felsorolt elem együtt látható. A fémfonallal kihímezett szoknyáját, elődje talán az 1830. évi koronázáson viselte. A finom vonalú hímzésből, a kötényen megisméltendő azonos motívumokból és a keskeny kötény lefelé szélesedő formája alapján datálhatjuk 1830-ra. Ruhaderék helyett hosszú ujjú bársony mentécskét hordott, olyat amelyet Batthyány Lajosné és Károlyi Józsefné is. A mente alatti „füzőbetétet” szerb ruhadarabból alakíthatták át. Ezek többnyire bársony alapúak, dús, aranyfonalas, domború hímzésük miatt kerülhettek a díszruha elejébe. Menteként hajdúsági kisbunda egészíti ki az együttest. Az eredetileg barna gyapjas birka bőréből előállított bundákat selymfonallal virágozták ki. Az 1910-es években a világhiállításokon bemutatkozó Gaál Sándor kisújszállási szücsmester a polgárság sötét – mint jelen esetben is – az arisztokrácia számára is elfogadhatóvá tette azáltal, hogy bőr helyett bársonyból készítette el azokat.⁵⁷ Feltételezhetően egy hasonló, finom szőrmével szegélyezett, bársony „kisbunda” helyettesítette ezen az öltözeten a korábban megszokott, panyókára vetett bársonymentéket.⁵⁸ (10. kép)

Gróf Pongrácz Vilmosné öltözetének hangsúlyos része az a fémfonallal zsinórhímzéssel kivarrott „mente”, amely eredetileg szerb férfiöltözet része volt, ahogy a Néprajzi Múzeum hasonló tárgya után biztosan állíthatjuk.⁵⁹ Az öltözet egyik darabja sem illik a másikhöz: a

57 Köszönettel tartozom Katona Edit etnográfus értékes segítségével. A Néprajzi Múzeum Textilgyűjteményében hajdúsági kisbunda, a bemutatott analóg darabja 54.357 leltári számon található.

58 Fotó: Weinwurm Antal Budapest, 1916. MNM T XT 186 (zselatinos ezüst)

59 Az analóg darab egy szentendrei szerb férfi mellény, Néprajzi Múzeum Textilgyűjtemény 87. 955 leltári számon.

szoknya selyme talán – a fotó után ítélve – nyomott mintás, láncöltéses, kerettel szegett 1920-as évekből származó, az art deco stílusában készült kötény borítja. A főkötőből aláhulló fátyol az előző század egykori pompáját őrzi.⁶⁰ (11. kép)

Gróf Andrassy Géza császári és királyi udvari kamarás „díszmagyarja” mind közül a legkülönlegesebb.⁶¹ Dolmányának hossza és ujjának ívelt leppentője a 17. századot idézi. Hangsúlyos díszce, a több részből álló fém mellvértje, széles fém öve és karvasa. Vállára – a kor híradásaiból tudjuk a színeket –, arannyal hímzett, coboly prémme szegélyezett piros bársony „mente” borul, ebből szabták a süveget is.⁶² A múzeum Textilgyűjteménye őrzi az öltözethez készült lábbelit.⁶³ Oldaltvarrott, külön szabott fejrészsel, a sarkon szövést imitáló aranyfonalas, négyszögű hímzés díszíti. A szár az elején sűrű bársonyból kiszabott csúcs alakban nyúlik fel viselője térdéjéig. Bélése – a mentéé hasonló lehetett – viaszolt és ikatolt „chintz”, színes vászon, vörös, sárga és fehér mintázattal.⁶⁴ A talpa különleges eljárással

11. kép Pongrácz Vilmosné díszmagyarja

zöld „chagrin” bőrből készült. Törökök, tatárok és perzsák állítottak elő hasonló lo, szamar vagy öszvér bőret használták föl oly módon, hogy a szőrtől megtisztított bőrt rámará feszítették, és a frissen cserzett bőrbe a fehér libatop (*Chenopodium album*) kemény magvát taposták bele. A 18. században a sagrint kecskebőrből állították elő, az érdekességet finoman fogazott rézlemezzel préselték a bőrbe. Ezzel a kezeléssel a bőr érdes tapintásúvá vált, így kiválóan megfelelt késnyelek, kardmarkolatok bevonására, vagy mint jelen esetben, lábbeli

60 Fotó: Weinwurm Antal Budapest, 1916. MNM T XT 217 (zselatinos ezüst)

61 Fotó: Weinwurm Antal Budapest, 1916. MNM T XT (zselatinos ezüst)

62 Andrassy Géza a millenniumi ünnepeken is ezt az öltözetet viselte. „...mentéje karmazsin piros antik perzsa bársony, valódi arany virágokkal himezve, hasadék nélküli kurta széles ujjakkal, elején 9 pár valódi arany kapcsolóval és ezekben masszív arany boglár gombokkal díszítve, minden zsinór és sujtás nélkül ...prémzete a legfinomabb orosz kabinet coboly, egész darabban való prémezéssel. Atillája fényes és fénytelen aranyvirágokkal szőt lyoni brokát, nagyon kurta szabású, valódi arany gömbölyű zsinórral díszítve, hátán kettős vitézkötéssel, ujján „Eszterházy” hajtókákkal, öt pár valódi arany, kurta kapoccsal, és ezek alatt és felett három pár széles ezüst páncéllappal úgy alkalmazva, hogy a váll is egészen ezekkel van takarva, ezen atilla alatt masszív, sodroit, oxidált ezüst-csipkés szoknya van. A nadrág bordó piros nehéz gála selyem trikó, valódi aranyfonású zsinórral díszítve. Kalpagja bán főveg, aranybrokát atilla szövet tetejétől, s karimája orosz kabinet cobollyal díszítve, remek kiyitelű boglárnal, melybe gyönyörűen hajlított király kócsagtoll van alkalmazva...” írta a Vasárnapi Újság 1896-ban.

63 MNM T Ltsz. 1953. 84

64 Az ikatolás távol-keleti festési eljárás, amelynek során szövés előtt a lánc, vagy vetülék – vagy mindkettő –, a mintázatnak megfelelően színezik.

talpaként.⁶⁵ Hasonló csizmákat Türkmenisztánban készítettek és viseltek a 19. században. (12–13. kép)

12. kép Andrásy Géza „díszmagyarja”

13. kép Andrásy Géza lábbelije

Egységes öltözetek

Bernáth Gézáné egykori tulajdona szőrmeszegély nélkül, kissé átalakított formában az Iparművészeti Múzeum gyűjteményébe került.⁶⁶ Szoknyájának és derekának selyme élénk kék, dús arany rácsozatát lanszírozással alakították ki. A hozzáillő mente hasonló kék nyírott bársony, sűrű, hurkosan és hullámvonalban vezetett arany sujtásdísz kíséri körben a szegélyeket, és ujjának hasítékát. Apró, himzett virágokkal telehintett tüll köténye és fátyla talán más al-

65 Moller János: *Az Európai Manufaktúrák' és Fábrikák Mesterség Míveik*. Pest, 1818. 394. A szó eredetileg cápabőrt jelent, bár a török „sagri”, a ló hátát jelentő szóból is származtatják.: *Éhik Gyula*: Mire használják a cápabőrt? Különlényomat a Természettudományi Közlöny 1934. évi augusztus 1–15. számából. 1–3. Éhik tanulmányában részletesen foglalkozik a ráják és cápák bőrének kikészítési folyamatával is, véleménye szerint a sagrin szó nem egy bizonyos állatfaj bőrét jelenti, hanem az érdes tapintásúra kidolgozott, illetve a cápabőr esetén érdes bőrre vonatkozik.

66 Iparművészeti Múzeum Textilosztály Ltsz. 66. 59. 1–6. fotó: Weinwurm Antal Budapest, 1916. MNMT XT 223

kalomra készült,⁶⁷ ahogyan az öltözetről is azt tételezzük fel, hogy a magyar államiság ezeréves évfordulójára, a millenniumi ünnepekre varrathatták.⁶⁸ (14. kép)

Herceg Eszterházy Miklós díszmagyarjának dolmánya és mentéje is bársony, szépen csillogó szörmeszegélye nyérc. Karéjosan, hurkosan vezetett rendkívül gazdag sujtásdíszje önmagában is különlegessé teszi az egységes képet mutató díszruha-együttest. Ez a dísz borítja az elejét, dolmányának ujját a kézelője fölött, és süvegét is. Ötvösmívű ékszerkészlete faragott fejekkel ékes, a kisebb léptékűek a dolmányt, a nagyobbak a mentét, de övét, mentekötőjét, süvegforgóját is ez díszíti. Valószínűnek tartjuk, hogy ezt a mívés öltözetet korábban, nem a koronázásra készítették.⁶⁹ (15. kép)

14. kép Bernáth Gézáné díszmagyarja

15. kép Eszterházy Miklós díszmagyarja

67 Bernáth Gézáné az igazgatósághoz intézett levelében aggódik a díszruhája miatt, „különösen a fátylat és a kötenyt ami igen becses régi darab” sajnálná, ha bepiszkolódna. MNM Történeti Adattár Érem- és Régisegtár iratai 101–917.

68 Megjegyzendő, a millenniumi ünnepeken az előírás szerinti ing „montant” azaz zárt nyakú volt. Ez azonban nem zárja ki azt a feltetelezésünket, hogy ezt az öltözetet ekkorra állították össze. Több ruhaderéknál talákoztunk azzal a megoldással, hogy a magasan záródó nyakbetéttől az ünnepség után megszabadították a ruhaderekeket.

69 Fotó: Weinwurm Antal Budapest, 1916. MNM T XT 248 (zselatinos ezüst)

16. kép Szecsődi Cukkelter Lajos díszmagyarja

Szecsődi Cukkelter Lajos az 1916. évi koronázáson viselte, a Nemzeti Múzeum gyűjteményében a férfiruhák között az egyetlen, amelyről tudjuk, hogy részese volt az ünnepségeknek. A mente kék nyírott bársony, lefelé bővül, négyyszögű lekerekített gallérja a vállra borul, szimmetrikus, dús rajzolatú sujtással díszített. Ujja hasított, könyékig érő, hasítékát öt pár aranyfonalból kötött paszomány gombszár díszíti, és paszománygombok zárják. Bélése kék selyemszövet. Dolmánya derékban szabott karcúsított, csontszínű selyemszövetét finom rajzolatú mustra, arany rózsabimbós ágak hálózák be. Körben keskenyebb és szélesebb fémfonalból kötött zsinórral keretezett, az elején tíz pár vitéztkötéses gombszár díszíti. Az öltözékhez kék selymfonalból géppel kötött, ellenzős, arany zsinórozással díszített nadrág tartozik. Négy cikkből szabott kék bársony süvegének merev karimája arany paszománynyal szegett, és hurkos ívekkel díszített. Az öltözet a nadrág gombjain olvasható cégjelzés szerint „Tauszig Testvérek Budapest, 1916” műhelyében készült.⁷⁰ (16. kép)

A 19–20. századi magyar királykoronázások a díszmagyar történetének fontos állomásai; V. Ferdinánd koronázása a kezdet, I. Ferenc József koronázása a virágkor, és IV. Károly koronázása a hanyatlás időszakára esik. A huszadik században a díszmagyar az egyre praktikusabbá váló öltözködéstől nagymértékben különbözik, ezáltal egyre inkább jelmezzé vált ugyan, a díszruhák nemcsak a pompa kedveléséről, de az ősök és a magyar tradíciók tiszteletéről is árulkodnak.

Die Geschichte und formelle Eigenart der ungarischen Galas die zur Krönung von Karl IV. angefertigt wurden

Zusammenfassung

Die ungarische Tracht erlebte durch die Jahrhunderte eine langsame strukturelle Veränderung, die von verschiedenen Einwirkungen geformten neuen Details überlappten die Alten. Es ist ein Prozess ohne Lücken, wo eine bewusste Veränderung von bestimmten, überaus wichtigen historischen Ereignissen ins Leben gerufen wurde.

In der Veränderung der ungarischen Tracht war der Landtag im Jahre 1825 von großer Bedeutung. Von diesem Datum an nennt die Geschichtsschreibung die Zeit der bürgerlichen Umwandlung Reformzeit. Dieses Datum bedeutete auch in der Geschichte der ungarischen Gala einen Wendepunkt, von dieser Zeit an haben sich sowohl Männer als auch Frauen oftmals bewusst gegen die Macht protestierend ihre schwarzen Kleidungen mit Schnur-

70 MNM T 1990. 54

verzierung angelegt. Der geschichtliche, gesellschaftliche und politische Umbruch im 19. Jh. hat auf eine bis dahin nie erlebte Weise unmittelbar auf die Umwandlung der ungarischen Gala gewirkt. Der jeweilige Anlass hat die Kleidungen, die Form, die Textilien und die Farbe der Kleidungsstücke bestimmt, und damit auch die Ansichten des Trägers zum Ausdruck gebracht. Das war ein Zeichensystem, das von den Zeitgenössischen klar verstanden werden konnte, aber die späteren Nachkommen können es auch entdecken. Die Objekte näher betrachtend – und die reichen Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums stehen uns zur Verfügung – und mit Hilfe der schriftlichen und Bild-Quellen kann man der Entfaltung und Veränderung der ungarischen Gala ganz bis zum Schluß ihrer Geschichte, bis zum Zweiten Weltkrieg folgen.

Zur Männergala gehörte – ganz wie im 16.–18. Jh. – der lange Obermantel – die Mente –, der darunter getragene Dolman, die „ungarische Hose“ – die einen besonderen Schnitt hatte –, die Unterhose, die die selbe Farbe hatte, sowie eine Kopfbedeckung mit Federbusch, die Binde und die Stiefel und oft auch der Schnurgürtel und die Gurtgehenke. Der Ursprung der ungarischen Frauengala liegt höchstwahrscheinlich in der italienischen Renaissance. Von hier aus entfalteten sich die vorne geschnürten Taille mit angenähten Puffärmel und die langen, weiten Röcke. Mit Schürze und Schleier war die Frauengala vollständig. Der Jungfernkranz war die Zierde der Mädels, die Haube stand den Frauen zu.

Zur Krönung tragen die ungarischen Aristokraten ihre prachtvollste Galakleidung. Die Frauen waren an die Vorschriften des österreichischen Hofes gebunden, für sie war eine 3 Meter lange Schleppe eine strenge Vorschrift. 1830, die Krönung Ferdinand V. war die Zeit der Entstehung der ungarischen Gala, 1867, die Krönung Franz Joseph I. war die Blütezeit und 1916 die Krönung Karl I. gehört schon zur Periode des Niedergangs. Im Jahre 1917 hat man im Prunksaal des Ungarischen Nationalmuseums eine Ausstellung aus der reichen Sammlung der kirchlichen Schätze, die während der Krönung benutzt wurden, sowie von den Festkleidern der kirchlichen Hoheiten, der königlichen Familie und der anwesenden Aristokraten veranstaltet. Über die Kleider und ihre besonderen Details kann man von Antal Weinwurms Aufnahmen und von den erhalten gebliebenen Kleidungen ein umfassendes Bild bekommen.

Die schriftlichen Quellen geben uns Jahrhunderte lang einen Anhaltspunkt darüber, wie gern die Aristokraten die prachtvollen Galas, Schmuckstücke und Prunkwaffen ihrer hochrangigen Vorfahren angelegt hatten. Mit den alten Kleidern und Verzierungen war der Anblick noch anmutiger, aber die Verehrung der Vorfahren war auch ein wichtiges Element, sowie die Wille, dass sie mit solchen Äußerlichkeiten ihren alten Adelsstand repräsentieren. An diesen Galas sieht man vor allem die Eile und die Kriegsnot. Bei einigen Trachten wurden Kleidungsstücke oder umänderte Kleiderteile von Galas aus dem 18.-19. Jh. benutzt. Es kam sogar die folgende Methode vor: Man nahm die prachtvollen Stickereien, schnitt sie ab von dem veralteten Grundstoff aus Seide und legte sie auf ein neues Seidengewebe. Die zu den alten Galas passenden Schürzen und Schleier wurden ansonsten von mehreren Generationen getragen, aber man kann auch Spitzenbesatz alter Galas finden. Die Umänderungen der ungarischen Volkstrachten und der Kleidungsstücke der Nationalitäten wurde auch zum Gebrauch, ganz wie die Accessoires vom Balkan oder die Kleidungsstücke aus Mittel-Asien.

Aus den Galas wurden mit der Kostüme. Zum Niedergang dieser Kleidungen haben nicht nur die eklektisch zusammengesuchten Details beigetragen, sondern auch die Tatsache, dass sie von den praktischen, kurzen Kleidungen der Ära total unterschieden.

Pallos Lajos

Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920*

Bevezetés

Magyarország háborús megpróbáltatásai nem értek véget az I. világháborút követően. Szomszédaink közül a Monarchia felbomlásakor újjáalakult cseh állam, valamint Szerbia és Románia korábbi imperialista (és részben irredenta) törekvéseinek elérésére az antant hatalmakkal kötött szerződéseikre és különféle egyezményekre támaszkodva,¹ az antant segítségével megtámadta hazánkat. Az öszirózsás forradalomban függetlenné vált Magyarországon a Károlyi Mihály vezette kormány került hatalomra, amely pacifista politikát hirdetett. Az antant rokonszenvét megnyerni igyekvő kormány a fegyveres ellenállással szemben a majdani békekonferenciára utalta az ország sorsát. Annak érdekében, hogy a béketárgyalásokon kellő eredménnyel képviselhessék a magyar érdekeket, szükségesnek láttak egy olyan akciót, amely a külföldi közvéleménnyel megismerteti a magyar álláspontot, felmutatja azokat az érveket, amelyek Magyarország területi épségének megőrzése mellett szólnak. A kormányzati szervek és a különféle társadalmi egyesületek által folytatott területvédő propaganda-tevékenység döntően a háború végétől a trianoni békeszerződés aláírásáig zajlott.

Dolgozatom célja, hogy bemutassam a külföld felvilágosítására irányuló propagandát, mint a területvédő propaganda legfontosabb elemét. Természetesen ezt a tevékenységet nem lehet teljesen kiszakítva vizsgálni azoktól az egyéb törekvésektől, amelyek közvetlenül, vagy közvetettebb módon másképpen irányultak az ország területi integritásának megóvására, mert csak így nyerhetünk teljes képet. Elsősorban azokra a propagandaakciókra gondolok, amelyek az országban élő nemzetiségek körében megpróbálták népszerűsíteni a magyar államot, másodsorban pedig arra az igyekezetre, amely az adott időszak magyar politikai és társadalmi berendezkedését törekedett rokonszenvesé, illetve elfogadhatóvá tenni a nyugati közvélemény számára. Mindezek figyelembe vétele témám kidolgozásánál annál is indokoltabb, mivel nagyrészt éppen azok a kormányzati szervek és társadalmi egyesületek folytatták ezeket az akciókat is, amelyek a külföld felvilágosítására irányuló propagandát is végezték.

Ennek megfelelően a következőképpen épül fel dolgozatom. A vizsgált történeti periódus (Pádovától Trianonig) változékony belpolitikai viszonyai miatt szükséges egy periodizációt adnom a területvédő propaganda szempontjából. Ez a periodizáció talán nem tökéletes ugyan, de témám több szálon futó kezeléséhez mégis megfelelő keretet biztosít. A dolgozat ezt követő első nagy egységében a kormánzatnak és a különféle szervezeteknek, egyesületeknek a területvédő propagandára vonatkozó tevékenységét mutatom be, majd az évkönyv következő számában megjelenő második részben a propagandában felsorakoztatott érveket ismertetem az írott és a grafikai forrásanyag alapján. A különféle akciók szervezésére, menetére vonatkozó források (levéltári anyagok, visszaemlékezések, feldolgozások, újságok, nyomtatványok) elégtelensége miatt az első részben alkotott átfogó kép nem teljes, számos

* A tanulmány a szerző 1996-ban megvédett doktori értekezésének első része. (A szerk.)

¹ Magyarország megcsonkításának diplomáciai előzményeihez: *Horváth Jenő*: A trianoni béke megalkotása. Bp., 1924., *Uő*: Felelősség a világháborúért és békeszerződésért. Bp., 1939, Az újabb szakirodalomból: *Zeman, Z. A. B.*: A Diplomatic History of the First World War. London. 1971.

részletében nem tárható fel tökéletesen, míg a területvédő propagandában felhasznált érvek ismertetése teljesebben sikerült a propaganda eszközeinek (könyvek, röpiratok, plakátok, röplapok, levelezőlapok stb.) segítségével.

Dolgozatom záró fejezetében a területvédő propaganda értékelését kísérem meg néhány következtetés, illetve megjegyzés erejéig. A propaganda fogadtatásával és eredményességével, illetve eredménytelenségével részben ekkor, részben az egyes akciók tárgyalásánál foglalkozom.

Ezt a témát többek között azért választottam a dolgozat tárgyául, mert a területvédő propagandáról eddig nem készült átfogó feldolgozás.² A hazai történettudomány nem foglalkozott vele a két világháború között a történeti távlat hiánya miatt, sem az 1945 utáni évtizedekben, amikor történettudományunk érdeklődése más problémák felé fordult. A területvédő propaganda megismerése ugyanakkor elengedhetetlenül szükséges a későbbi revíziós és irredenta propaganda megértése szempontjából.³

A Pádovától Trianonig terjedő időszak korszakolása a területvédő propaganda szempontjából

1. 1918. november–december

A Károlyi-kormány politikája: a nyugati államok által elfogadható politikai és társadalmi berendezkedés kialakításával, korszerű nemzetiségi politikával és mindenekelőtt pacifista magatartással biztosítani az antant rokonszenvét.⁴ A magyar állam területi integritását a béketárgyalásokon óhajtotta megvédeni. Ezért a kormány egyfelől elkezdte a külföld felvilágosítására és a nemzetiségek felé irányuló propagandát a magyar érdekek szerint, másfelől az antanttal kötött egyezmények, majd az antanttól kapott utasítások szellemében kato-

2 A területvédő propagandáról nem, csak a propagandában részt vett szervezetek, egyesületek néme-lyikéről készültek ismertetések: *Prímipilus*: A székely hadosztály és a Székely Nemzeti Tanács. Új Magyar Szemle 1. (1920) II. 3. sz. 272–281. *Schönwald Pál*: Az Országos Propaganda Bizottság tevékenysége és kiadványai az 1918-as polgári forradalom alatt. Magyar Könyvszemle 85. (1969) 20–36.; *Tilkovszky Lóránt*: Viták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. Baranyai Levéltári Füzetek 113. sz. Pécs, 1988. *Feketéné Cselényi Zsuzsanna*: A Területvédő Liga története. In: Az Egri Hosi Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 17. kötet Eger 1984. 113–126. (A liga szervezet-történetére és a vidéki életére vonatkozóan különösen becses írás.) A Trianon utáni revíziós tevékenységről sem készült még monográfia, de több vonatkozásáról írtak: *B. Bernát István*: TESzK a revíziós propaganda egyesítéséért. Kézirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára 591/1987/1. *Zeidler Miklós*: Vázlat a Magyar Revíziós Liga történetéhez. Szakdolgozat. ELTE BTK Történelem Szak 1993.. *Bárdi Nándor*: A Keleti Akció. Regio Kisebbségi Szemle 6. (1995) 3. sz. 89–134. (További irodalom ezekben.)

3 Munkámban elsősorban az Országos Levéltár kormányzati irataira, az országos könyvtárak és múzeumok nyomtatványaira, valamint a korabeli napilapokra támaszkodtam. Ezúton mondok köszönetet Romsics Ignácnak, aki a források felkutatásához és értékeléséhez hozzájárult szíves tanácsaival.

4 A Károlyi-kormány politikájának alapelveihez: a minisztertanácsi jegyzőkönyvek közül különösen az 1918. nov. 15-i, nov. 20-i, nov. 28-i, dec. 1-jei, dec. 3-i, dec. 4-i, dec. 14-i és dec. 17-i anyagok (MOL K 27 ME Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (továbbiakban: Mt. jk.)). A Károlyi-korszak politikájának értékelésével csak annyiban foglalkozom, amennyire tárgyam feltétlenül megkívánja. E helyen a korszak historiográfiájáról azt jegyzem meg, hogy abban két tendencia tükröződik: az egyikben – elsősorban a Horthy-korszakban keletkezett munkákban – Károlyinak az összeomlásban való szerepére esik a hangsúly, míg a másokban – elsősorban az 1945 utáni szakirodalomban – a Tanácsköztársaság felé vezető út szempontjából értékeli az eseményeket.

nai védekezés nélkül átengedte a szerb, a cseh és a román hadseregnek az ország nagyobb-részt nemzetiségek által lakott területeit és a Székelyföldet.⁵ 1918. december végére Nyugat-Magyarország és Kárpátalja kivételével megszállás alá került a későbbi békeszerződéssel elcsatolt minden terület. Ezáltal erősen csökkent a lehetősége annak, hogy az ország nemzetiségeinek meggyőzésével segítsék elő a területi integritás megőrzését. A kormány 1918 decemberében ismerte fel, hogy a megszállások és a gazdasági nehézségek okozta problémákon nem képes úrrá lenni.⁶

2. 1919. januárjától–március 21-ig

A kormányzat e rövid időszakban a különféle eredetű, egyidejűleg fellépő társadalmi feszültségek különböző irányba tartó kitéréseinek próbálta meg útját állni. A különféle okokból létrejött társadalmi szerveződések között megalakultak a területi integritás érdekében propagandát végző egyesületek is, amelyek együttműködtek az erre az időre már felállított önálló magyar külügyminisztériummal. A válságos politikai helyzetben a kormány az antant-hatalmak segítségét kérte, de folyamatosan visszautasították.⁷ Ezt követően a kormány magatartása a végsőkig folytatott pacifizmus és a fegyveres ellenállás lehetősége között ingadozott.⁸ Az ingadozásnak a Vyx-jegyzék vetett véget, amire a válasz a kormány lemondása lett.⁹

5 *Rubint Dezső*: Az összeomlás 1918. Bp., 1922., *Incze Kálmán*: Háborúk a nagy háborúk után Bp., 1938.

6 A kormányhoz folyamatosan érkeztek a megszállások elleni tiltakozások, amelyekben egyúttal cselekvést sürgettek. A tiltakozásokat többsége a megszállott, vagy megszállással fenyegetett vármegyék küldték. (MOL K 26 ME 1918 XLI. tétel 5185., 5343., 5382., 5384., 5637., 5638., 6138., 6423., 6624., 6712., 6726. sz. és MOL K 26 ME 1919 XXXVII. tétel 39., 92., 1247., 1563., 5637., 5993., 6489. sz.) Az 1918. december 17-i és 18-i minisztertanácsi ülésen komolyan megvitatták a kormány lemondásának a lehetőségét. Jászi szavai: „...kikerülhetetlen lesz az aktív rezisztencia... ..reá kell bízni a kormányzást a franciákkal...” Lovászy szavai: „Ez a kormány befejezte szerepét. Lekötötte magát egy módszerhez, amellyel nem lehet boldogulni, ezért távoznia kell...” Buza szavai: „...nem szabad kormányon maradni és azt a hitet kelteni az országban, hogy itt akármilyen politikát lehet csinálni.” A területi integritás kérdésében egyedül Kunfi foglalt el eltérő álláspontot: „...ez a kormány azon a Magyarországon kormányoz, amely az etnográfiai egység határain belül fog kialakulni. Erre az alapra kell helyezkedni, mert ez a konzekvenciája a háború elvesztésének.” Kunfi már az 1918. nov. 28-i minisztertanácsi ülésen is ennek a véleményének adott hangot.

7 *Ardai Lajos*: Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Bp., 1991. 79–108.

8 Erre az ingadozásra jellemző Károlyi szatmári beszéde, amelyet a fegyveres ellenállásra kész székely katonaság előtt mondott: „...Wilsonban kell bízunk..., ...fegyverhez csak végszükség esetében nyúlunk...”. (Pesti Hírlap 1919. március 4. l.) A Székely Nemzeti Tanács már 1918 novemberében javaslatot tett a kormánynak a székelyek katonai szervezésére, majd később több ízben is. A kormány nem hivatalosan támogatta a javaslatot. (MOL K 27 ME Mt. jk. 1918. dec. 17. és 1919. jan. 23., MOL K 26 ME 1920 XXXIX. tétel 9644. sz. és MOL K 26 ME 1919 XXXVII. tétel 1652. sz.)

9 A Vyx-jegyzék körül támadt politikai, majd történeti vitákkal nem kívánok foglalkozni. Itt csak azért említem meg a Károlyi és Vyx között folyt sajtópolémia, hogy az egykorú napisajtó szerepére a figyelmet felhívjam. Az antanttal való kapcsolatok hiánya miatt felértékelődött a sajtóhoz érkezett információk értéke. Igaz viszont, hogy úgy tűnik, mintha a kormánynál csak a kedvezőbb hírek csapódtak volna le. Például nem érezni hatását olyan sajtóhíreknek, mint pl. Lansing üzenete Romániának, hogy hozzájárulnak területi kívánságaihoz (Pesti Hírlap 1918. november 8. 9.), vagy pl. Pichonnak a francia szenátusban tartott beszéde, amely a győztesek igényeinek teljesítését hangoztatta (Pesti Hírlap 1919. január 2. 3.), vagy egy olyan Berlinek át érkezett hírek, amely szerint az antant programjában szerepel Magyarország feldarabolása (Pesti Hírlap 1919. január 2. 3.)

3. 1919. március 21.–augusztus 2.

A Tanácsköztársaság politikája nem az ország területi integritásának az alapján állt, ezért minden ilyen irányú kormányzati propagandát beszüntetett és nem működhetek a területvédő propagandát folytató egyesületek sem. A proletárdiktatúra antinacionalista magatartása következtében a nemzeti alapon harcoló székely különítmény letette a fegyvert,¹⁰ ugyanakkor az antant egyezkedési kísérletét (Smuts-misszió) elutasítva háborúba került a csehekkel és a románokkal. A bekövetkező katonai vereség még kedvezőtlenebbé tette az ország kilátásait a területi épség megőrzésére. Az antanthatalmak szemében Magyarország megítélése rosszabb volt a Tanácsköztársaság bukásakor, mint korábban.

4. 1919. augusztus 2.–1920. január 15.

Az időszak első felében az ország nagyobb részét megszálló román hadsereg jelenléte lehetetlenné tette a területvédő propagandával foglalkozó egyesületek nyílt működését. Kormányzati szinten létrejött a propagandaminisztérium, amely a társadalom rendjének helyreállítását volt hivatva elősegíteni, de keretet adott a külföldre, illetve a megszállt területekre irányuló propagandának is, amelyre azonban csak a románok kivonulása után kerülhetett sor. A belpolitikai okokból 1919. december elején megszüntetett propagandaminisztérium likvidálása és feladatainak elosztása és folytatása a kormányzati szervek között 1919 decemberében és 1920 januárjában történt meg az újjáéledő társadalmi egyesületekkel is számolva.¹¹

5. 1920. január 15.–június 4.

Amikor a magyar békedelegáció Párizsban átvette a békefeltételeket, Budapesten a társadalmi egyesületek már készen álltak arra, hogy akciókkal demonstrálják a társadalom felháborodását. Kormányzati szinten a békedelegáció válaszjegyzékeinek összeállítására folyt, míg a területvédő egyesületek országos körű tiltakozó demonstrációkat szerveztek. A válaszjegyzékek párizsi elutasítása és a végleges békefeltételek átadása után a kormányzat és a területvédő szervezetek útja elvált. A kormány a békeszerződés aláírása mellett döntött, ugyanakkor a közvélemény tiltakozásának szabad folyást engedett.¹² A társadalmi szervezetek és a közvélemény egy része is a túlfűtött hangulatban komolyan számított a békeszerződés elutasítására, ezért szembekerültek a kormánnyal.

6. 1920. június 4.–október

A békeszerződés aláírásától a ratifikálásig terjedő időszak valójában már nem tartozik a területvédő propaganda témakörébe, hiszen a határok sorsa eldőlt, a kormányzatnak a szerződésből fakadó kötelezettségekkel kellett foglalkoznia. A területvédő propagandát folytató társadalmi tényezők azonban részben a megkezdett tevékenység önerejű mozgásánál fogva,

10 *Kratochvil Károly*: A székely hadosztály 1918–19. évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért. Bp., 1941.

11 Az állami szervek és a különféle társadalmi egyesületek törekvései nem mindenben egyeztek, az együttműködés ellenére sem. Ennek okai általában a kormány politikai megfontolásaiban rejlettek. 1919 decemberében például a közéleti miniszter a szerbek és a románok elleni sajtótámadások leállítását kérte az élelmiszerszállítások érdekében (MOL K 26 ME 1919. III. tétel 6611).

12 Ehhez l. az 1920. máj. 7-i minisztertanácsi ülésen elhangzottakat (MOI. K 27 ME Mt. jk.). A felelős politikai tényezők azonban már jóval előbb tisztában voltak azzal, hogy a békeszerződést el kell fogadni. Például Huszár Károly már a békefeltételek közlését követően úgy nyilatkozott, hogy „ugyan semmiről se mondunk le”, de a „békét okvetlenül alá kell írnnunk” (Uj Nemzedék 1920. január 20. 3.)

részben a békeszerződés közeli megváltoztathatóságába vetett csalóka reménnytől álltatva,¹³ részben pedig a nyugat-magyarországi helyzet bizonytalanságát kihasználva tovább működtek. Ez idő alatt gyakran összetűzésbe kerültek a kormány politikájával addig, amíg megszüntetésük vagy átszervezésük ez okból meg nem történt. Dolgozatomban vázlatosan ugyan, de ezekre az eseményekre is kitérek.

I. RÉSZ Területvédő propaganda 1918–1920

„Mit mond rólunk az entente?” – ezzel a címmel egy vékonyka röpirat jelent meg 1919 elején, amely kíméletlen élességgel vágta a magyar közvélemény szemébe, hogy a Párizsban éppen akkor összeült győztesek békekonferenciáján Magyarország a vádlottak padjára került.¹⁴ A szerző közölte a legsúlyosabb vádak, mint a világháború előidézésében való felelősség, a magyar társadalom elavult jellege, a nemzetiségek elnyomása. Mindezen vádak, a Magyarország ellen folytatott cseh, román és szerb propaganda sikerrel fogadtatta el az antant politikai közvéleményével.¹⁵

Magyarország a világháború végén védtelenül állt az ellene irányuló propagandával szemben, mert a dualizmus keretében az osztrák centralista politika „magyar nemzeti érdekeket védő külföldi propagandát meg nem engedett.”¹⁶

Az I. világháborúban ellenségként kerültünk szembe az antanttal, ezért megítélésünk náluk tovább romlott, illetve tovább javultak az ellenséges propaganda lehetőségei.

Amikor a háború végén megalakult a függetlenné vált Magyarország új kormánya, politikájának szellemében azon nyomban elkezdte a külföldi politikai tényezők és közvélemény felé irányuló propagandáját a magyar álláspont megismertetése érdekében.¹⁷

Az alábbiakban a területvédő propagandát a fent megadott időrendi keretben tárgyalom oly módon, hogy először a külföld felvilágosítását szolgáló propagandát, majd a nemzetiségek megnyerésére irányuló törekvéseket vizsgálom a szükséges politikai és társadalmi szempontok figyelembe vételével. A különféle akciókat a mögöttük álló kormányzati szervek vagy társadalmi egyesületek szerint csoportosítva adom elő időrendben.

13 Trianon után nemcsak a Millerand-féle kísérőlevél, de az elcsatolt területekről érkezett jelentések is sokakban azt a reményt keltették, hogy a kialakult helyzet nem végleges. A zűrzavaros állapotokról szóló jelentések már a Károlyi-korszakban (MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 505., 665., 873., 1123., 1536. sz. és MOL K 66 KM 1920. I.-5. t. 224-225.) és a Tanácsköztársaság bukása utáni hónapokban (MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 4234., 4931., 6033., 6115., 6458. sz. és MOL K 26 ME 1920. XXII. t. 3287. sz.) is a kormányban is tápláltak hamis illúziókat a megszállt területekkel kapcsolatban. A kormányhoz ugyanakkor befutottak ellentétes értelmű jelentések, amelyek valóságnak látták a helyzetet. (Például Romániából: MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 1294. sz. és Jugoszláviából: MOL K 26 1919. XXXVII. t. 4265. sz.)

14 *Dr. Erdélyi Jenő*: Mit mond rólunk az entente? Bp. 1919.

15 Az ellenünk irányuló cseh, román és szerb propagandáról I. Bevezetés I. sz. jegyzetet és *Tompkins, S. R.*: The Secret War. 1914–1918. London, 1981.

16 *Horváth Jenő*: A trianoni béke megalkotása 1915–1920. Bp. 1924. 5.

17 *Harrer Ferenc*: Egy magyar polgár élete I. Bp. 1968. 388. „...a Károlyi-kormány hatalomra jutásakor nyomban széles körű propagandát kívánt indítani, hogy a külfölddel – mind ellenfeleinkkel, mind a semleges államok népeivel – a magyar problémát a maga valóságában megismertesse, és őket országunk jogos és méltányos érdekeinek belátására fogékonyabbá tegye.”

1. fejezet

Területvédő propaganda a Károlyi-korszakban

Előzmények

Jóllehet a világháború éveiben a szélesebb közvélemény nem sokat tudott az antant országokban folytatott magyarellenes cseh, román és szerb propagandáról, de az ország politikai és társadalmi elitje igen.¹⁸ A miniszterelnökségi anyagok között fellelhetők olyan iratok, amelyek az ellenséges propagandával szemben indított akciókra vonatkoznak.¹⁹ A pénzügyi számadásokkal kapcsolatos iratokból kiderül, hogy Ullman Adolf a Magyar Általános Hitelbank Igazgatósága, Lánczy Leó pedig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Elnöksége részéről 50-50 ezer koronát küldött Esterházy Móric miniszterelnöknek 1917-ben, hogy „a semleges államokban az ellenségcink által kifejtett propaganda elleni akció céljaira” felhasználja. A Magyar Földhitelintézet részéről érkezett 10 ezer korona a következő megjegyzéssel került a miniszterelnökségre: „a semleges államokban és szövetségeseinknél is *kulturális és gazdasági* téren Magyarország megismertése és a rokonszenv megnyerése érdekében kifejtendő propaganda költségeire.”

Az elszámolások alapján az akció keretében a következők valósultak meg. Fuchs Malvin úrnő, a Neues Pester Journal munkatársa Svájcba utazott, hogy az ottani lapokban propagandát fejtsen ki. (Sajnos, tevékenységéről egyéb adatot nem találtam.) Pártos István, a csodagyerek virtuóz hegedűművész stockholmi előadóútjához utazási államsegélyt kap 1000 korona összegben.²⁰ Halmay Elemér, a Kelet Népe főszerkesztője a folyóiratnak Berlinben Das jünge Europa néven megjelent változata számára folyamodott támogatásért azon a címen, hogy a kiadvány célja a magyarság érdekeinek külföldön való megismertetése és elküldik Németországon kívül Ausztriába, Bulgáriába és Törökországba. A folyóirat megkapta a támogatást – egy félévre 1000 koronát –, amelyet 1918-ban és 1919 első felében is folyósított a miniszterelnökség. 1918-ban az akció keretében került sor dr. Rényi Péter svájci felolvasóútjára, ahol a magyar választójogról tartott előadásokat, és Kriegl József német felolvasó körútjára, amelynek konkrét témája nem derült ki. 1918 februárjában a Franklin Társulat értesítette a miniszterelnökséget, hogy a még 1916-ban megrendelt *Ungarn* című könyv 2000 példányban elkészült. A válasz azt az utasítást tartalmazta, hogy egyelőre őrizze az anyagot a nyomda.

Összegzésül megállapítható, hogy kormányzati szinten már a háború alatt megindult a propaganda a magyar érdekek védelmében, amely az akkori helyzetnek megfelelően csak a szövetséges és a semleges államokba irányulhatott. A propaganda számára a kormányhoz közelálló pénzcsoportok biztosították az anyagiakat.²¹ Az akció, a megállapítható részletek alapján egyaránt felhasznált direktebb (sajtópropaganda) és közvetettebb (kulturális rendezvény) eszközöket.

18 Kozma Miklós: Az összeomlás 1918–19. Bp. 1933. 16–17.

19 MOL K 26 ME 1920. IV. tételben (továbbiakban: t.) a külföldi propagandával kapcsolatos anyagok között 1917-re és 1918-ra vonatkozóan a 103-as és 193-as alapszámoknál.

20 Pártos István életéről és művészetéről I. *Füst Milán*: Egy elfelejtett nagy hegedűsről (Pártos István emlékezete). In: Emlékezések és tanulmányok. Bp. 1967. 193–199.

21 Az elszámolásból kiderül, hogy a propaganda költségeire beállított pénzügyösszeg megegyezik a pénzügyintézetektől érkezett összeggel (MOL K 26 ME 1920. IV. t. 103. és 193. sz.).

A külföld felvilágosítására irányuló propaganda 1918. december végéig

A Károlyi-kormány a háborús vereség és a forradalmi szituáció nyomán kialakított pacifista politikájából adódóan kezdettől fontosnak tartotta az ország érdekeinek propagálását a nyugati államok felé. Azonban az antant elutasító magatartása következtében propagandával csak a semleges államokban próbálkozhatott.²² A feladat természete szerint a külügy-minisztériumé kellett volna, hogy legyen, de a Monarchia felbomlása után először létre kellett hozni az önálló magyar külügyi apparátust. A kormány ülésein gyakran foglalkoztak a külföldi propaganda szervezésével, részben a külügyi apparátus hiánya miatt, részben az ügy sürgősségére való tekintettel. A kormányban a külügy irányítását Károlyi magának tartotta fenn, mint az antant felé egyetlen possibili személynek.

A kialakuló külügyi apparátus csak december folyamán jutott el oda, hogy jobban kezébe vegye a külföldi propagandát.²³ Már a november 4-ei minisztertanácsi ülésen felmerült megfelelő személyek kiküldésének a gondolata, hogy Svájcban sajtópropagandát folytassanak, emellett külügyi intézkedésekre megszavaztak 1 millió koronát.²⁴ A miniszterelnök Kéri Pál személyét ajánlotta politikai misszióval kiküldeni Svájcba. Kéri azután Bernben hamarosan felállította a Nouvelles Hongroise nevű orgánumot azért, hogy Magyarországról híreket szolgáltatson a svájci lapoknak. Jászi Ignótust ajánlotta, akinek kiküldetése november 8-án már eldöntött dolog volt.²⁵ A hatáskörök fokozatosan alakultak ki az első időszakban. Például a földművelésügyi miniszter Buza Barna tett jelentést arról, hogy Ignotus kimegy a magyar sajtóiroda felállítására Svájcba, amihez 300 000 svájci frankot kért.²⁶ Buza intézte a sajtó- és propagandaügyeket a Károlyi-kormány első két hetében, akitől november 13-án Biró Lajos külügyminisztériumi helyettes államtitkár, majd államtitkár vette át a teendőket.²⁷

A november 18-i minisztertanácsi ülésen nevezték ki Svájcba követté Bédy-Schwimmer Rózát, aki valamivel korábban ott járt, és november 12-én beszámolt útjáról a Nemzeti Tanácsban: „...a látszattal szemben az antant nincs elszánva a mi végleges és teljes letiprásunkra.”²⁸ Valószínűleg ezzel a meggyőződéssel foglalta el követi állását, ahonnan hamarosan megérkeztek jelentései a fokozatosan felálló külügyminisztériumba. Egyik jelentéséből kiderült, hogy az ellenünk irányuló román propaganda továbbra sem lankadt: a svájci román propaganda állításai szerint Erdélyben 5 millió román és 250 000 száz él, de a magyarokról nem is tesznek említést.²⁹ December elején a kormány megbízásából Svájcba ment dr. Mannheim Jajos, majd Esterházy Mihály gróf és Balogh Elemér jogászprofesszor és rövidre rá Sigray Antal gróf, hogy kapcsolatot létesítsenek az antanttal.³⁰ A magyar kormány tehát Svájcban három területen igyekezett érvényesíteni a magyar érdekeket: a sajtópropagandával, a követi tevékenységgel, valamint az antanttal történő kapcsolatfelvételre kiküldött személyekkel.

Az credmények azonban nem nagyon igazolták az erőfeszítéseket. Harrer Ferenc, novemberben bécsi követünk, majd később a külügy szervezésének vezetője, Ignotus saj-

22 *Arday L.* i. m. 82.

23 *Harrer F.* i. m. 380–390.

24 MOL K 27 ME Mt. jk. 1918. nov. 4.

25 A Kéri-féle sajtóorgánum hivatalosan nem a kormány megbízásából működött. Ehhez l. *Pesti Hírlap* 1919. február 23. 4. Andrassy Gyula nyilatkozata svájci szerepléséről.

26 MOL K 27 ME Mt. jk. 1918. nov.

27 *Harrer F.* i. m. 380. és MOL K 27 ME Mt. jk. 1918. nov. 13.

28 *Pesti Hírlap* 1918. november 13. 2.

29 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6400. sz.

30 Mannheimről *Arday L.* i. m. 88. valamint MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 4269. sz.

tópropagandájáról úgy nyilatkozott, hogy az „buzgó” volt, de hogy „mennyi sikere volt, nem tudom megítélni.”³¹ Az 1918 novemberében Svájcból hazatért Nagy Vince államtitkár (később a Károlyi kormány belügyminisztere), aki októberben Magyar Hírszolgálat címmel tájékoztatót létesített Zürichben, mert ő már akkor látta, hogy az antant nemigen fog akceptálni bennünket. Beszámolójából kiderült, hogy a hazánkról kiadott háromnyelvű tájékoztató közleményeinek megjelentek az eredményei a svájci, de a francia és az angol sajtóban is.³² Sajtó szavain kívül ezekre máshol adatot nem találtam. Svájci követünk, Bédy-Schwimmer Róza szereplését nem kísértc siker. Esterházy hivatalos beszámolójában kitért arra, hogy Bédy-Schwimmernek követte történt kinevezése „a mai időkben nem éppen alkalmas.”³³ Az előzetes diplomáciai egyeztetés nélkül kinevezett hölgyet hamarosan visszahívták.³⁴

Az antanthatalmakkal való összeköttetés létesítése céljából Svájcba kiutazott személyek sem jártak sok eredménnyel, noha Sigray jelentése szerint utat találtak Wilson megbízottjához³⁵ és Esterházyékát fogadta a svájci brit követ, de az antant vezető köreiből nem tudták eljuttatni a magyar kormány álláspontját.³⁶ A svájci magyar próbálkozásoknak ráadásul riválisa is akadt a Windischgraetz-féle monarchista propagandában, amely nem járt ugyan eredménnyel, de magyar szempontból összekuszálta a szálakat.³⁷ Időközben itthon a külügyminisztérium felállítására előrehaladt és egyre jobban kivette részét a külföldi propaganda szervezéséből. Az 1918. november 23-i minisztertanácsi értekezleten Diner-Dénes, a külügy akkori adminisztratív irányítója 3 millió koronát kért a külföldi propagandára, majd pár nappal később Biró Lajos a Külföldi Sajtó Szindikátusának rendkívüli közgyűlésén azt hangoztatta, hogy a külföld helyes tájékoztatása közvetlenül Magyarországról történjen, s a munkához kérte a külföldi levelezők támogatását.³⁸ Mind a miniszterelnökségre, mind a külüghöz érkeztek különféle személyektől beadványok, amelyekben tanácsokat adtak, illetve felajánkoztak külföldön végzendő propagandatevékenységre.

A tanácsadó levelek között akadtak olyanok, amelyek különféle feladatokat fogalmaztak meg a kormány számára, mint például Török Emil okleveles mérnök december 7-én kelt levele, amely a jó francia sajtó megszerzését úgy vélte megvalósíthatóknak, hogy a kormány francia vállalatoknak és pénzcsoportoknak jó koncessziókat biztosít. Dr. Köpeczi Deák Antal november 30-án Kolozsvárról írt levelében azt tanácsolta a kormánynak, hogy Angliában szerezzen pártfogókat a magyar ügy számára még a béketárgyalások előtt, mert ellenségeink a franciáknak barátai.³⁹ A miniszterelnökségre író fantaszták egyike, Sándor Kálmán fővárosi lakos például a magyar parasztság megszervezését tanácsolta az ország megmentése érdekében, figyelemre méltó észrevételek kíséretében.⁴⁰ Pintér Lajos üzletember felajánlotta, hogy személyes összeköttetéseit felhasználva Hollandiában felolvasásokat tartana, és cik-

31 *Harrer F.* i. m. 389.

32 *Pesti Hirlap* 1918. november 16. 4.

33 *Pesti Hirlap* 1919. január 1. 2.

34 *Harrer F.* i. m. 386–387.

35 MOL K 27 ME Mt. jk. 1918. dec. 28.

36 *Arday L.* i. m. 90–91. és 1. 22. sz. jegyzetet

37 L. 32. sz. jegyzetet és *Arday L.* i. m. 84.

38 *Pesti Hirlap* 1918. november 26. 2.

39 MOL K 66 KM 1918-1919. propaganda ügyek 2. sz. és 34. sz.

40 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6170. sz. Sándor K. levelében többek között: „...ellenünk a 250 millió szláv tenger, ...12 apostolra van szükség..., felére itthon..., felére külföldön..., ...erősíteni a nemzeti érzést, ...az internacionálé hiányos faktor a jövő Magyarországa megóvása szempontjából...”

keket helyezne el a magyar gazdasági életéről úgy, hogy azokba beleszöné a politikai álláspontot is.⁴¹

A beadványok egy részében a levélírók alkalmas személyeket ajánlottak a propagandához, mint például dr. Varjassy Lajos aradi kormánybiztos, aki dr. Austerweil Géza vegyészmérnököt javasolta nyugati propagandához kiküldeni, merthogy Zürichben, Párizsban és Londonban tanult, Párizsba nősült és jó kapcsolatokkal rendelkezett gyáros és pénzügyi körökhöz, vagy például Priváry Géza kőbányai főgimnáziumi tanár, aki dr. Ostern Salamon nevű kollégájára hívta fel a figyelmet, mint aki nyelvismereténél és külföldi összeköttetéseinél fogva jeles szolgálatokat tehet a hazának.⁴² A külügyminisztérium maga is kereste az alkalmas személyeket külföldi kapcsolatok szerzése céljából. Biró Lajos államtitkár december elejére értekezletre hívta össze a pénztintézet vezetőit e tárgy megvitatására.⁴³ A meghívás kapcsán levelet írt Biróhoz Elek Sándor, a Hazai Kereskedelmi Rt. igazgatója, aki felajánlotta, hogy kimegy Angliába az angol pénzügyi köröket felvilágosítandó Magyarország helyzetéről.⁴⁴ Ezzel egyidejűleg érkezett meg a külügybe a City Club levele is. A klub és az Országos Kereskedelmi Egyesülés november 23-án tartott értekezletet, hogy megbeszéljék a külföldi propaganda kérdését. Többek között szó esett levélminták kidolgozásáról az antant és semleges országok kereskedőihez való megküldés végett, valamint az ide érkező külföldi újságírók tájékoztatásáról. A City Club tagjai felajánlották a minisztériumnak, hogy segítségére lesznek összeköttetéseikkel a kedvező külföldi közvélemény kialakításában, és felszólították a kormányt annak egyeztetésére, hogy ki hova utazzon, milyen irányagot vigyen.⁴⁵

A külföldi propaganda szervezését végző külügyminisztériumot közben személyi kérdések bolydították fel. 1918. december elején Bécsből hazahívták az alig néhány hete követként odakerült Harrer Ferencet, hogy átvegye a külügy szervezésének irányítását.⁴⁶ A zavart azonban nem az ő megérkezése okozta, hanem az, hogy Biró Lajos összekülönbözött Diner-Dénes Józseffel és emiatt lemondott a külügyi sajtó- és propagandaügyek irányításáról. Helyére Praznovszky Iván került. Hamarosan távozott Diner-Dénes is, így Harrernek egyedül kellett kialakítani a külügy új szervezeti kereteit.⁴⁷

A minisztérium a külföldi propaganda szervezésével párhuzamosan megkezdte a béketárgyalásokra való felkészülést, amely különféle adatok összegyűjtését, például a nemzetiségi területek esetleges leválásának gazdasági hatáselemzését jelentette.⁴⁸ Az újságok december 4-én hírül adták, hogy tudósokból és különféle szakemberekből bizottság alakult a magyar álláspont megfelelő kidolgozására.⁴⁹ Ez a bizottság hamar létrejött, mert a béketárgyalások előkészítő munkája már a bolgár front összeomlása után megkezdődött. Teleki Pál gróf néhány geográfus munkatársával együtt október elején megkezdte a nemzetiségi térkép elkészítését, és ezzel párhuzamosan dr. Buday László, a statisztikai hivatal igazgatója nekifogott a különféle nemzetiségi és egyéb statisztikákat összeállítani. Számítottak arra, hogy a

41 MOL K 66 KM 1918-19. propaganda ügyek 33. sz.

42 MOL K 67 KM Iratok 1918-1921. 8. sz. és MOI. K 26 ME 1918 XLI. t. 6062.

43 MOL K 66 KM 1918-19. propaganda ügyek 30. sz.

44 MOL K 66 KM 1918-19. propaganda ügyek 29. sz.

45 MOL K 66 KM 1918-19. propaganda ügyek 24. sz.

46 *Harrer F. i. m.* 381-382. és MOL K 27 ME Mt. jk. 1918. dec. 6.

47 *Pesti Hirlap* 1918. december 18. 1., „Biró Lajos hamarosan ismét színpadi szerzőként tűnt fel, a 'Francia négyes'-sel.” *Pesti Hirlap* 1919. február 23. 6., Diner-Dénes lemondásáról *Harrer F. i. m.* 381-382.

48 MOI. K 26 ME 1918. XLI. t. 6021. sz.

49 *Pesti Hirlap* 1918. december 4. 1.

békétárgyalások Magyarország nemzetiségi alapon való feldarabolásával foglalkoznak majd. Teleki decemberben Nopcsa Ferenc báró közreműködésével elkezdte híres, a népsűrűséget is figyelembe vevő térképének elkészítését.⁵⁰

E munkák többsége azonban csak 1919 elején került ki a nyomdákból, így a területvédő propaganda számára csak azután váltak hasznosíthatóvá.

A nemzetiségek megnyerésére irányuló propaganda 1918. december végéig

Ahogy a magyar kormánynak nem sikerült biztosítani az ország területi épségét a belgrádi katonai egyezményben, úgy a nemzetiségi vezetőkkel folytatott tárgyalások révén sem. Jászinak mind román vezetőkkel folytatott aradi tárgyalásai, mind a később Hodzával, a cseh-szlovák érdekek budapesti követével történt megegyezési kísérletei zátonyra futottak. A cseh és a román katonai erő árnyékában a szlovák és a román nemzetiségek vezetői a Magyarországtól való elszakadásra törekedtek.⁵¹ A Délvidék elszakítása a gyorsan és határozottan cselekvő szerb hadsereg fellépése következtében már november közepére befejezett tény volt. Egyedül a megszállás alá nem került kárpátaljai rutének, illetve a magyarországi német-ség politikai tényezőivel folytatott tárgyalások vezettek eredményre. A rutén vezetőkkel a rutén nemzet programja alapján⁵² történt megbeszélések révén megszületett december 25-én az 1918. évi X. néptörvény, amely a rutén nemzet autonómiáját biztosítandó Ruszka-Krajna néven autonóm jogterület alakítását mondta ki.⁵³

A nyugat-magyarországi német lakta területeket egy ideig a megszállás veszélye fenyegette, de gazdasági és politikai szempontú megfontolások alapján Ausztria lemondott az erőszakos birtokbavétel eszközeiről.⁵⁴ Ettől függetlenül nagyon erős német-osztrák propaganda indult meg Nyugat-Magyarország megyéiben,⁵⁵ aminek ellensúlyozásával a kormány a lojális magyarországi német-ség néptanácsához⁵⁶ húzó soproni lapszerkesztőt, Zsombor Gézát bízta meg.⁵⁷

A nemzetiségek képviselőivel folytatott eredménytelen megegyezési kísérletek mellett 1918 novemberében és decemberében magyar részről élénk propaganda irányult a nemze-

50 A magyar béketárgyalások. I. Bp. 1920. Bevezetés. A kötet bevezetése azt sugallja, mintha a Teleki-féle és a Buday-féle béke-előkészítő munkálatoknak nem lett volna kapcsolatuk a Károlyi-kormánnyal. Ez nem teljesen helyes megállapítás, mert például a statisztikai anyag elkészítésében komoly szerepet vállaló Kovács Alajos és Szekeres János részt vett Jászi aradi tárgyalásain mint statisztikai szakértő.

51 *Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra.* Kolozsvár, 1921.

52 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6258. sz.

53 A Ruszin Kormányzótanács megszervezése csak 1919 februárjában kezdődött meg a 928/1919. ME sz. rendelet alapján.

54 *Harrer F. i. m. 368–375.*

55 Ehhez pl. a Sonderabdruck Wiener Neustadter Nachrichten 1918. november 16-i számának Deutsche Welt Ungarns! című vezércikke, amely a nemzetiségi államok kialakulásának a folyamatával indokolta a nyugat-magyarországi németeknek a törekvéseit Ausztria felé, úgymond követni kell a románok és szerbek példáját, akik anyaállamaikhoz csatlakoztak.

56 A hazai német-ség néptanácsának memoranduma a Magyar Népköztársaság kormányához 1918. december 8-án (MOL K 26 ME 1920. XLIII/a. t. 86334. sz.).

57 MOL K 27 ME Mt. jk. 1918. nov. 29.

tiségek felé, amelynek fő organizátora, a kormány akciói mellett⁵⁸ – egy félhivatalos szervezet –, az Országos Propaganda Bizottság. A nemzetiségek elszakadásának megakadályozását célzó propagandát e bizottság tevékenységén keresztül mutatom be.

Az **Országos Propaganda Bizottság** (továbbiakban: OPB) létrejött a Nemzeti Tanács működésének eredménye. Hajdu Tibor szerint ez volt a Nemzeti Tanács egyetlen jelentős cselekedete november 5-ei nyilatkozata után.⁵⁹ Az OPB Bokányi Dezső elnöklete alatt jött létre szociáldemokrata befolyással november 12-én. Céljait a következőképpen határozta meg működési tervzetében: „...olyan közhangulatot teremteni, amely a forradalom vívmányait értékelni és használni tudja, a népet megnyugtatni, felvilágosítani és a termelő munkára visszatérni, a leszerelő katonákat kiképezni a rendbontó elemek megfékezésére, a földreformot, adóreformot és a kormány vívmányait népies módon ismertetni, szolgálni a nemzetiségi egyetértés megeremtését, a *magyarság iránti rokonszenvet visszaszerzeni* és különös nyomatékmal intézni a népköztársaság eszméjének propagálását.”⁶⁰ Ugyanitt kiderül, hogy céljait egy olyan szervezet létrehozásával kívánja megvalósítani, amely az egész országot behálózva lehetővé teszi a gyors informálódást és agitációt. A feladatok között olvashatunk a pályaudvari szolgálat megszervezésének,⁶¹ plakátok kihelyezésének, valamint röpiratok, köztük nemzetiségi röpiratok sorozatainak terveiről.

Egy következő felhívás⁶² a célok és feladatok újbóli ismertetése mellett kiemeli a nemzetiségi vidékeken folytatandó magyar propaganda fontosságát, és önkéntes munkatársak csatlakozását várja a társadalom egészétől. A felhívást szétküldték az újságíróknak közlésre és ebből derül ki az is, hogy „a Nemzeti Tanács Bíró Lajost küldötte az OPB körébe”, aki feltehetően nem sokat működött itt közre külügybeli tevékenysége folytán, de mindenesetre a területvédő propagandának ehhez az szervezethez is köze volt. Egy újabb felhívás főcímében két feladatot jelöl meg: *A társadalom munkája a népköztársaság területi épségéért és belső rendjéért!*⁶³ Ez a felhívás konkrét feladatok elvégzésére toborzott helyi munkatársakat, mint például nyomtatványok terjesztésére, segítőtársak beszerzésére, szóbeli agitációra, hangulatjelentések küldésére, a helyi társadalmi életben való részvétellel stb. A beszerezett munkatársak részletes feladatait a *Mit kell tennie az agitátornak?* című röpiratból ismerhetjük meg: informálódnia kell a helyi viszonyokról lehetőleg tanácsoknál, valamint ha van, a Károlyi-párt, vagy a szocdem helyi szervezeténél.⁶⁴ A szervezés feladatai között szerepel a jóléti intézmények megszervezésének előmozdítása is. Azután röpiratokat elosztó állomásokat, helyi polgárőrséget, helyi propagandaközpontot stb. kell szerveznie.

Az agitáció időtartama 10 nap, az esetleges meghosszabbítás kérése a 8. napon, tartózkodási hely közlése kétnaponként jelentendő a központnak. A célok és feladatok ismertetése után rátérek az OPB ténylegesen elvégzett munkájának ismertetésére, természetesen a

58 A kormány részéről elsősorban a Jászi-féle, a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott minisztérium tevékenykedett ez irányban. Elsősorban a politikai tárgyalásokat helyezte előtérbe, de azok kudarcának a következtében próbálkozott bekapcsolódni a propagandába. Jászi 1918. nov. 26-án például egy román nyelvű lapot akart volna indítani, de a kormány a röpirat-propaganda mellett döntött, amelyet viszont nagyrészt az OPB végzett.

59 Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. 111.

60 Az OPB működési tervzete a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Tárának (továbbiakban: MNM TT) vegyes nyomtatvány-gyűjteményében. Leltári száma (továbbiakban: ltsz.): 86.89.1

61 Ehhez adalékok: Sinkó Ervin: Optimisták. Bp. 1953. 55.

62 MNM TT vegyes nyomtatvány-gyűjtemény ltsz. nélkül

63 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 78.106.1.

64 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6397. sz. Az OPB hivatali levelezőlapján ez állt: „Fontos közérdek! Azonnal továbbítandó!” (MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 50. sz.).

nemzetiségek körében folytatott propagandára fektetve a hangsúlyt. Előzetesen annyit jegyzek meg az OPB tevékenységével kapcsolatban a tárgyalt időszakra vonatkozóan, hogy a fennmaradt rölapok, a később részletesen tárgyalandó december közepén készült jelentés és a propaganda szervezésével kapcsolatos táviratok alapján megállapítható, hogy a nemzetiségek közötti propagandatevékenység a többi feladathoz képest láthatóan elsőbbséget kapott. Ennek igazolását és bemutatását egy érdekes fennmaradt anyagcsoporttal, az OPB 92 táviratának elemzésével kezdem.⁶⁵ A 92 táviratból 88 1918. november 14. és december 30. közé esik. A 88 közül 66 esik nemzetiségi területre a további 22-ből 20 a belső magyar területre, 2 a Székelyföldre került.

A 66 darab nemzetiségi területre küldött távirat döntő többsége a nemzetiségi propagandára vonatkozott és közülük 20 konkrét röpirat szöveget, vagy röpirat tervezetet közölt. A 66 távirat nemzetiségek szerinti megoszlása a következő: 23 a románok, 23 a szlovákok, 11 a németek, 6 a ruténok és 3 vendek közötti propaganda érdekében került postára. A táviratok csoportosítása tartalmuk szerint:

1. Embereket küldünk, röpiratokat készítsenek helyben, szöveg jóváhagyásra bcküldendő.
2. Az agitátorok már útban vannak, várják őket.
3. Helyi lapokat küldjék meg.
4. Röpirattervezet helyi kinyomtatásra és terjesztésre távirati úton megküldve.
5. Röpiratot majd küldünk.
6. Hajlandó-e a nemzetiségi megértés szellemében együttműködni velünk?
7. Csatlakozásának örülünk. A nemzetiségi propaganda lehetőségeiről érdeklődünk.

Csak magyar területre:

8. Hajlandó-e propagandaszervet föllállítani a köztársaság érdekében?
9. Helyi Nemzeti Tanács alakítandó.
10. Istentiszteletek keretében odahatni, hogy a nép a gazdasági munkát elvégezze.

A táviratokat (1–5. csoport) a helyi közigazgatási hatóságokhoz (főispán, alispán, főszolgabíró stb.) küldték. A 6–9. csoportba tartozókat ügyvédekhez, mérnökökhöz, orvosokhoz stb., egyzóval a helyi intelligenciához, illetve esetenként a helyi hatósághoz küldték, a 10. csoportba tartozókat pedig a vidéki plébániákra. Természetesen néhány távirat egyik csoportba sem fér bele, ezek közül azokat említem meg, amelyek az OPB működésére vonatkozóan érdekeseek. Például az 1. sz. táviratot, amely november 14-én egy debreceni újságszerkesztőhöz ment, és arról értesítette a helyieket, hogy a Nemzeti Tanács és a kormány támogatásával megalakult az OPB. Aláírók: Biró Lajos és Halasi Béla. A továbbiakban mindketten a külügyben dolgoztak. A 38. sz. táviratból kiderül, hogy a karhatalom Máramarosban letartóztatott rutén nyelvű röpiratokat szállító futárokat és a kassai katonai parancsnokságot kéri, hogy járjon közben a szabadon bocsátás érdekében.

A Székelyföldre ment a 41. sz. december 7-ei távirat a gyulafehérvári határozatra kelt reakció. Szövege: „Székely testvérek álljatok sorompóba az ország szétmancngolása ellen. Tiltakozzatok Bukarestben, Gyulafehérváron és külföldön, hogy Romániához akarnak csatolni... Hangozzék a világba a székelység hangja. Magyar testvéreitek támogatnak.” A hangvétel – esetleg megtévesztő lehet –, nem a túlhajtott nacionalizmusból, hanem a népek önrendelkezési jogának elismeréséből fakadt, mint az látható lesz a szlovákok számára készült röpiratok ismertetésénél. Mit mond a szlovákoknak az OPB az államiság kérdésében?

65 MOL. K 803 ME 606. f. 6. cs. V/6. 1-92. sz.

A népköztársaság és a szabad tót nép című 8 oldalas füzetecske (nem szerepel a táviratilag küldöttek között) azt mondja, hogy a magyar népköztársaságban a tót népköztársaságnak minden kívánsága teljesül és a tót nép nem akar beolvadni Csehországba, mikor szabad köztársaság lehet. A magyar népköztársaság türelemmel és bizalommal várja a tótok elhatározását.⁶⁶ *A tót néphez* című röpiratban is arra esik a hangsúly, hogy a szlovákoknak szabadságot kell biztosítani sorsuk intézésére, és se magyar, se cseh elnyomást (30., 31., 87. távirat). A *Tót köztársaságot* című röpirat (52. távirat) kifejezetten az önálló tót állam mellett propagált, ugyanakkor a *A tótságért* című a csehekkel szembeni szlovák sérelmek hangsúlyozásával egyidejűleg amellett érvelt, hogy a földrajzi és gazdasági egymásrataltságra miatt a szlovákoknak jobb volna Magyarország keretei között maradniuk, ahol megőrizhetnék nemzeti jellegüket, és jobban boldogulnának, mint az elcsehítés veszélyét magában hordozó cseh államban.⁶⁷

A románokhoz küldött röpiratok közül a legjellegzetesebb a *Román testvérek* című, amely a társadalmi átalakulás szempontjából érvelt: a dolgozó nép felszabadult, szocialista és radikális népkormány van uralmon, földosztás következik, vigyázni kell a népnyúzó román bojárakkal. A vendekhez intézett körtávirat (53. és 54. sz. távirat) azzal kezdődik, hogy „A népköztársaság teljesítette a vend nép kívánságait, külön vend vármegye lesz, önálló jogkörökkel” stb., „ezért kérünk, hogy a magyar népköztársasághoz hűségesen viselkedjete.” Aláírók a vend kiküldöttek. A ruténekhez intézett röpiratok az előbbinek szinte hű másai (68. és 80. sz. távirat), csak itt a Népköztársaság nevében a munkások és polgárok az aláírók. „A Magyar Népköztársaság üdvözli a ruténeket, a nép elnyomása megszüntetve, szabadság a ruténoknak, önálló jogok, választójog, szabad nyelvhasználat, legyenek hű polgári a Magyar Népköztársaságnak, ne higgyenek azoknak, akik elszakadásra csábítanak.” A német nyelvű röpiratok (69., 70., 73., 74., 75. és 79. távirat) a Magyar Népköztársaság és a német nép közös céljait hangsúlyozza és azzal zárul, hogy „...nem kell elszakadni, dolgozunk.” Az OPB nemzetiségekhez intézett felhívásainak egybehangzó eleme, hogy a most létrejött magyar állam társadalmi berendezkedése alapján alkalmas a más népekkel való együttélésre, autonóm jogokat ad és érdemes a kötelékében maradni. Csak a szlovákokhoz intézett röpiratoknál találunk eltérést, ahol vagy a teljesen önálló szlovák állam mellett érveltek, vagy a magyarokkal való egymásrataltságra helyezték a hangsúlyt. Az OPB tevékenységének megmaradt dokumentumai között az egyik legfontosabb az OPB ügyvezető elnökétől, dr. Varjas Sándortól a miniszterelnökségre beküldött 1918. december 18-ai jelentés, amelyben mind a tevékenységet, mind az OPB egyéb viszonyait illetően a leglényegesebb adatok lelhetők fel.⁶⁸ A jelentés kitér a vidéki agitáció jellemzésére, a kibocsátott nyomtatványok közlésére, a terjesztés módjaira, az előkészített új kiadványokra, valamint a pénzügyi kiadásokra. A vidéki agitációról szóló beszámolóból kiderül, hogy a Székelyföld kivételével mindenhol mentek a bizottságtól néhányan, összesen 290 fő. Néhol más szervezetekkel karöltve végezték a munkát, például Békés megyében és Hunyad megyében a Földmunkás Szövetkezettel, Kolozs megyében a propagandát a helyi Nemzeti Tanács vette át, a vend vidékre pedig külön 11 tagú csoport ment. A kibocsátott nyomtatványok (összesen 49 tétel 8778 példányban) többsége (31 tétel idegen nyelvű) valamelyik nemzetiség számára készült. Ezek között van 2 szerb nyelvű is, amely más adatokkal együtt igazolja, hogy az OPB a Délvidéken is tevékenykedett. A terjesztés formáit a jelentés részletesen előadta: agi-

66 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 1577/1958.

67 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6397. sz.

68 Uo.

tátorok útján, valamint helyi szervek, bizalmi emberek, vasutasok, beszerzési vállalatok által, postai úton, helyi előljárók, „az intelligens lakosság útján” és sürgőnyi úton. A jelentés kitért az előkészületben levő nyomtatványokra is: román röpiratok, magyar nyelvű plakátok és kisebb röpiratok a munkához kezdés érdekében és egy székely akció kapcsán. Tervbe vették egy újság megjelentetését a magyar parasztság számára és egy felvidéki szlovák nyelvű, valamint egy román nyelvű lap indítását is. Ezenkívül körülbelül 50 vidéki lapot óhajtottak megnyerni céljaiknak.

A különféle feladatokra szánt kiadások (vidéki agitáció, pályaudvari agitáció, nyomtatványok előállítás, írói tiszteletdíjak és irodai kiadások) összesen 613 056 koronát tettek ki.

A jelentés végén az OPB anyagi támogatásért fordult a kormányhoz. A miniszterelnökségi I. ügyosztály a jelentés alapján a következő véleményt küldte a miniszterelnöknek: az OPB a kitűzött célját, a nép megnyugtatását, a nemzetiségi egyetértés és a magyarság iránti rokonszenv visszaszerzésének propagandáját igyekezett megvalósítani. A jelentéshez csatolt röpiratokból úgy tűnik, hogy a bizottság működése megegyezett az uralkodó princípiumokkal, kivéve a *Tót köztársaságot* című kiáltványt, amelyben kiemelte a Magyarországtól való elszakadást, mint politikai célt és a *Mit akarunk?* című kiáltványt, amely a szocialista rendszer megvalósításáról szólva pártpolitikai célokat szolgál. A felirat ennek ellenére javasolja a propaganda folytatását. A kitűzendő célokat illetően azonban a következő megjegyzéseket tette: „a napról napra nagyobb terjedelmű megszállás a propaganda akció *egyik legfontosabb területe* a magyar népköztársaság területi egysége és az ország területén lakó különféle nemzetek között létrehozandó megértés és békéért folyó propaganda előtt bocsátotta le sorompót.” Ezért a propagandaakció a megszállott területeken még intenzívebben volna folytatandó, másfelől a magyar impérium alatt maradt területen az ország területi jogainak fel nem adását hangsúlyozó propaganda válna szükségessé. Az OPB-hez intézett átirat december 28-án kelt tervezete a fentiekkel összhangban köszönet helyett csak elismerést irányzott elő – végül mégis köszönőlevél ment – és a pártpolitika-mentes agitálást ajánlotta a bizottság figyelmébe. Az anyagiakra vonatkozó kérésre reagálva pedig némi támogatás kilátásba helyezésével egyidejűleg gyűjtési akciót engedélyezett.⁶⁹

Az OPB november–decemberi tevékenységének megítélésében két adatra hívom fel a figyelmet. Az egyik Jászinak az a megjegyzése a december 1-jei minisztertanácsi ülésen, hogy az agitációval a szlovákok körében elkéstünk, mert például nincs 4–500 szlovákul tudó alkalmas ember.⁷⁰ Ehhez képest az OPB az egész vonalon mindössze 290 agitátorral dolgozott. A másik adat pedig az OPB imponáló mennyiségű nyomtatványanyagának az értékét kérdőjelezte meg: Jászinak egy felvidéki szabadkőműves társától érkezett leveléből kiderül, hogy „nem akad sem Turócbán, sem Liptóban egyetlen főbíró vagy közjegyző, aki ezeket a plakátokat ki merné ragasztani...” ez „...életveszélyes feladat.”⁷¹

A nemzetiségek megnyerésére irányuló propaganda 1919. január–március

Jászi Oszkár az 1918. december 18-i minisztertanácsi értekezleten véglegesen leszögezte, hogy „lehetetlen megegyezni a románokkal és a tótokkal, viszont úgy tűnik, hogy a megegyezési béke diadalt fog aratni” és ezért „...támogatni kellene a különböző parciális nemzetiségi mozgalmakat, a keleti tótokét, a székelyekét, ha nem is nyíltan, de kellő erővel támogatva...” A minisztertanács megmaradt korábbi koncepciójánál, miszerint propagand-

69 Uo. és a köszönőlevélhez I. MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 5899/4.

70 MOL K 27 ME Mt. jk.

71 *Hajdu T. i. m.* 166.

dával kell elérni azt, hogy Magyarország jobb pozícióba kerüljön a majdani béketárgyalások idejére, ezért határozatot hozott a propagandaakciók pénzügyi támogatásáról.⁷² 1919 elejére azonban a megszállások következtében lényegesen kedvezőtlenebb helyzet alakult ki a nemzetiségek közötti propaganda lehetőségeit illetően. A megszállt területeken különféle nehézségekkel kellett megküzdenie a propagandának a megszállók erőteljes fellépése miatt, mint a lakosság megfélemlítése, a magyar, illetve magyarbarát lapok megszűnése stb. A propaganda lehetőségei a különböző nemzetiségek között eltértek egymástól. A propaganda az anyaállamaikhoz került szerbek és románok esetében volt a legnehezebb.

A szerbek közötti propagandatevékenységre ebből az időszakból nincs adatunk, a románokat illetően pedig 1919 elejétől egyre reménytelenebbé vált a helyzet.⁷³ A szlovákok esetében – mint láthattuk – a kormány még reménykedett a sikeres propaganda lehetőségében és az alábbiakban látni fogjuk, hogy próbálkozott még másutt is. A meg nem szállt területeken lényegesen könnyebb helyzetben volt a magyar propaganda, amire különösen a határok mentén élő nemzetiségek (a nyugat-magyarországi németek, a vendek és a rutének) körében nagy szükség volt.

Propaganda a megszállt területeken

A miniszterelnökség 1919 januárjának elején felvettette a lehetőségét egy százszek körében folytatandó propagandának. Az erdélyi főkormánybiztoshoz írt levelében felhívta a figyelmet egy bizonyos Herxfurth brassói evangélikus lelkésznek Erdély román impérium alá kerülése érdekében végzett agitációjára, és ellenpropaganda megindítását kérte.⁷⁴ Az akció megindulásáról nem érkezett visszajelzés, de a román csapatok előrenyomulása miatt túlhaladt az idő egy százszek propaganda lehetőségén.

Biztatóbbnak ígérkezett a bánáti propaganda, mert a Bánátot akkoriban megszállva tartó szerbek kisebbségben voltak a német és magyar lakossággal szemben. A kormány február 18-án tárgyalta Róth Ottó, volt bánáti kormánybiztos kérését, aki Temesváron a keze ügyében levő munkanélküli segélyre kiutalt összegeket kívánta felhasználni a propagandához. A kormány támogatta őt ebben a szándékában.⁷⁵ Róth hamarosan ismét kérelemmel fordult Budapesthez: hírlapi propagandához kért február vége felé 100 000 koronát és kapott 60 000-ot.⁷⁶

A kormány a legnagyobb reményekkel a szlovákok körében folytatott propagandát támogatta, azt remélve, hogy a szlovákokat, vagy legalább a Felvidék keleti részén élő részüket a magyar állam felé tudja fordítani. Éppen ezért a cseh megszállás alá került területeken a magyar érdekeket szolgáló újságokat – mint például az Eperjesi Lapokat, az iglói Szepesi Lapokat, a pozsonyi Nyugatmagyarországi Híradót –, anyagilag támogatta.⁷⁷ A cseh megszállás miatt Eperjesen meg nem jelenő, Nase Zasztava című keleti szlovák hetilap további sorsáról pedig úgy döntött a miniszterelnökség, hogy azt Budapesten kell kiadni.⁷⁸

72 MOL K 27 ME Mt. jk., Jászinak a nemzetiségi politikusokkal való egyezkedéséhez: *Hajdu T.* i. m. 165–170.

73 Az OPB erdélyi jelenlétére van adat 1919-ből, de az a magyar lakossággal kapcsolatos (MOL K 26 ME 1919. III. t. 221. sz.).

74 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6705. sz.

75 MOL K 26 ME Mt. jk.

76 MOL K 26 ME 1919. III. t. 1501. sz.

77 MOL K 26 ME 1919. III. t. 2028. sz., 1335. sz., 1666. sz. A támogatás összege laponként pár ezer korona volt.

78 MOL K 26 ME 1919. III. t. 315. sz.

Ugyancsak a cseh megszállással került válságba a kormány tulajdonában levő Slovenske Noviny című lap, amelynek szintűgy további megjelentetéséről döntöttek a meg nem szállt területeken élő szlovákok miatt.⁷⁹ Egy felvidéki propagandaakció kibontakozását követhetjük nyomon 1919 első hónapjaiban, amely egyaránt irányult a szlovák és a magyar lakosság felé. (Ez utóbbit a megszállás okozta elkeseredésében próbálta megvigasztalni.)

Az Észak-Magyarországi Katonai Kormánybizottság már 1918 decemberében kért a nemzetiségi miniszterten keresztül egy nagyobb mennyiségű az OPB szlovák nyelvű nyomtatványiból.⁸⁰ A nyomtatványok terjesztése különféleképpen történt. Februárban például Komárom fölött repülőgép szórt a zerszámra a röpcédulákat.⁸¹ Köztük lehetett a *Testvéreink!* című kisméretű nyomtatvány is, amelyben a magyar kormány megígérte, hogy nem feledkeznek meg a megszállott vidékeken szenvedő honfitársakról, és megmagyarázta, hogy a kormány azért nem visel háborút, mert a béke majd igazolja a pacifisták politikáját.⁸² A minisztertanács február 18-ai ülésén 100 000 koronát folyósítottak az OPB pozsonyi akciója számára, majd a Berinkey-kormány utolsó napjaiban az OPB-nek újabb 500 000-et, a felvidéki Néptanácsnak pedig 300 000-et engedélyeztek propagandacélokra.⁸³ (Ezen összegek értékét illetően zárójelben közlöm, hogy az OPB 1918. decemberi jelentésében csak a vidéki agitációra költött pénz 256 000 koronát, a nyomtatványok előállítására költött összeg 171 000 koronát tett ki l. a 64. sz. jegyzetet).

Az OPB 1919. január–márciusi tevékenysége

Az OPB megpróbált alkalmazkodni az 1919 elejére kialakult új helyzethez. Az újságokban közzétett felhívásban már január első napjaiban fölkerlte a megszállott területekről a fővárosba érkezőket, illetve a megszállott területekre igyekvőket, hogy jelentkezzenek a bizottságnál.⁸⁴ Tevékenységét folytatta Erdélyben is, ahonnan a miniszterelnökségre továbbított egy helyi lapban (Déva és vidéke) megjelent cikket, amely a magyar tisztviselők aggodalmának adott hangot a románok által követelt eskü kapcsán.⁸⁵ Román nyelvű nyomtatványok terjesztéséről már nincs adat ezekből az időkből. A Délvidékről mindössze annyi adatunk van az OPB működéséről, hogy márciusban megküldte a miniszterelnökségre a szerbek által megbotozott zombori lakosok névsorát.⁸⁶ Az ilyen jellegű adatok általában a fegyverszüneti bizottsághoz kerültek, és a béketárgyalásokon óhajtották felhasználni ezeket.

Az OPB megszállott területeken folytatott működésére vonatkozott Böhm Vilmos hadügyminiszternek a kormány február 18-án tartott ülésén elhangzott megjegyzése, hogy bár a bizottság „sok hibát követ el, de sok jót is tesz, mert az erdélyi és felvidéki mozgalmak az ő propagandájuknak köszönhetőek.” Erre a kiállásra azért volt szükség, mert előzőleg az ülésen a vallásügyi miniszter, Vass József az OPB működésének ellenőrzését kérte.⁸⁷ Az OPB-vel kapcsolatban már egy január közepi miniszterelnökségi tervezet is azt javasolta, hogy a bizottságnak a nemzetiségi miniszter felügyelete alatt kellene tevékenykednie.⁸⁸ A

79 MOL K 26 ME 1919. III. t. 314. sz.

80 MOL K 26 ME 1919. XXII. t. 1812. sz.

81 Pesti Hírlap 1919. február 19. 2.

82 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 58. 921. 1.

83 MOL K 27 ME Mt. jk.

84 Pesti Hírlap 1919. január 2. 8.

85 MOL K 26 ME 1919. III. t. 221. sz.

86 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 1901. sz.

87 MOL K 27 ME Mt. jk.

88 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6397/9 sz.

kormány és az OPB viszonyát az jellemezte, hogy a kormány nem tekintette legitim tényezőnek, de tartotta vele a kapcsolatot, kisebb-nagyobb összegekkel támogatta, de egy újság megindítása iránti kérelmét például már nem.⁸⁹ Az OPB anyagi ügyeire vonatkozóan egy 1920-as iratban találtam adatokat, amelyek szerint a bizottság vagyona nagyjából adakozásból, főleg bankok adományaiból jött létre.⁹⁰

Az OPB az ország belső problémáival (leszerelt katonák, nyugtalankodó parasztság stb.) kapcsolatos tevékenysége mellett tovább folytatta a propagandát az ország területi integritása érdekében. A kormány által anyagilag támogatott pozsonyi akciója a Pozsony elvesztése miatt támadt keserű hangulatban, egyfelől a megszállt város lakosságát együtt érző hangvételű nyomatványokban kitartásra biztatta, másfelől a külföldi közvéleményt igyekezett a helyzettel megismertetni. Az akció során készült *Pozsonyi testvéreink* című röplapban azt a reményt keltették a helyi lakosságban, hogy az itthoniak révén a megszállt magyarság jajkiáltása „elért már oda is, ahol a hatalmasok a népek sorsát intézik”.⁹¹ A röplap hátoldalán Zádor Istvánnak az a *Pozsony a magyar Strasbourg* című grafikája tűnik fel, amely levelezőlap formában az OPB-nek a külföld felvilágosítását célzó akciónak volt egyik eszköze. A pozsonyi akció keretében készült Vértes Marcell angol nyelvű grafikus plakátja is, amelyre majd a grafikai anyag tárgyalásánál térek ki részletesebben a Zádor féle képeslappal együtt.

Propaganda a magyar uralom alatt maradt területeken

Ezen a téren a nyugat-magyarországi tevékenység volt a legerőteljesebb, ahol valóságos propagandaháború dúlt a terület hovatartozásáról, illetve a német ajkú lakosság jogairól. A kormány megbízásából működő Zsombor Géza a különféle német gyűléseken az elszakadást elutasító autonómiát, vagy széles körű jogokat követelő álláspontot foglalt el. Fellépett az osztrák, illetőleg nagynémet megoldás mellett agitálók ellen, így például a német érzelmű soproni Weckruf című lap főszerkesztőjének, Gottschalk Frigyesnek a letartóztatásával próbálta megfékezni az ellenpropagandát.⁹² A kormány január 27-én tárgyalta a német önrendelkezés ügyét. Heves vita folyt arról, hogy elég-e a néptörvény, vagy autonómiát kell adni. Ez utóbbi mellett Kunfi Zsigmond éppen a német agitáció nagyságával érvelt. Végül „A magyarországi német nép önrendelkezési jogának gyakorlásáról” szóló 1919. évi VI. néptörvény született meg, amely kimondta a német autonómia elismerését – pontos területi megjelölés nélkül – és február 3-tól német miniszterként helyet kapott a kormányban Junker János. A propagandaháború azonban ezután sem szűnt meg.

A német minisztérium a kormány február 12-i ülésén 2 000 000 koronát kért a szervezési munkálatokra és az osztrák agitáció elhárítására.⁹³ A propaganda legfontosabb eszközei az újságok voltak, amelyeknek megszervezéséért mindkét fél sokat tett. A felsőöri Oberwarther Sonntagszeitung például évi 10 000 koronára tartott igényt a magyar kormánytól azért, hogy a magyar érdekek mellett agitáljon.⁹⁴

A nyugat-magyarországi vendek és horvátok körében Muraköz elfoglalása (1918. december végén) után nem folyt különösebb propaganda, mert a Drávától északra az általuk

89 Uo.

90 MOL K 26 ME 1922. XXXVIII. t. 6599. sz.

91 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 62. 377. 1.

92 MOL K 26 ME 1920. XLII. t. 4093. sz.

93 MOL K 27 ME Mt. jk.

94 MOL K 26 ME 1919. III. t. 909. sz.

lakott területek ez időben nem voltak kitéve az idegen megszállás veszélyének, s ennek megfelelően kezelték ezen népcsoportok autonómia iránti igényeit.

A rutén lakta területeken viszont annál fontosabb volt a magyar állam melletti agitálás, mert ott a csehek fejtettek ki ellenagitációt. Február 5-én megjelent a Berinkei-kormány rendelete a Ruszin Kormányzótanács szervezése tárgyában, hogy a rutén autonómiának keretét adjon. A cseh és román katonai veszély árnyékában a kormány támogatta Szabó Orest ruszka–krajnai miniszter kérését arra vonatkozóan, hogy politikai, agitációs és propagandacélokra pénzügyi támogatást kapjon.

A külföldre irányuló propagandatevékenység 1919. január–március

Mielőtt a kormány ez irányú tevékenységének a fonalát ismét felvenném, előtte ismertetem azokat a szervezeteket, amelyek céljai között szerepelt a külföldi propaganda folytatása, és azokat az egyéb társadalmi erőfeszítéseket, amelyek a kormány akcióval párhuzamosan szolgálták az ország területi integritásának megvédését a propaganda eszközeivel. Ezek a társadalmi egyesületek, illetve a különféle próbálkozások általában keresték a kapcsolatot a kormánnyal, és többségük együttműködött vele a tárgyalt időszakban. A társadalmi szervezetek, egyesületek külföldi propagandára irányuló tevékenységének ismertetését a **Székely Nemzeti Tanáccsal** kezdem, amely már 1918 novemberében megalakult, ami nem véletlen, hiszen a Székelyföld került veszélybe a leghamarabb. A Székely Nemzeti Tanács (továbbiakban: SZNT) Budapesten alakult az itt élő, illetve a románok elől a fővárosba utazott székelyekből, akiknek java része az úri társadalomból, illetve az intelligenciából került ki. A novemberi szervezkedésről az újságok részletesen megemlékeztek.⁹⁵ A megalakuláskor az ideiglenes vezetőség tagjai dr. Györfly Gyula országgyűlési képviselő, Gál Sándor képviselő és Lázár Lajos MAV-igazgató. Programjuk legfontosabb pontja: a székely protestánsok összeköttetéseinek segítségével megismertetni a külföldet a székelyek sorsával. Az Európa protestánsaihoz intézett memorandumukat bemutatták Károly Mihálynak, akivel együtt megbeszélést tartottak a székely nemzetörségek lehetőségeiről is. Még ugyancsak novemberben elkezdték a Magyarországon lakó székelyek címűek összegyűjtését és a tanács kebelén belül megalakult a Budapesti Székely Egyesület is. December elején került sor az SZNT nagygyűlésére a fővárosban, a Gólyavárban, ahol új vezetőséget választottak Jancsó Benedekkel az élen, majd Ugron Gábor egy megcsonkított Magyarország jövőképeiről tartott borús előadást, és határozati javaslatot fogadtak el.⁹⁶ A határozati javaslat két pontja – miszerint az SZNT a wilsoni elvek alapján áll, ugyanakkor a területi integritás fenntartása a helyes út – a székelyek esetében érthető, de valójában ez a két álláspont ellentétes egymással.

Ezt azért fontos itt hangsúlyozni, mert a területvédő propagandában és a béketárgyalásokon szerepelt anyagokban végig megmaradt ez a kettősség. Az SZNT gólyavári gyűlésén megalakult egy székely zászlóalj, amely a propaganda mellett a területi integritás védelmének katonai megoldásának a lehetőségére utalt. Az SZNT 1 000 000 korona segélyt kért a kormánytól december 11-én, amit a minisztertanács december 17-én tárgyalt meg.⁹⁷ A kormány nem vállalta hivatalos elismerésüket, kifogás hangzott el amiatt is, hogy a tanács a külföldi propaganda céljából alkalmatlan emberek számára kért kiküldetést és leszögezte azt is, hogy a külföldi propaganda a magyar külügyminisztérium feladata. Az ülés jegyzőköny-

95 Pesti Hírlap 1918. november 10. 9., november 12. 13., november 16. 8.

96 Pesti Hírlap 1918 december 10. 4.

97 MOL K 27 ME Mt. jk.

véből mégis úgy tűnik, hogy kaptak pénzt a kormánytól, sőt a december 21-i minisztertanácsban konkrétan szóba került, hogy az SZNT tagjai közül Bánffy Miklós gróf, Lóczy Lajos és egy bizonyos Füzesséryné külföldi propagandaútra készül, s az ezzel kapcsolatos anyagi kérdéseket a pénzügyminiszterre bízták.⁹⁸

Valószínűleg ezzel az úttal kapcsolatos gróf Teleki Sándor próbálkozása, hogy Lóczy Lajos számára angliai beutazási engedélyt szerezzen, de az megghiúsult a brit politika ellenséges magatartása miatt.⁹⁹ Az SZNT külföldi útjáról nincs egyéb adat, minthogy Bánffy gróf januárban – részben a kormány megbízásából – kiutazott, viszont lehetséges, hogy a magyar protestáns egyházak decemberben szerveződött külföldi misszióiban a székelyeknek is részük volt.¹⁰⁰ A protestáns európai államokba (Svájc, Hollandia, Svédország, Anglia), valamint Franciaországba és az USA-ba szervezett missziók a külügyi akták szerint elindultak,¹⁰¹ de az angliai és a francia küldöttség bizonyosan nem érthette el célját, míg a többi igen. A küldöttek közül akadt, aki egyúttal a kormány megbízásából is tevékenykedett, mint például a hollandiai misszió tagja, Miklós Ödön református lelkész.¹⁰² Az Egyesült Államokbeli eredményekről majd az amerikai magyarok működése kapcsán emlékezem meg. Az SZNT 1918 végén és 1919 elején kiáltványokkal fordult a világhoz részben az önrendelkezés, részben az integritás alapján.¹⁰³

Ezek megjelentek a magyar lapokban, de külföldi visszhangot így nemigen kelthettek. Erre a sorsra jutottak Körmöcbánya város,¹⁰⁴ a Szepesség¹⁰⁵ vagy a hazai ruténok¹⁰⁶ budapesti nagygyűlésein megfogalmazott felhívásai is, amelyek lokális érdekekből tiltakoztak a megszállások ellen. Viszont biztosan eljutott külföldre a pozsonyi tudományegyetem, valamint a Magyar Tudományos Akadémia szózata, amelyet több nyelven küldtek szét a világba.¹⁰⁷ A pozsonyi egyetem még a csehek megjelenése előtt táviratilag kérte a kormányt a megszállás megakadályozására. A kérelem jogosságát, azokkal az érvekkel támasztva alá amelyek a világhoz intézett szózatban is megjelentek.¹⁰⁸ Az SZNT 1919 januárjában újabb anyagi támogatásért fordult a kormányhoz, amelyet a január 23-i kormányülés tárgyalt.¹⁰⁹ Ekkor két pontban is foglalkozott a kormány a székelyek kérelmével. Az egyikben az SZNT bel- és külföldi propaganda célokra szóló 4 milliós igényét elutasították, ismételten hangsúlyozva, hogy a propagandát a kormány maga intézi. A másik pontban a székely nemzetőrök és katonák támogatására benyújtott kérelmet a kormány átutalta a hadügyhöz.

Az SZNT január végi kiáltványában a székelység védelme érdekében lehetségesnek tartott eszközök között egyaránt megtaláljuk a katonai ellenállást, a békés megegyezést és a propagandát.¹¹⁰ A székelyek katonai szervezésének munkálata ugyanebben az időben

98 Uo.

99 *Arday L.* i. m. 96–97., az SZNT külföldi propagandájához még: *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. 75.

100 Pesti Hirlap 1918. december 3. 3. és december 4. 2.

101 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 4269. sz.

102 *Harrer F.* i. m. 381.

103 Az erdélyi magyarság az önrendelkezési jogalapjára helyezkedett. Pesti Hirlap 1918. december 18. 4. A Székely Nemzeti Tanács az integritásért. Pesti Hirlap 1919. január 8. 3.

104 Körmöcbánya város mozgalma – Egy millió aláírással akarnak tiltakozni a Felvidék elszakítása ellen. Pesti Hirlap 1918. december 7. 3.

105 Szepes önálló köztársaság akar lenni. Pesti Hirlap 1918. december 5. 3.

106 Pesti Hirlap 1918. december 11. 3.

107 Pesti Hirlap 1918. december 27. 8. és december 21. 8.

108 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 5781. sz.

109 MOL K 27 ME Mt. jk.

110 Pesti Hirlap 1919. január 26. 5.

(január–március), a kormány támogatásával jelentősen előrehaladt.¹¹¹ Az SZNT tehát a területi integritás érdekében két irányban tett erőfeszítéseket: egyidejűleg megkísérelte a külföldi propagandát és a katonai védekezést.

A Külföldi Magyarok Patronázsa, a külföldön működő magyar egyesületek központi szervezete 1918. december 10-én beadvánnyal fordult a külügyminisztériumhoz, amelyben azt indítványozta, hogy a minisztérium hozza létre a külföldön élő magyarok ügyosztályát két alosztállyal.¹¹² Az egyik feladata a külföldön élő magyarok személy- és vagyonvédelme, míg a másiké a külföldi magyar egyesületek fejlesztése lehetne a magyar érdekeket elősegítő propagandatevékenység céljaira. Ez utóbbi feladatot azzal indokolta meg a beadvány, hogy a különféle cseh, román és szerb egyletek milyen jelentékeny propagandát tudtak kifejteni külföldön a sajátjaik érdekében, és rámutatott arra, hogy az egyleti munka révén kifejezhető propaganda mennyivel hatásosabb lehet, mint a hivatalos úton érkező. A szervezet arra is hivatkozott, hogy a külföldi magyar lapok könnyebben tudnak helyi lapokba elhelyezni cikkeket, és a magyar kultúra népszerűsítése is könnyebben szervezhető a külföldi magyar egyletek által. A beadvány azzal zárult, hogy felajánlotta a szervezet segítségét egy ilyen ügyosztály megszervezéséhez.

A Patronázs részéről az aláíró dr. Rejöd Alpár ügyvivő volt, aki a külföldi magyar egyesületek jelentőségét egy eredményes külföldi propaganda megvalósításában a nagyközönség felé is megvilágította pár nappal később a sajtó hasábjain keresztül.¹¹³ *A külföldi propaganda új alapjai* címmel megjelent írásában leszögezte, hogy addig a külföldi propagandában semmi lényeges nem történt, mert a Magas-Tátrát ábrázoló, meg Khuen-Héderváry portrés anizok semmit sem értek. Itt is utalt arra, hogy amíg a csehek, a románok és a szerbek egyre-másra alakították egyesületeiket, addig a magyar külügy elutasította a magyar egyletek támogatását, mondván, hogy „egy szörnyű magyar egyleti estét” nem lehet beilleszteni az információs eszközök közé. Dr. Rejöd Alpár megjelent a háború alatt itt ragadt franciák búcsúztatásánál, ahol arra kérte a hazautazókat, hogy vigyék magukkal a magyarok jó hírét.¹¹⁴ A Külföldi Magyarok Patronázsának vezetői közül Návay Aladár miniszteri tanácsos, Sonnenfeld Zsigmond író és Pivány Ernő pénzügyi felügyelő nevét említem meg.¹¹⁵

Ez utóbbi jeles publicistaként tevékenykedett a háború előtt az USA-ban, majd 1916 szeptemberétől 1919. január végéig Magyarországról küldte tudósításait az Amerikai Magyar Népszavának, azután visszatért Amerikába, hogy közreműködjön a magyar érdekekért.¹¹⁶ A Patronázs 47 külföldi magyar egyesületet tömörített Franciaországtól Oroszorszáig és Görögországtól Dániáig. Jelvénye egy szívet ábrázolt, benne a magyar középcímerrel, amelyből négy irányba nyíl sugárzott ki, s mindegyik nyílveszőn egy-egy „M” betű, amely a szervezet jeligéjére utalt: „Maradj mindig mindenütt magyar.”¹¹⁷ A Patronázs küldöttei 1919. február 5-i értekezletükön kimondták a Külföldi Magyarok Világszövetségének megalakulását, amelynek céljairól beadványok útján értesítették a külügyet.¹¹⁸ A beadványok alapján ennek az átalakulásnak az értelme, hogy kihangsúlyozza a céljai között a

111 MOL K 26 ME 1920. XXXIX. t. 9644. sz. és MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 1652. sz.

112 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 1418–41. sz.

113 Magyarország 1918. december 15. 9.

114 Pesti Napló 1918. december 17. 8.

115 L. a 112. jegyzetet.

116 Uj Nemzedék 1920. január 1. 3–4.

117 MOL K 26 ME 1919. X. t. 6091/4. sz. és 30. sz. A jelvényben a szív a hazaszeretet szimbóluma. Megjelent a Trianon utáni irredenta jelvényeken is.

118 L. 112. jegyzetet.

külföldön végzendő propagandatevékenységet, amelyhez a külügy pénzügyi és erkölcsi támogatását kívánja elnyerni. A szövetség vezetősége lényegében megegyezett a Patronázséval.

Szervezeti felépítése egy komplex propagandatevékenység irányába mutatott. A politikai propaganda szakosztály feladata az akciók szervezése és memorandumok elkészítése volt, a kulturális propaganda szakosztály külföldi tudományos és művészeti előadások megszervezését tűzte ki célul, a gazdasági szakosztály pedig gazdasági viszonyaink megismertetésére vállalkozott magánismeretségek révén. A külügytől 328 000 koronát kértek éves támogatás gyanánt.¹¹⁹ Az új szövetséget a Berinkei-kormány elismerte rendeletileg (ME 1919/1741. sz.) mint érdekképviselői autonóm testületet, a propagandatevékenységgel kapcsolatban pedig egy olyan megállapodást kötött vele, hogy a szövetség csak a külügyminisztérium hozzájárulásával küld külföldre propagandistákat. Február és március folyamán két plakátot és öt kiadványt jelentetett meg idegen nyelven, majd a Tanácsköztársaság kikiáltása után beszüntette működését.¹²⁰

A **Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája** elnevezésű társadalmi egyesület folytatta a legelszántabb propagandát az ország területi integritása érdekében a területvédő propaganda rövid másfél éves periódus alatt. Az egyesületet hosszúra nyúlt elnevezése miatt gyakran csak a postacíme után „Tevél”-nek hívták, de a sajtóban Területvédő Liga elnevezés vált általánossá. A Területvédő Liga működéséről a sajtó először 1918. december 3-án és 4-én értesítette a közönséget.¹²¹ Az első híradás azt emelte ki, hogy a liga széthelyezve sárga-kék plakátjait a fővárosban, majd felhívást bocsátva ki országgszerte, az egész magyarságot akarja egy táborba szólítani a területi integritás védelmében.

A második híradásból kiderült, hogy a liga központja a Lónyay utcai református gimnázium könyvtermében működik, és az elsőként csatlakozók között a régóta működő szakmai, tudományos és gazdasági egyesületek (mint pl. az Országos Balneológiai Egyesület, a Magyar Jogász Sportegylet, vagy a Hangya Szövetkezet) mellett ott van a Székely Nemzeti Tanács. Kozma Miklós naplószerűen megírt memoárja december 5-énél említette először a Területvédő Ligát, mint „amely propagandisztikus úton igyekszik területi kérdésünket a külfölddel megismertetni.”¹²² December 10-én már vezető embereket is megnevezett, mint Raffay Sándor evangélikus püspököt, Teleki Pál grófot, Gálócsy Árpádot, Altenburger Gyulát, Pröhle Vilmost és Lázár Andort.¹²³ A miniszterelnökségi forrásokban is december 3-án tűnt fel először e liga. Gálócsy Árpád főhadnagy, a liga katonai bizottságának elnöke járt a hadügyben, s erről értesítette a miniszterelnökséget.¹²⁴ Az iratból kiderül, hogy a liga felajánlkozott az ország közbiztonságának a fenntartásához. A közvéleményben állandóan napirenden volt a fegyveres védekezés lehetősége, és a liga megalakulásakor ezzel is számoltak. Mintahogyan az egyesület létrejöttében szerepet játszott a SZNT is készült a fegyveres védelemre a propaganda mellett. Hamarosan a korábban az SZNT-nél működő tudós, Lóczy Lajos tölti be a liga elnöki posztját.¹²⁵ Lóczy már a liga végleges megalakulását előkészítő

119 Uo.

120 MOL K 26 ME 1919. X. t. 6292/42-43. sz.

121 Pesti Hírlap 1918. december 3. 4. és december 4. 2. Feketéné Cselényi Zs. (I. 2. sz. jegyzet) 1918 novemberének a közepére datálja a liga megalakulását. Nyilvánvalóan helyesen, mert a december elejei adatok már korábbi munkásságot sejtetnek.

122 *Kozma M.* i. m. 68.

123 Uo. és *Az Újság* 1918. december 6. számát, ahol Szontágh Tamást, dr. Ajtay Józsefet és Karafiáth Jenőt említik még a vezetők között (idézi *Feketéné Cselényi Zs.* i. m.).

124 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6002. sz.

125 *Kozma M.* i. m. 84.

ülésnek az elnöke lett, legkésőbb december 14-én.¹²⁶ Annak ellenére, hogy a szervezetnek megalakulásától kezdve védekeznie kellett az ellenforradalmiság vádjával szemben,¹²⁷ a kormánnyal jó kapcsolatot tartott fenn. A fentebb említett Gálócsy-féle kontaktuson túl arra is van adat, hogy Buza Barna 2 000 000 koronával támogatta a ligát.¹²⁸ Ez az adat egyrészt utal arra, hogy Buza Barnának még a külügy kiépítésének előrehaladottabb periódusában is maradt valamiféle köze a propagandához, másrészt utal a kormány állásfoglalására a területi integritást illetően.

Az ellenforradalmiság vádját feltehetően azért emelték a liga ellen, mert tagjainak zöme kétségtelenül az őszirózsás forradalmat megelőző időszak társadalmi elitjéből, valamint a konzervatív középrétegből került ki. Néhány név az elnökségből: Apáthy István, Andrassy Gyula, Apponyi Albert, Beöthy Zsolt, Chorin Ferenc, Herczeg Ferenc, Lánczy Leó, Molnár Ferenc, Teleszki János, Ugron Gábor, Ullmann Adolf, Wlassics Gyula.¹²⁹ A politikai, a társadalmi, a gazdasági és a kulturális elit is képviselve volt. A középréteget elsősorban állami alkalmazottak, valamint ügyvédek, tudósok, újságírók képviselték.¹³⁰ Ugyanakkor bevásztották az elnökségbe Károlyi Mihályt, valamint Bokányi Dezsőt és Biró Lajost is, akik a területi integritás érdekében végzett propagandának másutt is a munkásai voltak (OPB, külügy). A liga létrehozói tehát mindent igyekeztek megtenni azért, hogy felhívásuk szellemében mindenféle különbség nélkül mindenkit a mozgalomhoz csalogassanak. Az *Egyesüljünk Magyarországot területi épségének védelmére!* című felhívás december elején készülhetett. A felhívás azzal indokolta a magyar társadalom összefogásának a tervét – politikai, faji és felekezeti különbségekre tekintet nélkül –, hogy szükséges a társadalom önbizalmának visszanyerése, mert csak ezáltal érhető el az, hogy a magyar állam kellő erkölcsi súllyal rendelkezzen a majdani béketárgyalásokon. Éppen ezért a felhívás a különféle társadalmi, gazdasági és kulturális szervezetek bevonásával egy olyan demonstratív gyűlésre szólított fel, amelynek az *ittthoni és külföldi* társadalmi propaganda kifejtése lenne a témája. A Területvédő Liga a propaganda érdekében csatlakozó szervezetek egységes szerve kívánt lenni.

A felhívás úgy számolt, hogy az ország lakosságának a 80%-a kívánja a területi épség megőrzését, vagyis eleve készen vette a németek és a rutének csatlakozását, de megnyerhetőnek tartotta más nemzetiségek bizonyos csoportjait is. 1918 decemberében a ligához folyamatosan jelentették be csatlakozásukat különféle szervezetek. Ezekről részletes listákat adott a napi sajtó.¹³¹ Itt csak néhánynak a nevét említem a társadalmi spektrum széleségének érzékeltetésére, a csatlakozás sorrendjét követve: Wesselényi Vivó Club, Hazafias Németek Néptanácsa, Magyar Földrajzi Intézet, OMGE, Magyar Cserkészek Szövetsége, Osztrák-Magyar Bank, Budai Izraelita Hitközség, Budapesti Labdarúgók Szövetsége. A csatlakozott szervezetekkel és magánszemélyekkel együtt a liga már december közepén több

126 Pesti Hírlap 1918. december 15. 2.

127 Pesti Hírlap 1918. december 6. 2.

128 Uj Nemzedék 1920. február 6. 3.

129 Pesti Hírlap 1918. december 15. 2.

130 MOL K 26 ME 1919. XXXVIII. t. 24. A liga tagságának a zömét a középréteg adta. Gálócsy a középréteg döntő szerepét a liga létrejöttében így fogalmazta meg: „...a ligát azok alapították, akik sem a tökének nem szolgálai sem a munkának nem akarnak urai lenni, hanem mint összekötő kapocs állanak a kettő között: a magyar intelligens középosztály.” (Uj Nemzedék 1920. május 26. 4.)

131 Pesti Hírlap 1918. december 6. 2., december 7. 2., december 13. 2., december 14. 8., december 17. 2., december 21. 2.

mint 1 millió tagot számlált.¹³² A különféle testületek és intézmények nagyrészt a ligán keresztül készítették propagandairataikat és memorandumaikat, a csatlakozók közül néhányan pedig gyakran éppen a liga kezdeményezésére adtak közre külföldre szánt propagandairatot, mint a fentebb már említett MTA szózat, vagy a kormányhoz intézett szakmai anyagot – a propagandához, illetve a béke-előkészítéshez –, mint pl. a Magyar Mérnök és Építész Egylet.¹³³

A Területvédő Liga 1919 elején egy fontos felhívást tett közzé több alkalommal, különböző formában. A Pesti Hírlapban és a Magyar Iparművészetben megjelent felhívások lényege, hogy a liga a propaganda minden eszközét fel akarta használni a közvélemény megnyerésére a területi integritás érdekében, és ezért felkérte az iparművészeket, hogy rajzoljanak a propaganda számára plakátoktól kezdve mindenféle nyomtatványra alkalmazható grafikákat. A felhívás kitért arra is, hogy ezeket majd itthon, de főleg az antant-országokban kívánják terjeszteni.¹³⁴ Ezzel kezdetét vette a különféle területvédő grafikai alkotások létrejöttének a folyamata, amelynek eredményei – elsősorban – plakátokon és képes levelezőlapokon a propagandának a röpiratokhoz hasonló gazdag eszköztárát képezték.¹³⁵ A Területvédő Liga számos grafikát jelentett meg plakátjain és levelezőlapjain, azonban problematikus, hogy ezek közül melyek jelentek meg még a Tanácsköztársaság előtti időszakban. Erre a kérdésre részben az OPB külföldi propagandára irányuló tevékenységének a tárgyalásakor még ebben a fejezetben próbálok meg választ adni. A liga január közepén egy pályázatot is kiírt területvédő grafikai alkotások elkészítésére 10 000 korona összpályadíjjal.¹³⁶

A liga társadalmi összefogást hirdető felhívására országszerte megmozdultak a különböző törvényhatóságok is, és a miniszterelnökséghez küldött feliratokban foglaltak állást az ország területi integritásának védelme tárgyában.¹³⁷ A liga januárban és februárban folyamatosan tartott felolvasó üléseket, ahol az ország területi integritása melletti érvek különféle megközelítésben hangzottak el tudósok és szakértők előadásaiban. Január 23-án Dománovszky Sándornak *Magyarország mint összekötő kapocs a nyugat és kelet között* című előadása, január 31-én Sebestyén Gyula a magyar nemzet kialakulásáról tartott előadása, február 6-án Kovács Alajos *Életképes-e az oláh uralom Magyarország keleti felében?* című felolvasása, február 19-én Révai Mórnak a wilsoni elvekről tartott előadása hangzott el.¹³⁸ Ugyanezek az előadók ezzel párhuzamosan, vagy a későbbiek folyamán írásos formában is elkészítették röpirataikat, elemzéseiket, vagy statisztikai kimutatásait, amelyek különféle nyomtatott formában szolgálták mind a propaganda, mind a békekonzferenciára készülő bizottság számára. Ezekről részletesebben majd a külügy propagandatevékenységénél em-

132 Pesti Hírlap 1918. december 17. 2.

133 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 311. sz.

134 Magyar Iparművészet 22. (1919) 36.. Pesti Hírlap 1919. január 2. 8.

135 Ezek a grafikák minden esetben olyan feliratokkal együtt kerültek a nyomtatványokra, amelyek felerősítették a kép hatását, illetve gyakran maga az ábrázolás szolgált illusztrációként a szöveghez. A kép és a szöveg egymást erősítő jellegével különösen a XX. században foglalkoznak behatóbban a kommunikáció elméletének tudományos kutatói.

136 Pesti Hírlap 1919. január 19. 8.

137 MOL K 26 ME 1919. I. t. 649. sz., 847. sz. és XXXVII. t. 1615. sz., 2357. sz.

138 Pesti Hírlap 1919. január 23. 4., január 31. 5., február 6. 5., február 19. 4.

lékezem meg. A liga egyébként több kiadványt is megjelentetett saját kiadásában 1919 első hónapjaiban.¹³⁹

A Területvédő Liga fellépésének hatására megmozdult az egyetemi és főiskolai ifjúság is, amely 1918 decemberében röplapok útján gyűlést hirdetett meg a Vigadó épületében. A röplapban területvédő propagandatevékenységre hívták fel az ifjúságot, hogy írjon a külföldi főiskolák ifjúságának fölvilágosító iratokat, hogy menjen ki külföldre agitálni a magyar érdekekért, és hogy áraszák el a nemzetiségi vidékeket propagandájával.¹⁴⁰ A nagygyűlésen azután megalakították a Főiskolai Hallgatók Területvédelmi Ligáját.¹⁴¹ Az ifjúság szervezkedésének következő lépéseként 1919. január 6-ra a főváros népét hívta demonstratív gyűlésre ugyancsak a Vigadóba. A gyűlésre felhívó röplapon a tanulóifjúság területvédő szervezete már mint az Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Magyarország Területi Épségét Védő Ligája szerepelt, amely a Műegyetemen rendezte be irodáját.¹⁴² A lapok következő napi tudósításaiból kiderült, hogy az ifjúság hivatalosan is csatlakozott a Területvédő Ligához és a gyűlésen felvonult a székely gárda, felszólalt Lovász is és tüntettek Jászi ellen.¹⁴³ A március 21-ig tartó időszakban azután ritkábban hallani az ifjúság ligájáról. Egy újsághírből kiderül, hogy március közepén egy Magyarországon tartózkodó amerikai bizottság vezetőjének, Goodwinnak átadtak egy memorandumot, amelyet az amerikai ifjúsághoz intéztek a területi integritás érdekében.¹⁴⁴ Az 1919 végén, 1920 elején megszerveződött egyetemi és főiskolai szövetség egy külügyminisztériumba küldött iratanyagából megtudjuk, hogy már a Tanácsköztársaság előtt készen állt egy francia és angol nyelvű propagandaanyag, de az a proletárdiktatúra alatt megsemmisült.¹⁴⁵ Ezek szerint az ifjúságnak március 21-ig nyomtatásban nem jelent meg külföldi propagandára alkalmas nyomtatványa.

A Területvédő Liga mintájára 1919 januárjában megkezdődött a felvidékiek szervezése egy önálló liga létrehozására. A Felsőmagyarországi Védőliga előkészítő bizottsága a Budapestre menekült felvidékieket hívta fel jelentkezésre.¹⁴⁶ Ez a liga az elmenekült és a Felvidéken maradt magyarság erkölcsi és anyagi támogatását tűzte ki célul, vagyis egyfajta érdekképviseleti szervként alakult meg. A nemzetiségi minisztériumhoz benyújtott feliratban (1919. március elején) már rövidebb nevén (Felvidéki Liga) szerepelt.¹⁴⁷ A felirat szerint a liga tömörítette a tót autonómia híveit, a szepesi németeket, a 7 szabad bányavárost, valamint a felvidéki magyarságot, amelynek legitim képviselőjeként lépett fel. Már 1918 decemberé-

139 *Pető Sándor*: Strassbourg–Metz Pressbourg–Kassa (francia)

Pröhle Vilmos: Magyarország igazsága és a magyarok igazsága (francia)

Tolnay Kornél: Magyarország területi integritása a vasúti vonalak szempontjából (francia)

Apponyi Albert: Az amerikai béke és Magyarország (angol)

Attenburger Gyula: Magyarország a világháború előtt, alatt és után (francia és angol)

Ludwigh Ernő: Védőbeszéd Magyarország területi integritása érdekében (angol)

Pivány Jenő: Magyarország ügye a brit és amerikai államférfiak és írók megnyilatkozásainak tükrében (angol)

Wlassics Gyula: Magyarország területi integritása és a népek szövetsége (angol)

Lers Vilmos báró: Magyarország területi integritásának a kérdése a kereskedelmi politika szempontjából (angol)

140 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 0767/1958.

141 Pesti Hírlap 1918. december 17. 6.

142 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 1013/1958.

143 Pesti Hírlap 1919. január 7. 3.

144 Pesti Hírlap 1919. március 13. 5.

145 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 20916–20921. sz.

146 Pesti Hírlap 1919. január 29. 5.

147 MOL K 26 ME 1919. XXII. t. 1816. sz. 135. Pesti Hírlap 1919. január 30. 3.

ben népgyűléseket tartottak Kassán, majd Budapesten működtek tovább. Céljuk, hogy a csehektől megmentse a Felvidéket azáltal, hogy az ott élő lakosság élhessen szabad önrendelkezési jogával a wilsoni elvek alapján. Végezetül arra kérték a minisztériumot, hogy ne döntsön nélkülük a Felvidéket érintő kérdésekben.

Lokális alapon tiltakozott a Muraköz megszállása után a Muraközi Nemzeti Tanács 1919 januárjában, de további tevékenységre nincs adat.¹⁴⁸

1919. január 31-én tartotta közgyűlését a Magyar Irredenta-Szövetség, amely a Magyar Irredenta című lapban tette közzé propagandáját. A trianoni békeszerződés aláírását követően így tekintettek vissza 1919-es tevékenységükre: a lap azért indult meg, hogy „a legszélsőbb irányzat is képviselve legyen és így tudomására jusson ellenségeinknek, hogy területeink elrablása esetén itt egy igen erős nyílt és titkos irredentával kell majd számolniuk, ...és... a semleges külföld előtt is feltárjuk azokat a veszedelmeket, amelyeket Magyarország megcsönkítése elő fog idézni.”¹⁴⁹ A szövetség 1919 eleji kiáltványából és alapszabályából egyértelműen kiolvasható, hogy a cél az ország ezer éves területi épségének *visszaállítása* volt, és a nyugati közvéleményt nem a magyar álláspont igazságáról akarta meggyőzni, hanem arról, hogy a magyarság irredentává lesz területi épségének megsértése esetén.¹⁵⁰ A Magyar Irredenta első száma 1919. január 20-án jelent meg Urmánczy Nándor (erdélyi birtokos) vezércikkével, amelyben elítélte a Károlyi-kormány addigi politikáját pacifizmusa miatt és történeti visszapillantásában Magyarország érdemeit sorolta fel, mint Szent István nemzetiségi politikája, Európa védőbástyája stb. A lap munkatársai között Kalmár Antal és Lendvai István dolgozott. Kaszás Béla szerkesztő a lapot maga árulta az utcán.¹⁵¹ A Károlyi-, majd a Berinkey-kormány nem nézte jó szemmel a lap, illetve a szövetség megjelenését a politikai élet palettáján.¹⁵²

Áttekintve a külföldre irányuló területvédő propagandát folytató társadalmi szervezeteket, ezek sorában kell említést tennem az OPB ilyen irányú tevékenységéről is. Már 1918 decemberében, a City Clubnak a külügyhöz intézett levele tartalmaz egy utalást, miszerint a klub csatlakozik az OPB munkásságához, és kidolgoz a számára egy külföldre küldhető gazdasági tartalmú röpiratot.¹⁵³ A bizottságnak a miniszterelnökségre került iratai között utalás történik egy Angliába tervezett propagandaútról, amelynek az útiköltségeivel kapcsolatos ügyeket 100 000 korona erejéig az Osztrák–Magyar Bank kormánybiztosához utalták.¹⁵⁴ Eppen az összeg nagysága miatt kelt figyelmet ez a próbálkozás, amelyre egy dr. Fazekas József nevű budapesti ügyvéd vállalkozott két angol állampolgárral együtt. Sajnos a terv részleteire nincs adat, de valószínűleg ez sem sikerült a többi angliai kísérlethez hasonlóan. Az OPB-nek a külföldi propagandában való részvételére utal egy röpirat is, amely a *Tudnivalók a külföldnek szóló magánlevelek írói számára* címmel jelent meg.¹⁵⁵ A röpirat első része azzal foglalkozott, hogy mit nem volt szabad mondani: pl., „hogy Magyarországon a nemzetiségeknek minden elképzelhető joguk megvolt, hogy Magyarország a szabadság szigete volt és, hogy a régebbi kormányok ártatlanok a háború kitérésében.” Ez a nézőpont

148 Pesti Hirlap 1919. január 30. 3.

149 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 4826. sz.

150 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 62. 272.1. és 73.3.1.

151 Uj Nemzedék 1920. július 16. 3.

152 L. 149. sz. jegyzet. Ugyanakkor a Magyar Irredenta lap megjelenhetett a Berinkey-kormány alatt. A miniszterelnökség sajtóosztálya természetesen megrendelte több más jobboldali lappal együtt. (MOL K 26 ME 1919. III. tétel 2489. sz.)

153 MOL K 66 KM Sajtó és kulturális osztály 1918–19. 24. sz.

154 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 5889/1. sz.

155 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6397/5. sz.

teljesen megegyezik a Károlyi-féle politikai felfogással. A röpirat második részében egy levélszerűen megfogalmazott olasz nyelvű szövegből tudhatjuk meg mi az, amit célszerű volt mondani. A szövegben kifejtett álláspont főbb elemei: Magyarország radikális átalakuláson megy keresztül, a magyar nép ártatlan a régi rend bűneiben, majd a területi integritás érdekében különféle indokok. Ez utóbbiak közt a geográfiai és etnográfiai érv mellett szerepelt az a politikai érv is, hogy a magyarság mindig harcolt a germán imperializmus ellen. Vagyis a kormány politikájának álláspontját tartalmazta a területi integritás tekintetében is. Az OPB-nek a külföldi propaganda érdekében végzett tevékenységét a fent említetteknl is jobban tükrözik azonban a különféle magyar és idegen nyelvű plakátok és képes levelezőlapok, amelyekkel majd a következő számban foglalkozom részletesebben. Itt csak arra utalok, hogy az OPB kiadásában jelent meg először a *Nem! Nem! Soha!* című grafika, amely később, Trianon után az egyik legfontosabb jelképe lett az irredenta és revizionista propagandának. Az OPB grafikai kiadványainak keletkezésére vonatkozóan nincsenek adataink. Megkockáztatom viszont azt a feltevést, hogy ezek is a Területvédő Ligának a művészekhez intézett felhívásának, illetve a pályázatának a következményeként készültek, akárcsak más, nem a Liga kibocsátásában megjelent plakátok és képes levelezőlapok is. A liga felhívásán és pályázatán kívül ugyanis nincs nyoma más hasonló akciónak, ugyanakkor az elkészült grafikai anyag mind propagáló erejének, mind nyomdai kivitelének színvonalát tekintve gondos előkészítésre utal. Lehetségesnek tartom, hogy a liga felhívása nyomán beérkezett és elbírált pályaművek egy részét átengedték másoknak kiadásra, talán éppen anyagi okokból. A Területvédő Liga és az OPB együttműködésére vonatkozólag közvetlenül ugyan nincs adat, de a kormány által irányított propagandamunkában mindkét szervezet részt vett. A Területvédő Liga és az OPB egyidejűleg, – de valószínűleg egymástól függetlenül – intézett feliratot a fővároshoz 1919 elején.¹⁵⁶ A liga a főváros csatlakozását kérte a területvédő mozgalomhoz, az OPB pedig azt, hogy a főváros egy több százezer aláírással ellátott manifesztumot juttasson el a világ nagy városaihoz, amelyben az ország területi épségének esetleges megcsönkítése ellen tiltakozna.

Az OPB által kiadott nyomtatványokról egy a bizottság anyagi ügyeivel foglalkozó néhány évvel későbbi iratból kiderül, hogy a képeslapokat árusították belföldön úgy, hogy bizományba adták kereskedőcégeknek, főleg dohánytőzsdéknek.¹⁵⁷ A jelentésben szó esik a bizottság által készített jelvényekről is, amelyek a *Nem! Nem! Soha!* feliratú képeslapok és plakátok grafikáját ábrázolták.¹⁵⁸ A Tanácsköztársaságot átvészelt plakátokat, képeslapokat és jelvényeket azután a Területvédő Liga kérte el a kincstártól. A fenti adatokat feltáró jelentés foglalkozott az OPB szerepének megítélésével is, ami összegezve úgy hangzott, hogy a bizottság eleinte hazafias (területvédő) célt szolgált, később azonban csakhamar köztársasági, majd szocialista irányba tévedt, a Kommün kitörésekor pedig annak szolgálatába állt. Megítélésem szerint a Tanácsköztársaság alatti szereplésre vonatkozó adat kivételével a jelentés megállapításai tévesek az OPB tevékenységét illetően. Az OPB kezdettől végig (1919. március 21-ig) folytatott köztársasági propagandát, ugyanakkor kivette a részét a területvédő propagandából is.

A külföldi propagandával kapcsolatos tevékenysége pedig éppen a Károlyi-korszak második, 1919-re eső részében élénkült fel. Valószínűleg az OPB-nek a területvédő propagandában való nagyobb mértékű szerepvállalása lehetett az egyik oka annak, hogy 1919-ben a miniszterelnökség sajtóosztályán belül egy külön propagandaosztályt kellett felállítani a

156 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 1073. sz.

157 MOL K 26 ME 1922 XXXVIII. t. 6599. sz.

158 MNM Éremtár. Ltsz.: 26A/1919-8.

köztársasági államforma „diszkrét” népszerűsítésére.¹⁵⁹ Az OPB a Tanácsköztársaság kikiáltása után a közoktatásügyi népbizottság VII/1 ügyosztályaként megszervezett tudományos és népszerű propaganda osztályaként, – a korábbiaktól eltérő tevékenységi körrel – működött tovább.¹⁶⁰

A kormány 1919 elején is folytatta erőfeszítéseit annak érdekében, hogy érintkezésbe lépjen az antant vezető köreivel, elsősorban az angol politikával. Azonban az összeköttetés megteremtése nem sikerült sem a külföldre kiutazott személyek, sem a Magyarországra érkezett antantmissziók révén.¹⁶¹ Hasonlóan kudarcot vallottak a kormánytól független, vagy azzal valamiképpen összeköttetést tartó körök kísérletei is, amelyek az Ószirózsás forradalom előtti Magyarország politikai elitjétől indultak ki. Így nem érte el célját az a brit kormányhoz intézett petíció sem,¹⁶² amelyet nagyjából ugyanazok a magas társadalmi állású személyek írtak alá, akik a Területvédő Liga elnökségében is szerepeltek. Nem járt sikerrel Szmrecsányi György római útja sem, és a brit külügy magyarelles beállítottságú hivatalnokainak a kezén elhalt az a memorandum is, amelynek segítségével Bethlen István gróf és politikai köre igyekezett kapcsolatba lépni a brit politika irányítóival.¹⁶³

A 10 oldalas memorandumot Teleki térképeivel is kiegészítették, de az írott anyaggal együtt az sem került magasabb beosztású politikus szeme elé.¹⁶⁴ A svájci magyar propagandára van néhány adat 1919 elejéről is, mint például dr. Mandics Dezső, temesvári határrendőr-kapitány útjáról, aki a kormány szolgálatába ajánlotta svájci kapcsolatait,¹⁶⁵ vagy például Teleki Pál gróf március eleji genfi felolvasásútjáról,¹⁶⁶ de ezek hatásáról nincs visszajelzés. Ugyanakkor a svájci magyar propagandát nehezítette, hogy Windischgrätz, aki monarchista propagandát folytatott, létrehozta az Agence Centrale nevű hírügynökséget, amely a magyar belpolitika életét bíráló híreket tett közzé.¹⁶⁷ Bern adott színhelyet 1919 elején a nemzetközi szocialista konferenciának, amelyen a magyar küldöttek (Buchinger Manó, Bíró Dezső stb.) szót emeltek az ország területi integritása érdekében, illetve az ország ellen irányuló imperialista törekvésekkel szemben. Ezeket a felszólalásokat a magyar sajtó és a területvédő egyesületek nagy rokonszenvvel fogadták, és jelentős sikernek könyvelték el.¹⁶⁸ Az antant vezető köreihez kapcsolatot találni azonban Európában nem sikerült. Nagyobb sikerrel jártak az amerikai magyarok, akik 1918 végétől propagandát indítottak az USA-ban Magyarország érdekében. Mivel az amerikai angol nyelvű sajtó nem vett át cikkeket a kinti magyar lapokból, ezért fizetett hirdetéseket adtak fel az újságokban *Valós tények Magyarországról* címmel. Ezek a hirdetések hetente 35 000 dollárba kerültek.¹⁶⁹ Ezenkívül az amerikai magyaroknak sikerült egy memorandumot átadniuk Wilson amerikai elnöknek, aki

159 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. márc. 21.

160 L. a 157. jegyzetet.

161 A kormány megbízásából külföldre kiutazottak kudarcához: *Arday L.* i. m. 97–98. A magyarországi helyzet kivizsgálására érkezett antantbizottságokhoz: *Arday L.* i. m. 92–95. és *Harrer F.* i. m. 389. és *Pesti Hírlap* 1919. január 21. 3.

162 *Romsics I.* i. m. 76.

163 *Arday L.* i. m. 99.

164 *Romsics I.* i. m. 77.

165 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 565. sz.

166 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. (Iktatatlan anyagok között)

167 *Pesti Hírlap* 1919. március 8. 2.

168 A magyar szocialista küldöttek hazai üdvözléséhez: *Pesti Hírlap* 1919. február 7. 1., február 11. 3., február 13. 5. A magyar szocialistákat nem fogadta osztatlan lelkesedés a külföldi szocialista körökben. Ehhez: *Hajdu T.* i. m. 186.

169 *Uj Nemzedék* 1919. november 29. 1–2.

ígéretet tett arra, hogy tanulmányozni fogja a statisztikai adatokkal és térképekkel kísért iratot és kijelentette az amerikai magyarok előtt, hogy Magyarország képviselői jelen lesznek majd a békekonferencián a politikai és gazdasági kérdések megtárgyalásakor.¹⁷⁰

Propagandairatok a Károlyi-korszakban

A kormány a külföldi kapcsolatok létrehozásának kísérleteivel egyidejűleg nagy erőfeszítést tett arra, hogy a külföldi propaganda számára megfelelő iratokat készítessen. A kormány részéről ezt a tevékenységet a miniszterelnökség sajtó- és propagandaügyekkel foglalkozó osztálya fogta össze, mert az akkoriban szervezés alatt álló külügyi szolgálat még nem volt erre alkalmas.¹⁷¹ Az anyagi háttérrel az a 4 millió korona biztosította, amelyet Károlyi kért külpolitikai propaganda célokra a március 8-i minisztertanácsi ülésen,¹⁷² de ettől függetlenül már korábban is folyósítottak a propaganda céljaira pénzeket.¹⁷³ A miniszterelnökség propagandaanyagok előállításába, illetve terjesztésébe bevonta a különféle hivatalokat, egyesületeket és személyeket. Egy 1919 elején készült listán a következő nevek szerepeltek: Statisztikai Hivatal (Buday László), OMKE, Kereskedelmi Minisztérium, Területvédő Liga, Amerikai Magyar Tanács, Vöröskereszt Egylet, Zerkowitz Emil kormánybiztos, OPB, Külföldi Magyarok Világszövetsége, Összekötő Tiszti Iroda, Katonai Kerületi Parancsnokság, Erdélyi Katonai Kerületi Parancsnokság, Külügyminisztérium, dr. Kovács István kormánybiztos (kulturálisminisztérium), Táltos Könyvkiadó, valamint még néhány személy.¹⁷⁴ A lista élén a „propaganda anyaggal ellátandó” megjegyzés szerepelt. A társadalmi szervezetek, a Statisztikai Hivatal és a különféle kormányzati intézmények az előállításban és a terjesztésben, a katonai szervek, a Vöröskereszt Egylet és a különféle személyek pedig a terjesztésben működtek közre. Zerkowitz Emil például az országba érkezett antantbizottságokkal tartva a kapcsolatot, közvetlenül tudott anyagokat közvetíteni.¹⁷⁵ A külügyi iratai között megmaradt egy lista 1918 decemberéből, amely propagandaanyagokat tartalmazott: „az alábbi kimutatás felőlel minden munkát, mely propaganda célokra nálunk készül, vagy már elkészült.”¹⁷⁶ A lista tematikus csoportosításban közölte a röpiratokat: úgymint politikai, nemzetiségi, gazdasági, vallási és művészi-tudományos propagandaanyag. Természetesen az elkészült munkák nem e tematikus korlátok szerint születtek meg, így előfordult, hogy ugyanaz a röpirat több helyen is szerepelt.

A röpiratok egy része eleve idegen nyelven készült. A fontosabbak közül álljon itt néhány: a politikai röpiratok között találjuk Szekeres János dr.: *Európa új Balkánja* című röpiratát, amely franciául és magyarul már akkor készen volt, és Krécsy Béla dr., illetve Pivány Jenő angol nyelvű munkáit, amelyek éppen külföldön voltak sajtó alatt, valamint a

170 Pesti Hírlap 1919. február 25. 3. és március 13. 2.

171 MOL K 26 ME 1919. III. t. 1428. sz. és MOL K 26 ME 1920. IV. t. 2391. sz.

172 MOL K 26 ME Mt. jk.

173 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 2391. sz.

174 A lista két változatában is megmaradt: MOL K 66 KM Sajtó és kulturális osztály 1918–19. propaganda ügyek 23. Sz. és K 67 KM Iratok 1918–1921. Iktatatlan anyag. A lista feletti megjegyzés: „propaganda-nyaggal ellátandó.”

175 Pesti Hírlap 1919. február 11. 5.

176 MOL K 67 KM 114/1379-1383. sz. A lista datálását közelítőleg lehetővé teszi, hogy a *La Hongrie* című kiadványt mint kész nyomtatványt tünteti fel, amelynek első példányait 1918. december 16-án küldték szét a minisztériumba, míg az *MTA szózata a külföldi akadémiákhoz* című, csak mint szedés alatt álló mű szerepel rajta. Az utóbbinak a közzétételével az újságok 1918. december 21-én adtak hírt. (Pesti Hírlap 1918. december 21. 8.)

Magyar Adria Egyesület röpiratát *Magyarország igénye Fiumére* címmel. A nemzetiségi propagandaanyagba sorolták a nemzetiségekkel kapcsolatos statisztikai munkákat, valamint a Területvédő Liga egyik vezetőjének, Gálócsy Árpád mérnöknek a kéziratát, Karácsony János: *A magyar nemzet történeti joga hazája területi integritásához* és Csánky Dezső és Domanovszky Sándor történészeknek *A népesedési kérdés a honfoglalástól 1700-ig* című készülőben lévő művét. Karácsony írásának angol fordítása már Svájcban volt sajtó alatt, viszont a Csánki–Domanovszky munka ebben a formában nem készült el. A gazdasági propagandairások szigorúan a gazdasági ágaknak megfelelően dolgozták fel Magyarország gazdasági életét, például dr. Varsányi Emil a malomipart és Jakab Dezső az építészetet, illetve aszerint csoportosították a gazdasági adatokat, hogy ágazatonként milyen arányban vesznek részt az ország egyes nemzetiségei. A vallási propaganda iratok többsége szintén nemzetiségi alapon közölt statisztikákat az egyes felekezetek népességi megoszlása kapcsán, de itt találjuk a magyar zsidóság emlékiratát is, amelyet a világ zsidóságához címeztek. Végezetül az úgynevezett művészi és tudományos propagandaanyagot sorolták fel a listán, például Beöthy Zsolt szózatát a külföldi egyetemekhez, aztán a nemzetiségi területeken levő magyar műkinccsekről írt tájékoztatót, és az MTA szózatát a külföldi akadémiákhoz. Az itt felsorolt röpiratok nagyobb része még készülőben volt akkor, kivéve a *La Hongrie* című munkát, amely több nyelven adott ismertetést hazánk etnikai, történeti, gazdasági és művészeti viszonyairól.

A listán összesen 44 propagandairatot soroltak fel, feltüntetve a beszerzési forrást, ahol lehetett, és általános tájékoztató pontként a külügy sajtóosztályát adták meg. Ez az adat, majd később más források is, pontosan mutatják azt a folyamatot, amelynek során a miniszterelnökség mellett a külügy is bekapcsolódott a külföldi propaganda szervezésébe és irányításába. A listán szereplő adatok alapján látható, hogy különféle társadalmi szervezetek aktivistái, – mint Gálócsy Árpád vagy Pivány Jenő – mellett szakértők, mint Kovács Alajos és Szekeres János, és történészek, mint Karácsony János vagy Domanovszky Sándor dolgoztak a külföldre szánt röpiratokon. Természetesen folyamatosan bővült azoknak a köre, akik felajánlották szaktudásukat a propaganda-röpiratok elkészítéséhez. 1919 elején például Marczali Henrik vetette papírra a Pozsony történetével kapcsolatos adatokat, arra a hírre, hogy a várost a párizsi békekonferencián februárban Csehszlovákiához esatolták, mint Szlovákia történeti fővárosát.¹⁷⁷ Február végére már tekintélyes mennyiségű propaganda irat gyűlt össze a kormánynál, amelyről a külügynek egy a miniszterelnökséghez intézett átirata adott számot.¹⁷⁸ Az átirat a külügy hírszolgálati ügycsoportjától érkezett, amely részleg tudatosan elhagyta megnevezéséből a propaganda megjelölését. Sőt, azt tanácsolta a miniszterelnökségnek, hogy a propaganda céljait szolgáló anyagot mindig valamely társadalmi tényező (gazdasági, tudományos, irodalmi stb. egyesület) kiadványaként, vagy a forrás jelzése nélkül hozza forgalomba. Az álcázásnak ez a módja megenged majd számomra néhány kombinációt a különféle jelzetű grafikai nyomtatványok kapcsán is. Az ügycsoport közölte azt is, hogy bizalmas úton érintkezést tart fenn a propagandával foglalkozó összes számottevő közéleti tényezővel, és munkamegosztást igyekszik létrehozni köztük, kiküszöbölve a párhuzamos akciókat. A külügy vette át a különböző helyeken elkészített kiadványokat azért, hogy saját hatáskörében gondoskodjék a terjesztésükről.

Az átirathoz a külügy csatolta az addig elkészült nyomtatványokat, – azokat is, amelyeket a miniszterelnökség készítettett –, megjegyezve, hogy további röpiratok is készülőben vannak. Az alábbiakban közlöm a csatolt nyomtatványok listáját, egyrészt azért, mert tájékoztatást ad a területvédő propaganda iratainak jellegéről és néhány további – 1919 őszén és

177 MOL K 66 KM Sajtó és kulturális osztály 1918–19. propaganda ügyek 424–425.

178 MOL K 26 ME 1919. XXXVI/a. t. 1483. sz.

1920 elején készült – röpiratot hozzávéve szinte hiánytalanul tartalmazza a propaganda érvkészletét, másrészt azért, mert ezek a nyomtatványok benne voltak azokban a csomagokban, amelyeket külföldi terjesztésre kiküldtek a külügy csatornáin. Az egyes nyomtatványok címeit magyar nyelven közlöm, és utána zárójelben, hogy milyen idegen nyelven jelent meg.

1. Magyarország földrajzi, történeti, néprajzi, gazdasági és műveltségi viszonyai térképekkel (francia, angol, német és szlovák nyelvű ismertetővel) (a Magyar Földrajzi Intézet kiadásában)
2. Braun Róbert: Magyarország feldarabolása és a nemzetiségi kérdés (Táltos Könyvtár 3–4. sz.)
3. Szekeres János: Európa új Balkánja (francia)
4. Kovács Alajos: A protestánsok száma és helyzete a románok által követelt 26 keleti vármegyében (francia)
5. Kovács Alajos: Ellenérvek a cseh, román és szerb területi követelésekkel szemben (francia, angol)
6. Kovács Alajos: A magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak hitelessége (francia)
7. Kovács Alajos: Magyarország népességének fejlődése a török kiűzése után (angol)
8. Pető Sándor: Strassbourg–Metz Pozsony–Kassa (francia) (Területvédő Liga)
9. Ludwigh Ernő: Védőbeszéd Magyarország területi integritása érdekében (angol) (Területvédő Liga)
10. Apponyi Albert: Az amerikai béke és Magyarország (angol) (Területvédő Liga)
11. Pivány Jenő: Magyarország a brit és amerikai államférfiak és írók megnyilatkozásainak tükrében (angol) (Területvédő Liga)
12. A magyar nemzet történeti joga hazája területi integritásához (angol) (a szerző valószínűleg dr. Karácsonyi János)¹⁷⁹
13. Tolnay Kornél: Magyarország területi integritása a vasútvonalak szempontjából (angol) (Területvédő Liga)
14. Új Balkán vagy új Svájc? (francia) (szerző nélkül)
15. A Magyarországon élő rutén nép autonómiájára vonatkozó 1918. évi néptörvény (angol)
16. A Magyarországon élő németek önrendelkezéséről szóló 1919. évi törvény (angol)
17. Buday László: Magyarország gazdasági egysége
18. A budapesti egyetemek szózata Amerika és Európa egyeteméhez (angol)
19. A 6 éven felül írni-olvasni tudók és analfabéták megoszlása anyanyelv szerint 1910-ben (francia, angol)
20. A városi és falusi népesség megoszlása anyanyelv szerint törvényhatóságként 1910-ben.
21. A magyar és német többségű községek növekedése 1869-től 1910-ig (francia, angol)
22. A 24 éven felüli magyar honos férfi népesség egyenesadó szolgáltatása Magyarországon az 1904. évi összeírás alapján (francia, angol)
23. Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek az 1915. évben nemzetiségek szerint (francia, angol)
24. A románok száma 1900-ban Erdélyben a magyar hivatalos statisztikák és a román egyházi schematizmusok szerint (francia, angol)

179 A 176. jegyzetben említett listán ugyanezen cím alatt szerepeltetett még készülöben levő röpirat szerzőjeként Karácsonyit tüntették fel. A megjelent munkáról valószínűleg azért maradt el a neve, mert nem akart ebből kellemetlenséget magának. Erre nézve adalék, hogy 1921-ben, amikor szóba jött Karácsonyi munkájának kibővített, angol és francia nyelvű változatának a megjelentetése, akkor a szerző kérte az illetékeseket, hogy nevét ne írják ki, mert Nagyváradon emiatt baja származhatnék. (MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 10064. sz.) Talán egy ilyen jellegű kérésnek tettek eleget 1919-ben is.

A listán szereplő kiadványok különféle szervezetektől, hivataloktól és személyektől származtak. Többségüket a statisztikai hivatal készítette munkatársai (Buday László, Kovács Alajos és mások) révén. A Területvédő Liga kiadványai között találjuk a Svájcban működő Ludwig Ernő, az amerikai magyar Pivány Jenő, vagy a vitathatatlan tekintélynek számító Apponyi Albert egy-egy munkáját. Apponyi tekintélyére jellemző, hogy a Magyar Külügyi Társaságban tartott előadásai¹⁸⁰ és az itt említett röpirata ellenére a közönség hiányolta őt a területi integritás érdekében folytatott akciókból. A Zalaegerszegi Nemzeti Szövetség 1919 januárjában feliratot intézett a miniszterelnökséghez, amelyben kevésnek találta a kormány addigi intézkedéseit az ország területi épségének megvédésére, valamint a külföld helyes informálására vonatkozóan és hiányolta az olyan személyiségek részvételét ebben a tevékenységben, mint Apponyi, vagy Berzeviczy.¹⁸¹ A nemzetiségi minisztériumot a fenti listán Braun Róbert képviseli, akinek a korábbi – 1918 decemberi – irata szerint a propagandaanyagok terjesztésében is volt szerepe. A felsorolt kiadványok között a legelsőként említett kiadvány, amely valójában csak idegen nyelvű változatban jelent meg *La Hongrie* címmel, – hosszabb francia, majd rövidebb angol, német és szlovák nyelvű összefoglaló szövegeket követtek statisztikák és térképek – a legösszetettebben mutatta be az ország területi integritása kapcsán fölmerült érveket, adatokat, s mindezt ismeretterjesztő módon. Ez a dekoratív kiállítási füzet a Magyar Földrajzi Intézet kiadásában jelent meg, de valójában a miniszterelnökség megrendelésére készítették Kogutowicz Károly és munkatársai.¹⁸² Állami pénzen készültek a statisztikai jellegű munkák is. A miniszterelnökség 1919 első hónapjaiban több százezer koronát költött el különféle propagandakiadványok nyomdai és egyéb költségeikre.¹⁸³

Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a külügy elsősorban már csak a propagandaanyag terjesztésében vállalt szerepet, míg a miniszterelnökség az előállításban is. A terjesztésre vonatkozóan iránymutató számunkra a külügy valamelyik tisztviselőjének egy tervezete a propagandaanyagok egybegyűjtéséről: a külügy az anyagokat kiadó szervezetektől a röpiratokból 200–300 példányt, a nagyobb kiadványokból készlet szerint, de legalább egy-egy darabot igényelt. A külföldi terjesztés céljaira 25–50 idegen nyelvű példányból összeállított csomagot kértek, és a kiadó szervezetek javaslatát is figyelembe vették az anyagok hatékony elhelyezésére vonatkozóan.¹⁸⁴ A külügyből 1919. március 6-án a miniszterelnökségbe átküldött levél arról tájékoztat, hogy a különféle hivatalos és társadalmi szervek által már olyan nagy mennyiségű propagandaanyag (röpiratok, füzetek, térképek, különböző levelezőlapok és felhívások) készült az utóbbi hónapokban, hogy ezután a fő feladat az anyag gyors terjesztése.¹⁸⁵ A külügy a saját hivatali lehetőségei mellett a társadalom magán-összketetéseire is számított. Az említett levelében kihangsúlyozta, hogy ilyen esetekben a magán-személyeknek nem szabad hangoztatni az anyagok hivatalos jellegét, hanem azokat különféle társadalmi és tudományos tényezők magánmunkálatainak kell feltüntetni. A magánúton való terjesztés elősegítésére kibocsátottak egy felhívást, amelynek érdekesebb részletei így szólnak: „A külföldi magyar propaganda érdekében felkérjük a tisztelt cím, hogy a Magyarország területi épségét védő levelezőlapok terjesztéséhez járuljon hozzá azáltal, hogy

180 Pesti Hírlap 1919. február 22. 6. és február 23. 8.

181 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 457. sz.

182 A szerzői. rajzolásai és nyomdai munkadíjak, illetve költségek elszámolása: MOL K 26 ME 1919. XXXVI/a t. 500. sz. Az összes költség 91347 koronát tett ki.

183 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 2391. sz.

184 MOL K 66 KM Sajtó és kulturális osztály 1918–19. 23.

185 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 1930. sz.

íteni ismerőseinek figyelmét rájuk felhívja és minél több levelezőlapot jutasson el külföldi ismerőseihez. Megcímezett és megszóvegezett levelezőlapok továbbítás végett (bélyeg nélkül) átadhatók... Ugyanott kaphatók levelezőlapok terjesztés végett. Kívánatos továbbá egyéb propaganda anyagnak (betekinthető és kiválogatható) külföldre való kiküldése személyes ismerősöknek lehetőleg magánlevéllel együtt. A levelek, csomagok (nyitottan) átadhatók továbbítás végett az említett helyiségekben... Végül felkérik a t. cím, hogy a propaganda fejlesztését célzó esetleges javaslatokat az ismételten jelzett helyiségekben közölni kegyeskedjék.

Főképpen kisebb előkészületeket igénylő akciók felkarolására van szükség abból a célból, hogy a nagy mennyiségben elkészült nyomtatványok megfelelő számban el is terjedjenek.” A külügy a felhíváshoz mellékel levelében arra kérte a jelentkezőket, hogy kizárólag ők tartsák a kapcsolatot a minisztériummal és az általuk terjesztésre beszervezetteket semmi esetre se küldjék közvetlenül az anyagokért. A felhívásból különösen fontosnak tűnik – az álcázásra való törekvés mellett –, hogy a külföldi terjesztésben elsődleges szerepet játszottak a képeslapok, ami egyrészt érthető is a postai továbbítás természetessége miatt, másrészt arányban is áll az elkészült lapok mennyiségével. Itt jegyzem meg, hogy a Területvédő Ligának a grafikai alkotások készítésére szóló felhívását követően kisvártatva a kormány propagandaakcióiban szintén résztvevő kereskedelmi minisztérium miniszterrel fordult a minisztertanácshoz, hogy a Magyar Iparművészek Szövetsége által tagjainak adandó iparművészeti megbízások költségeire 124 500 korona államsegélyt kiutalhasson.¹⁸⁶ A különféle egyezések, mint az itt említett időpontbeli közelség, azután a miniszterelnökség propaganda kiadványokra fordított pénzüsszegei, amelyekkel szemben nem látunk konkrét nyomtatványokat az álcázás érdekében, arra a megfontolásra készítetnek, hogy a külföldi propaganda számára készült képeslapok előállításában a kormánynak is szerepet tulajdonítsak. Annál is inkább, mert a levelezőlapok között akadnak olyan sorozatok, amelyek kiadó nélkül, csak a nyomda megnevezésével kerültek kibocsátásra. Egyébként is feltételezhető, hogy egy a kormány által kiemelten kezelt propagandaeszköz esetében a gyártáshoz is hozzájárult anyagi eszközeivel. A külföldi propagandaanyag tárgyalását befejezve megemlítem, hogy a kormány a propaganda direkt eszközei mellett próbálkozott közvettebb eljárással is. A miniszterelnökség sajtóosztályának 1919. február végi előterjesztésében a propagandaanyagok külföldre juttatásának problémái mellett megfogalmazódott az a szándék is, hogy kulturális erőforrásainkat „a nemzeti propaganda külföldet felvilágosító céljába kell állítani.” Ennek kapcsán az irat egy Zürichbe tervezett magyar képzőművészeti kiállítás végleges tető alá hozását sürgette meg.¹⁸⁷

A propagandaanyagok készítésével és terjesztésével egyidejűleg folytatódott a magyar álláspont megfogalmazása a majdani békekonferencia számára. A béke előkészítésének hazai munkálatait és a béke delegáció párizsi tevékenységét bemutató 1920-ban megjelent munka beszámolt a Károlyi-korszakban végzett lépésekről is.¹⁸⁸ A könyvben szó esik arról, hogy 1918 decemberében összegyűltek az érdekelt hivatalok és társadalmi szervek képviselői a kereskedelmi minisztériumban a munkálatok megbeszélése végett. Azután azonban – folytatódik az ismertetés – a radikális (vagyis a kormányzati szervek) és a nemzeti (vagyis a társadalmi egyesületek) irányzat az álláspontok különbözősége miatt külön dolgozott tovább, a nemzetiségi minisztérium és a külügyminisztérium inkább a propagandával foglalkozott, míg a kormány részéről a kereskedelmi minisztérium lett az összekötő a békeelőkészítő munkála-

186 MOL K 26 ME Mt. jk. 1919. jan. 21.

187 MOL K 26 ME 1919. III. t. 1428. sz.

188 Magyar béketárgyalások Bp. 1920. I. V–XI.

tokkal komolyan foglalkozó statisztikai hivatalbeli munkatársak és a társadalmi szervezetek felé.

Az ismertetés nagymértékű különállást sejtet a kétféle tevékenységi kör között, ami érthető, hiszen az 1920-ban uralkodó politikai irányzat élesen szembeállt mindazzal, amit a Károlyi-kormány képviselt, de a valóságban mégis nagyobb lehetett az együttműködés, hiszen a statisztikai táblázatok, valamint a statisztikusok (Buday, Kovács, Szekeres) által tudományos alapossággal készített röpiratok bekerültek a külügyminisztérium propagandaanyagai közé. A béketárgyalások előkészítésének vezetésével és irányításával a minisztertanács február 18-án véglegesen a külügyminisztériumot bízta meg, amely felállította a békeelőkészítő irodát dr. Halasi Béla vezetésével, és megkezdte az anyag összegyűjtését.¹⁸⁹ Ennek egy része, mint láttuk, eddigre már elkészült. Az iroda munkásságát nem kísérem tovább figyelemmel, de megjegyzendő, hogy a béketárgyalások anyagának összeállításáról szóló tudósításokban szerepelt az a terv, ha elkészültek a magyar álláspontot képviselő érvek, bizonyítékok és statisztikák írásba foglalásával, akkor azokat, mint röpiratszerű kiadványokat idegen nyelveken megküldik a békekonferencia tagjainak, és terjeszteni fogják külföldön az ellenünk irányuló propagandával szemben.¹⁹⁰ Vagyis a békekonferenciára készülő iratokkal úgy számoltak, hogy azok egyben a propagandának is az anyagát képezik.

Közvetve a magyar álláspont érvényesítését szolgálták azok a feliratok is, amelyekben a megszállók által elkövetett kegyetlenkedésekre panaszkodtak. Ilyen jellegű sérelmek összegyűjtésével és továbbításával foglalkoztak a propagandát végző társadalmi egyesületek is, mint az OPB vagy a Területvédő Liga.¹⁹¹ Ezek a jegyzékek az antant missziók, a fegyverszüneti bizottságok, vagy a békeelőkészítő iroda számára készültek.¹⁹² A miniszterelnökség sajtóosztályáról 1919. január végén rendelték a fegyverszüneti bizottságba egy személyt, akinek valószínűleg az volt a feladata, hogy a híryanagok között a megszállók visszaélésére vonatkozó sérelmeket is közvetítse a kormányhoz beérkezett panaszok alapján.

Összefoglaló a Károlyi-korszak területvédő propagandájáról

A Károlyi-kormány fő külpolitikai célkitűzése az volt, hogy lehetőség szerint mérsékelje a háborús vereség következményeit. A legfőbb veszélyt az ország területi épsége elleni törekvések jelentették, ezért propaganda útján kísérlete meg a külföldi közvéleményt felvilágosítani a magyar álláspontról, és az ország nemzetiségeinek a megnyerésével próbálkozott részben propagandával, részben társadalmi és nemzetiségi jogok megadásával. A területvédő propaganda az ország területi épségének csorbíthatlan megőrzésére irányult, ezért komoly formában más koncepció, mint például a csak magyarul területekre elképzelt új országhatár alig merült fel (lásd Kunfi). Mivel a társadalmi rendszer tekintetében a Károlyi-féle politika Nyugat felé orientálódott, ezért a wilsoni önrendelkezési elv a kormánypolitika szintjére emelkedett ugyan, de gyakorlatilag nem befolyásolta területi integritás propagandáját. A propaganda mindkét területe, a külföldi és a belföldi akciók számára nagy mennyiségű, gondos kivitelű nyomtatvány készült, köszönhető ez annak, hogy a társadalom vezető rétegei egységesek voltak a területi integritás kérdésében. Azonban mindkét területen komoly aka-

189 MOL K 26 ME Mt. jk.

190 Pesti Hírlap 1919 február 11. 3. A Területvédő Liga közgyűlésén beszámoltak arról, hogy a megszállók kegyetlenkedéseiről szóló tiltakozó jegyzéket átadták a Budapesten időző angol és francia misszionáknak.

191 Uo.

192 MOL K 26 ME 1918. XLI. t. 6064. és 6327. sz., MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 874. sz.

dályok merültek fel a propagandaanyag terjesztése, illetve a szóbeli agitációk előtt. A győztes nagyhatalmak visszautasították a magyar politika közeledési kísérleteit, országaikban alig nyílt mód a magyar álláspontnak a közvélemény és a politikusok előtt való kifejtésére. Kivételt csak az amerikai magyarok akciója jelentett.¹⁹³ A nemzetiségek körében folytatott propaganda lehetőségeit a megszállások nagyon megnehezítették, de ettől függetlenül a nemzetiségek törekvései nagyrészt túlhaladtak a magyar területi integritás problémáján. A magyar propagandának támadt ugyan némi visszhangja, például Magyarországgal rokonszenvező angol és svájci cikkekben¹⁹⁴ és kisebb nemzetiségi szervezetek hűségnyilatkozataiban, de nem sikerült az ország érdekében külföldi sajtókampányt indítani, sem a nagyobb nemzetiségi lakosságot a magyarság melletti állásfoglalásra rábírní, sőt Párizsban, a békekonferencia színhelyén az ellenpropaganda hangjai erősödtek fel.¹⁹⁵

2. fejezet

A területvédő propaganda helyzete a Tanácsköztársaság idején

A Tanácsköztársaság kikiáltásakor a proletár internacionalizmus ideológiájával hatalomra került politikai erők számára értelmetlen s egyszersmind lehetetlen lett volna bármiféle propaganda az antant országainak körében a magyar államiság érdekében. A Tanácsköztársaság elvi alapon elutasított mindenféle politikai határt. A hatalomátvételt bejelentő *Mindenkihez!* című kiáltványban a párizsi békekonferencia területi döntésével kapcsolatban sem a magyar állam területi épségének újabb megsértését hangsúlyozta, hanem azt, hogy ezáltal a forradalmi Magyarországon élő nép (értsd: populáció) életfeltételei váltak még lehetetlenebbé.¹⁹⁶ A magyarság, mint nemzet számára folytatott propaganda sem létezett a Tanácsköztársaság napjaiban. Ennek megfelelően a történelmi határon kívül élő magyarok (Románia, Szlavónia, Bosznia) nemzeti és kulturális gondozására a század eleje óta a miniszterelnökség által irányított akciót is megszüntették „a nagy átalakulás szellemének megfelelően.”¹⁹⁷ Természetesen a miniszterelnökségnek a külföldi propagandára előirányzott összegei érintetlenek maradtak ezekben a hónapokban.¹⁹⁸ A proletárdiktatúra irányvonalához képest tulajdonképpen disszonáns hangot ütött meg Stefan Ágostnak a Ruszin Népbizottságtól a Forradalmi Kormányzótanács küldött levele, amelyben a proletár internacionalizmusra való hivatkozás helyett nacionalista hangvétellel közölte a rutének

193 Harrer Ferenc a Károlyi-korszak propagandája kapcsán irodalmi és közvetlen, személyes érintkezésen alapuló tevékenységet különböztetett meg. Az adatok megerősítik Harrernek azt az összegzését, hogy a röpiratok előállítására irányuló munkát jelentősnek, míg a személyes propagandát (az amerikaiat kivéve) kevésbé jónak ítélte. A röpiratok külföldi terjesztéséről, illetve hatásáról nem tett említést. (*Harrer F.* i. m. 388.)

194 Ezekről a fővárosi lapok nagy előszerezzettel emlékeztek meg: A békekonferencia a területek erőszakos megszállása ellen. (Havas-iroda) Pesti Hírlap 1919. január 26. 1.; Angol lap Magyarország földarabolása ellen. (Westminster Gazette) Pesti Hírlap 1919. február 4. 1.; A magyarok keserves panasza. (Morningpost) Pesti Hírlap 1919. február 23. 2.; A Times a magyar helyzetről. Pesti Hírlap 1919. február 26. 2.; Svájci lapok Magyarország feldarabolása ellen (Züricher Nachrichten) Pesti Hírlap 1919. március 20. 4.

195 *Dr. Erdélyi J.* i. m. 23–27.

196 Magyarország története VIII. 1918–1919 1919–1945. Főszerk.: Ránki György. Bp. 1976. 15. kép

197 MOL K 26 ME 1919. XII. t. 2044. sz.

198 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 193. (3055.) sz.

állásfoglalását: „A ruszin nemzet – miként a történelmi múltban – kitart a magyar nemzettel, nem keresi más nemzetnél a boldogulást.”¹⁹⁹

Az ország területi integritása, illetve a magyar államiság védelme érdekében való propagandát néhány külföldi akció jelentette ebben az időszakban. A legjelentősebb ezek között az amerikai magyarok propagandája, amely Pivány Jenőnek – az USA-ba – való visszaérkezése után új lendületet kapott. Pivány és Szilágyi Endre református lelkész irányításával 1919 júniusában sajtópropaganda kezdődött az USA-ban a magyar érdekek mellett. A különféle cikkek, közvélemények, vagy például a *Nem! Nem! Soha!* című plakátok révén folytatott akciók a szenátus republikánus tagjai körében jártak sikerrel. Loodge szenátor például felszólította az amerikai magyarokat, hogy szedjék össze számára a Felvidékre és Erdélyre vonatkozó néprajzi, történeti, gazdasági stb. adatokat. A republikánus politikusok azért dolgoztak, hogy az USA ne ratifikálja a békét.²⁰⁰

A Tanácsköztársaság ideje alatt váratlanul a Nyugaton élő zsidóság indított propagandaakciót közvetetten a magyar állam érdekében. Az akció minden részletéhez nincs forrás, de az okokról, szándékokról és néhány részletről, illetve a különféle tervekről tájékoztatást nyújt Samuel Bettelheim tanulmánya, amelynek angol nyelvű kézírata a hazai külügyi aktákban megmaradt.²⁰¹ A tanulmány a Magyarország és Románia közötti háborúval és lehetséges következményeivel foglalkozik zsidó szemszögből nézve. Megállapítja, hogy a cári Oroszország bukása után Románia zsidókkal szembeni ellenszenv fő fészke. Amikor Románia megtámadta Magyarországot, az amerikai zsidó sajtó ezt elítélte, mert a zsidóknak jobb a liberális magyar uralom, mint Románia középkori feudalizmusa. A békekonferencián – folytatódik a tanulmány gondolatmenete – a népek önrendelkezési jogát Brennus kardjaként dobták az igazság mérlegébe, ezért próbálkozások folynak a zsidó autonómia gondolatának a felvetésére elsősorban Romániára, Erdélyre és Magyarországra vonatkozóan. Az angol vezető zsidókörök támogatják ezeket a terveket és megindítják a propagandát ennek érdekében. A cikkekben és beszámolóiban realizálódó propaganda olyan érvekre támaszkodik, hogy a szovjet államokban nincsen zsidókonfliktus, hogy az antant által biztosítandó lehetőségek a zsidók számára értéktelenek²⁰² és ezért a Romániában élő zsidóság helyzete miatt a magyar szovjet számára kell szimpátiát szerezni. A tanulmány a propaganda szempontjából szóba jövő sajtóorgánumok megnevezésével zárul.

3. fejezet

Területvédő propaganda 1919. augusztus–december

A Tanácsköztársaság bukása után kialakult viszonyok kifejezetten kedvezőtlen feltételeket teremtettek a területvédő propagandának. A román megszállás lehetetlenné tette az érdekelt társadalmi egyesületek működését és megnehezítette a kormány ilyen irányú munkáját is. A külföldi propaganda célországáiban, az antant országokban – ahol addig is számos akadály

199 MOL K 26 ME 1919. I. t. 2694. sz.

200 Uj Nemzedék 1919. november 29. 1–2.

201 MOL K 58 KM 1920. III/8. t. 10. sz.

202 A békeszerződésben biztosított kisebbségvédelmi megállapodások értékére vonatkozó megérzés helyes volt, hiszen a Szövetséges és Társult Hatalmak a békeszerződésben a népesség többségétől eltérő fajú, nyelvű és vallású lakók érdekeinek védelmében csak általános meghatározásokat tettek. Ehhez: A magyar békeszerződés és a becikkelyező törvény szövege és magyarázata. Az „Ordo” Törvénytára 4. Bp., 1921. 41–46.

állt a magyar propaganda előtt –, és a semleges államokban ezentúl a fehérterror ellen fellépő propagandával is számolni kellett. A területvédő propaganda mellett a Tanácsköztársaság utáni Magyarország politikai rendszerének elfogadtatásáért is küzdeni kellett a propaganda eszközeivel. Az említett számos nehézség, valamint az elhúzódozó belső hatalmi harcok következtében a Friedrich-kormány csak az augusztus 28-ai ülésen foglalkozott a propaganda kérdésével, de akkor is a magyar politikai rendszer elleni külföldi visszhang elnémítása állt a középpontban.²⁰³ Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszter elsősorban olyan olcsó külföldi lapok megszerzését tartotta szükségesnek, amelyek a Garami vezette emigráns szocialista sajtókampánnyal szemben folytatnának ellenpropagandát. Ugyanezen az értekezleten megállapították a magyar külföldi sajtószolgálat csődjét is, és ezért a miniszterelnök 3 millió koronát szavaztatott meg összesen a külföldi és belföldi sajtóügyekre azzal, hogy a külföldi sajtóügyekkel a kultuszminiszter rendelkezik, de az adatokból úgy tűnik, hogy a pénzt a miniszterelnökségen kezelték. A 3 millióból kettőt a külföldi, egyet a belföldi sajtópropagandára szántak.²⁰⁴ A bécsi szocialista ellenpropagandával szemben már szeptember elején megtörténtek az első lépések: a kultuszminiszter beszámolt a szeptember 10-i kormányülésen arról, hogy az osztrák fővárosban járva 200 000 koronát költött el sajtópropagandára.²⁰⁵ Hamarosan a magyar propaganda kiemelkedő célországába, Svájcba is küldtek pénzt sajtópolitikai feladatokra a miniszterelnökségen kezelt összegekből.²⁰⁶ Szeptember végére a külügy is bekapcsolódott a külföldi sajtópropagandába, ekkor Somssich József gróf, a külügy új vezetője a varsói követség részére kért sajtóügyekre 50 000 koronát,²⁰⁷ majd októberben a külügyminisztérium propagandacéljaira szavazott meg újabb hiteleket a minisztertanács.²⁰⁸ A külügyből induló propagandaakciókkal kapcsolatos az az átirat (kelt október 17-én), amelyben a Berinkey-kormány alatt összegyűjtött propagandaanyagot tartalmazó aktát kérték el a miniszterelnökségtől.²⁰⁹ Arról az anyagról volt szó, amelyet tételesen ismertettem a Károlyi-korszak propagandájának tárgyalásánál, s amely eredetileg a külügyben is megvolt, de a proletárdiktatúra alatt ott elveszett. Az átiratból kiderül az is, hogy a külügy az újra meginduló akcióknál alapvetően ezekre a korábbi röpiratokra kívánt támaszkodni, ami teljesen magától értetődő, hiszen új anyag egyelőre nem állt a rendelkezésére.

December közepére már megváltozott a helyzet. A románok kivonulását követően ismét szabadon működhetek a társadalmi egyesületek, amelyek újabb jelentős propagandaanyagokat készítettek például plakátokat, képeslapokat, vagy olyan igényes füzeteket, mint amilyen Gesztessy Gyula munkája volt a Területvédő Liga kiadásában.²¹⁰ Az új anyagokat – elsősorban az idegen nyelvűeket – a külügy megkísérelte elhelyezni külföldön a saját eszközeivel,²¹¹ illetve a miniszterelnökség küldött át nyomtatványokat, hogy az ott megforduló külföldieket (az antant katonai missziójának tagjait, újságírókat) és a külföldre utazó magyar állampolgárokat elláthassák megfelelő röpiratokkal.²¹² A románoknak a fővárosból való távozása után megélenkültek a kormány és a területvédő propagandában érdekelt egyesületek kapcsolatai. A november 28-i minisztertanács ülésen az egyetemi és főiskolai

203 MOL K 27 ME Mt. jk.

204 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 48. sz. és 6161. sz.

205 MOL K 27 ME Mt. jk.

206 MOL K 26 ME 1919. III. t. 4710. sz.

207 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. szept. 30.

208 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. okt. 21.

209 MOL K 26 ME 1919. XXXVI/a. 1483. sz.

210 *Gesztessy Gyula: Magyarország integritása és az entente.* Bp. 1919.

211 MOL K 26 ME 1919. XXXVI/a 6491. sz.

212 MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460/5. sz.

ifjúsági szervezeteknek 1 millió koronát, a december 2-i ülésen pedig a Területvédő Ligának ugyancsak 1 millió koronát szavaztak meg.²¹³ Ez utóbbit a földművelésügyi minisztérium alapjából utalták ki, de az irányítást a külügyre, illetve a nemzetiségügyi minisztériumra bízták.

A kormányzat propagandatevékenységének egy sajátos, különálló fejezete a **propagandaminisztérium** működése 1919 őszén. A propagandaminisztériumot 1919. augusztus közepén állították fel Haller István vezetésével.²¹⁴ A miniszternek a sajtó előtt tett nyilatkozatából kiderül, hogy célja elsősorban a „nemzeti érzés, a történelmi hivatottság” erősítése a „vereség és szétszakítás” idején.²¹⁵ Tevékenysége elsősorban a belső, társadalmi propagandára irányult, mint az a minisztérium zárszámadását közlő előterjesztésben is olvasható: „A proletárdiktatúra bukása után... a bolsevista ígéretektől elszédített tömegeknek felvilágosítása, az állam fennmaradása és életét egyedül biztosító rendes polgári életfelfogáshoz való visszavezetése, nemkülönben a lappangó és vereségbe nem nyugvó bolsevizmus tökéletes ártalmatlanná tétele végett /a kormány/ felállította a Magyar Propaganda Minisztériumot.”²¹⁶ Végeredményben a belső társadalmi propaganda folytatása miatt szüntették meg akkor, amikor a Clerk misszió eredményeként létrejött a koalíciós Huszár-kormány, amelynek liberális alkotóelemei bírálták a minisztériumot pártpolitikai célokat szolgáló tevékenysége miatt. A minisztériumot több hétig tartó likvidálás után hivatalosan december 18-án oszlatták föl annak érdekében, „hogy az antantnál elismertetését ne veszélyeztesse /mármint a kormánynak/ és, hogy az országra nézve oly égetően szükséges, az oszlatlan magyar társadalom által annyi súlyos csapás után hön áhított békekötést előmozdítsa...”²¹⁷

A különféle jelentésekből és a minisztérium szervezeti felállításából kiderül, hogy a minisztérium nemcsak a belső társadalmi propagandának, de a magyar propagandatevékenység egészének, így a területvédő akcióknak is keretet kívánt biztosítani.²¹⁸ A minisztérium elnöki főosztályának vezetője, Gáspár Gyula december 1-jei memorandumában a két fő működési területként a belső társadalmi propagandát és a megszállott területeken folytatott tevékenységet nevezte meg, hozzátéve, hogy a külföldi propagandában csak irodalmi és művészeti tevékenységre szorítkoztak. A pénzügyi adatok még világosabban láttatják az arányokat. A minisztérium számára megszavazott 2 millió koronából²¹⁹ a külföldi propagandára összesen 60 000 korona jutott Haller tervezeete szerint,²²⁰ s ebből 40 481 koronát költöttek, míg összesen 1 022 542 koronát használtak fel a működés során.²²¹

Mielőtt a minisztériumnak a témával kapcsolatos tevékenységét tárgyalnám, röviden összefoglalom a belső társadalmi propaganda során végzett munkáját. A minisztérium az Esterházy utca 30. szám alatti palotában rendezkedett be és ott a földszinti helyiségeket bérelte Serényi István gróf özvegyétől, Zichy Aglájától.²²² Érdekes módon a Tanácsköztársaság alatt működött közoktatásügyi népbizottság tudományos és népszerű propaganda osztályának (vagyis az OPB utódjának) állóeszközeit használták.²²³ A belső propaganda

213 MOL K 27 ME Mt. jk.

214 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. aug. 16.

215 Uj Nemzedék 1919. november 14. 2.

216 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 2863. sz.

217 Uo.

218 MOL K 26 ME 1920. XLIII/c. 96. sz. és MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 1701. sz.

219 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. szept. 17.

220 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 3565. sz.

221 L. a 216. sz. jegyzetet.

222 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 3565/45. sz.

223 MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460. sz.

megszervezésére minden megyében propagandabizottságokat hoztak létre részben a már működő társadalmi egyesületekből, részben a katonai körletparancsnokságok segítségével *népszervezési bizottság* elnevezéssel.²²⁴ A propagandaminisztériumnak tehát jó volt a kapcsolata a fővezérrel abban az időben (augusztus–október), amikor több súrlódás volt közte és a kormányzat között. A fővezérséggel való jó együttműködést nyilvánvalóan a propaganda tartalma határozta meg.²²⁵ Az elkészített és terjesztett röpiratok alapvetően nemzeti, hazafias és keresztény eszmeiséget tükröznek oly módon, hogy mondanivalójuk kibírja a román cenzúrát. A *Magyar ima és fohász*, a *Munkára fel*, az *Ugye most látjátok?* és a *Küzdj és bízva bízzál* című röpiratok és versikék elsősorban a bolsevik uralom szörnyűségeivel, az ősi szokások felidézésével foglalkoztak. Ezenkívül különféle aktuális ügyekkel, adófizetéssel, pénzfelülbélyegzéssel kapcsolatos hirdetőanyagokat készített a minisztérium.²²⁶ A Dunántúlon a terjesztést a katonai körletparancsnokságok végezték. A szombathelyi például a *Ne ülj a pénzeden* és *A magyar pénzről* című röplapokból összesen 10 000 darabot kapott terjesztésre.²²⁷ A hazatérő hadifoglyok tájékoztatására és felvilágosítására folytatott akció külön egységét képezte a belső propagandának, amelyre 14 540 koronát költöttek. Az erre a célra készített röpiratok, mint például a *Hadifogoly magyar katonák*, a *Ki árulta el a hazát*, a *Mi történt Magyarországon október 31-e óta*, valamint a *Hazatérő magyarokhoz* című több tízezer példányban kiadott hirdetőanyagok költségei valószínűleg a nyomtatványok előállítására felfektetett rovatot terhelték.²²⁸

A propagandaminisztérium másik nagy tevékenységi köre, a megszállott területeken való működés sem érintette közvetlenül a területvédő propaganda egyik fő irányát, a nemzetiségek körében végzett tevékenységet, mivel az elszakított magyarok között próbálta erősíteni a nemzeti érzést.²²⁹ A szlovákok vagy a románok körében folytatott propagandáról alig van adat. A minisztérium a győri Népszervezési Akció Dunántúli Kirendeltségén keresztül a korábban említett magyar röplapokon kívül néhány szlovákoknak szánt nyomtatványt is terjesztett oly módon, hogy a felvidéki címtárból kiválogatott címekre ajánlott küldeményként postáztak borítékolt röplapokat.²³⁰ Egy 1919 végi elszámolás pedig Erdélyben, a Zsil völgyében, a szocialisták közötti propaganda kifejtése céljából odautazott agitátorokról tesz említést,²³¹ akik kapcsolatba kerülhettek a román lakossággal is. Azonban amint a Felvidék esetében, úgy Erdéllyel és a Bánáttal kapcsolatban is a magyarok között folyt az ún. „szellemi front” kiépítése. Király Aladár és Szenner József korábbi erdélyi főispánok a magyarok között szerveztek, és 1919 végére jelentették, hogy a szervezés munkáját Erdélyben és a Bánátban is befejezték, és a kiépített hálózatot a szegedi központhoz kapcsolták.²³² A propagandaminisztérium akcióit Szegeden a Székely Nemzeti Tanács közreműködésével irányították.²³³ A minisztérium valamennyire bekapcsolódott a Nyugat-Magyarországon folyt propagandaháborúba is.

224 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 90. sz.

225 Uo.

226 Haller interjúhoz l. a 215. sz. jegyzetet.

227 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 4583. sz.

228 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 2863. és 3526. sz.

229 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 1701. és 3565/113. sz.

230 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 2102. sz.

231 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 6991. sz.

232 MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460. sz.

233 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 3565. sz.

A szombathelyi katonai körletparancsnokságra például német nyelvű röplapokat is küldött,²³⁴ azonkívül jelentéseket közvetített a miniszterelnökségre az osztrák agitációról,²³⁵ és társadalmi szervezeteken keresztül agitáltak ezen a területen.²³⁶ Az agitátoroktól a munka természetének megfelelően nem követeltek meg pontos elszámolást, hanem napidíjakat (általag 50–100 koronát) fizettek részükre.²³⁷

A propagandaminisztérium külföldi propagandájával kapcsolatban szükséges leszögezni, hogy a külföldi osztály felállítására már nem került sor az anyagiak és az idő rövidsége miatt,²³⁸ de néhány igen ellentmondásos adat vonatkozik erre a tevékenységre. Először is Gáspár Gyula 1919. december közepi beszámolója, amely szerint a külföldi osztály kizárólag irodalmi és képzőművészeti propagandával foglalkozott volna, hogy ne érintse a külügy köreit.²³⁹ Ugyanakkor Haller november elején a pénzügyminisztériumnak megküldött költségvetési tervezetben külföldi propagandára előirányzott 60 000 koronát, amelynek felhasználására vonatkozóan azt írta, hogy megfelelő összeköttetésekkel rendelkezik cikkeknek külföldi lapokban való elhelyezéséhez.²⁴⁰ A propagandaminisztérium kiadásairól készített zárszámadásában feltüntetett 40 481 korona összeget valóban a külföldi propaganda érdekében külföldön elhelyezett cikkekre fizették ki. Ezt az akciót azonban a fel nem állított külföldi osztály nem végezhette, hanem csak az elnöki, vagy az irodalmi és művészeti osztály. Ez utóbbi volt hivatva a minisztérium külföld felé irányuló propagandáját szervezni. Tevékenységével kapcsolatban több adat is megmaradt. Az osztály művészeti előadója a minisztérium felszámolásakor elkészítette jelentését, amelyből megtudhatjuk, hogy a levelezőlapok alakjában kiadandó anyagot jórészt már előkészítették.²⁴¹ Különféle grafikusok, festőművészek (Unghváry Sándor, Erhardt Ernő stb.) által készültek képeslaptervezetek a minisztérium ügyköreinek megfelelően.

A szociális, gazdasági és egyéb témákban kidolgozott 22 sorozat közül 6 sorozatot adtak volna ki úgymond az irredenta propagálására elkészített képeslapok közül. A tervezeteket azonban csak a minisztérium likvidálása során zsúriztették azzal, hogy a megfelelő művek a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba kerülnek át.²⁴² A pályamunkák bírálatát Lyka Károly és Nagy Sándor végezte.²⁴³ A felterjesztett pályaművek között akadt néhány, amely a területvédő propaganda céljait szolgálta volna. Miután az idő múlásával ezeket az állam már nem adta ki, ezért Tolnay Lajos már állami szolgálatban nem állván 1920 nyarán kérte, hogy a fel nem használt pályázatok az ő kiadásában megjelenhessenek. A vallás- és közoktatásügyek akkori minisztere, Haller István – Tolnay korábbi főnöke a propagandaminisztériumban – engedélyezte a magánkiadást.²⁴⁴ Minden valószínűség szerint ennek eredménye az a néhány képeslap, amely a Tolnay Könyvkiadó Vállalat és a Területvédő Liga közös kiadásában jelent meg.

234 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 4583. sz.

235 MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460. sz.

236 MOL K 26 ME 1922. XXXVIII. t. 9863. sz.

237 Uo.

238 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 6597/157. és 1920. XLIII/c. 96. sz.

239 Uo.

240 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 3565/36. sz.

241 MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460. (6815). sz.

242 MOL K 26 ME XXXVIII. t. 3522. sz.

243 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 1570. sz.

244 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 5048. sz. Tolnay 50 000 koronát kért a kiadáshoz, amit feltehetően megkapott. Unghváry a propaganda minisztériumnak készített rajzaiért 1000 koronát kapott 1919 végén. (MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460. sz.)

A propagandaminisztérium – mint láttuk – nem foglalkozott érdemben a megszállt területeken élő nemzetiségek megnyerésére irányuló propagandával. Az 1919 augusztusában megszervezett *nemzeti kisebbségek minisztériumára* hárult ez a feladat kormányzati szinten. A minisztérium élére az a Bleyer Jakab került, aki a hazai németiség néptanácsának a Károlyi-kormányhoz intézett memorandumát írta 1918 decemberében.²⁴⁵ Bleyer a minisztérium feladatát abban látta a megszállott területeken élő nemzetiségekkel kapcsolatban, hogy a magyar állam kebelében maradt nemzeti kisebbségeknek olyan jogokat kell adni, hogy az elfoglalt területeken élők szimpátiáját megnyerhessék a területi integritás számára.²⁴⁶ Következő lépésként azt jelölte meg, hogy az elszakított magyarság mellett az elszakított nemzetiségek jogait is védelmezni szükséges és erre a feladatra saját minisztériumát tartotta alkalmasnak.²⁴⁷ Tervének az a része, amely a megszállott területeken élő magyarság jogainak istápolására vonatkozott, rögvest megfeneklett a miniszterelnökség ellenállásán,²⁴⁸ de a hazai nemzeti kisebbségek jogainak biztosítására vonatkozó tevékenységét nagy lendülettel művelte.

A kormány 4044/1919 ME sz. rendeletével széleskörűen biztosították a nemzeti kisebbségek jogait politikai és kulturális téren egyaránt.²⁴⁹ Bleyer 1919 szeptemberében indítványozta, hogy a hazai nemzetiségek küldöttei is képviseltessék magukat a békekonferencián, majd a közelgő választásokkal kapcsolatban kifejtette, hogy szükséges lenne a nemzeti kisebbségek képviselése a magyar parlamentben, mert azok (szlovákok, rutének, horvátok és vendek) hangot adhatnak az országon kívül rekedt néptársaik tiltakozásainak is. A minisztériumon belül létrehozták a különféle nemzetiségi főosztályokat, és azzal egyidejűleg megkezdték a külföldi propagandát is az egyes nemzetiségek érdekében.²⁵⁰ A rutének esetében például a Magyar–Rutén Pártra bízták azt, hogy meggyőzze a Nyugat illetékes tényezőit a rutén nép szándékáról, miszerint az ezeréves történelmi múlt alapján ragaszkodnak a magyarsághoz, és elszakításuk gazdasági, társadalmi elsoványodásukhoz vezetne. A propaganda szervezéséhez 1 millió koronát szavazott meg a minisztertanács.²⁵¹ Az elszakított rutének közötti propaganda érdekében a Máramarosi Független Újság kiadójával, Hannibál Kristóffal kötött szerződést a kormány, amelynek értelmében 50 000 korona szubvenció ellenében a miniszterelnökség sajtóosztálya és a nemzeti kisebbségek minisztériuma irányítja ténylegesen a lapot és működését megbízottak útján ellenőrzi.²⁵²

A tót főosztály szervezése is szeptemberben kezdődött meg. Feladatai között szerepelt a megszállott Felvidéken felvenni a kapcsolatot a magyarszimpatizáns szlovákokkal, ezektől bizalmas információt szerezni, és a felvidéki helyzet figyelembevételével megfelelő akciókat szervezni a propaganda érdekében. A propagandaakció végső céljaként a Felvidék visszaszerzését jelölték meg.²⁵³ A főosztályra nagyrészt Felvidékről menekült tisztviselők kerültek, akik megfelelő helyismerettel rendelkeztek, de Bleyer október végi jelentésében kitért arra, hogy a túltengő ambíciók és türelmetlenkedő deputációk miatt nem tudnak annyira a háttérben maradni, mint amennyire azt a propagandaakciók bizalmas jellege meg-

245 L. az 56. sz. jegyzetet.

246 MOL K 26 ME 1920. XLIII/a. t. 8634/72. sz.

247 MOL K 26 ME 1920. XLIII/a. t. 8634/24. sz.

248 MOL K 26 ME 1920. XLIII/a. t. 8634/32. sz.

249 Budapesti Közlöny 167. sz. 1919. november 19. A rendelet 1919 augusztusában elkészült, de a román cenzúra miatt nem hirdették ki.

250 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. szept. 20. és 1919. XXII. t. 5522. sz.

251 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. szept. 3.

252 MOL K 26 ME 1919. III. t. 6149. sz.

253 MOL K 26 ME 1919. XXII. t. 5768. sz.

kívánna.²⁵⁴ A nemzetiségi minisztérium szervezte meg a felvidéki menekültek nagygyűlését november végén, amelynek az volt a témája, hogy a békekonferencia számára statisztikákat kell összeállítani, valamint be kell mutatni majd a csehek jogellenes cselekedeteit is.²⁵⁵

A kormány 1920 küszöbén már megfelelően alkalmasnak vélte a szlovákok helyzetét egy komolyabb akcióhoz, s ez a helyzetértékelése vezetett ahhoz, hogy a szlovákok megnyerése érdekében Bleyer előterjesztette a szlovákok autonómiatervezetét,²⁵⁶ amely a területi autonómia talaján széles körű politikai, közigazgatási és kulturális jogokat sorolt fel a szükséges garanciákkal egyetemben.²⁵⁷

A szervezés alatt álló német főosztály feladataival kapcsolatban Bleyer a következőket említette meg november elején: a hazai németiség körében folytatandó propaganda, a megszállott részekben agitáció, a nyugat-magyarországi propaganda folytatása a népszavazásért, és végül a Bánátban és a Bácskában való propaganda mellett a bánási kérdéseknek, mint európai kérdéseknek a szóba hozatala. E célból külföldi akciók beindítását tervezte. A miniszterelnökséghez intézett munkaprogram főosztályonként 1-1 millió koronát tartott szükségesnek a propagandához.²⁵⁸ Sem a nyugat-magyarországi, sem a bánati propaganda nem hozott sikereket. Mindkét területen megmaradtak az Ausztriához, illetve a Romániához való csatlakozás hívei.²⁵⁹ Az említett nemzetiségi főosztályokkal egyidejűleg felállították a délszláv szekciót is az előzőeknél eleve kisebb reményekkel, illetve eltérő célkitűzésekkel, mert elsősorban adatok gyűjtése volt a feladata.²⁶⁰ A román főosztály felállítására nem került sor, hanem egy külön titkos erdélyi minisztériumot szerveztek Bethlen István vezetésével, amely felelősséget tette a propagandaminisztérium erdélyi ügyosztályát. Ez a titkos minisztérium részben menekültügyi, részben pedig a béke előkészítésével kapcsolatos feladatokat látott el, s emiatt a békekonferenciára való felkészülés tárgyalása kapcsán térek ki rá ismét.²⁶¹

A területvédő propaganda céljából a Károlyi-korszakban alakult *társadalmi szervezetek* a román megszállás alatt nem működhettek, vagy csak titokban szervezkedhettek,²⁶² de nyíltan ilyen irányú tevékenységet nem folytathattak. Helyettük a Magyar Nemzeti Szövetség lépett fel, amely szeptember végén megindította lapját, a Szózatot.²⁶³ A román cenzúrával megjelent napilap keresztény, nemzeti és független sajtóként határozta meg magát, és általában a nemzeti érzés erősítését, valamint a liberális politikai erők gyengítését célozta meg írásai-val.²⁶⁴ Az újság főszerkesztője dr. Ulain Ferenc volt, a Magyar Nemzeti Szövetség (továbbiakban: MNSZ) elnöke Perényi Zsigmond báró.²⁶⁵ Az MNSZ létrejöttének körülményei homályosak, mert a Károlyi-korszak társadalmi szervezetei között még nem találjuk meg, és a miniszterelnökséghez küldött jelentéseiben – ahol tevékenységét ismertette –, sem tázódtak a szövetség kezdeti lépései.²⁶⁶ Feltehetően a Tanácsköztársaság alatt szerveződött,

254 MOL K 26 ME 1919. XXII. t. 5833. sz.

255 Uj Nemzedék 1919. november 28.

256 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. jan. 9.

257 MOL K 26 ME 1920. XXII. t. 114. sz.

258 MOL K 26 ME 1919. XXII. t. 5768. sz.

259 MOL K 26 ME 1919. XXII. t. 5939. sz.

260 L. az 258. sz. jegyzetet.

261 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. szept. 30.

262 Ajtay József visszaemlékezése a liga történetére: Az Est 1920. május 9. 1.

263 Szózat 1. évf. 1. sz. 1919. szept. 28.

264 Szózat 1919. szeptember 30. és október 4.

265 Uo. és MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 222. sz.

266 Uo.

mert 1920. június 25-én megjelent egy cikk az Új Nemzedékben, amely szerint az MNSZ alapítói, „akik megindították a vörös uralom alatt a júniusi kirobbanásokat” megünnepelték az évfordulót. A szövetség a programját a Szózat mellékleteként október 5-én adta közre, amelyből a magyar nemzeti erő felélesztésére, az őszinte sajtóra és a külföldi sajtóval való kapcsolatfelvételre irányuló törekvések tűnnek ki. A külföld felé abban a helyzetben természetesen nem folytathatott propagandát a területi integritás érdekében, helyette az ország belső viszonyairól festett kedvező képre helyezte a hangsúlyt. A program – a különféle radikális irányzatok sikeres röpirat-propagandáján okulva –, meghirdette a megfelelő olvasnivalók rölapokon történő megjelenését. A szövetség ezeken kívül a közgazdasági tevékenységben látta a megújulás lehetőségét, különösen a szervezeti eszmét pártfogolta a gazdasági életben. Az MNSZ 1919 végére már 200 000-es taglétszámot regisztrált, különféle szakosztályokat (ipari, gazdasági, nevelési stb.) és nemzeti célú pénzügyi intézetek létrehozásában működött közre, mint a Nemzeti Hitelintézet Rt., vagy a Magyar Nemzeti Gazdasági Bank Rt.²⁶⁷ Ez utóbbi pénzügyi intézet alapítói között találjuk az MNSZ vezetői mellett a Területvédő Liga több irányítóját is, valamint a politikai élet néhány jobboldali reprezentánsát is, mint például Wolf Károlyt, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga elnökét, avagy később a végrehajtó bizottságban Bethlen Istvánt. A sajtó ezt az eseményt, mint a keresztény magyarság nagybankjának megalapítását üdvözölte.²⁶⁸ Az MNSZ és a Területvédő Liga pontos összefüggései nem ismeretesek, de a szövetség több ízben utalt arra, hogy a ligától erkölcsi támogatást kap, és szoros szövetségben működik vele.²⁶⁹

Ennek ismeretében is csak találgatni lehet a szoros összefüggések mértékét annak kapcsán, hogy a románok kivonulása után, akkor a Szózat egyszerre csak a Területvédő Liga lapjaként jelent meg november 16-i ünnepi különkiadásával, a liga szerkesztői gárdájával. Később viszont ismét Ulain Ferenc szerkesztésében, a szövetség lapjaként jelent meg. Valószínűleg egyfajta munkamegosztásról lehetett szó, amelynek háttérben politikai megfontolások állhattak. A politikai szempontú kombinációk lehetősége adott volt, hiszen a keresztény, nemzeti és területvédő irányú egyesületek és politikai alakulatok vezetői ugyanabba a körbe tartoztak, és mindenféle írásos dokumentum nélkül személyes információ révén is hatást gyakorolhattak a politikai megfontolás az egyesületi tevékenységre.²⁷⁰ Ugyanakkor az eltérő anyagi helyzetnek és az egymással rivalizáló személyes érdekeknek is szerepük lehetett a különféle szervezetek egymás közötti viszonyának az alakulásában, noha ez utóbbi jelenségre közvetlen adat csak 1920-ból van.²⁷¹

A Területvédő Liga újbóli fellépését hírül adó Szózat különszáma *Magyarország egysége* alcímmel a területi integritás melletti érveket fejtette ki részletesen. A szám szerzői között találjuk Bátki Zsigmondot és Kogutowicz Károlyt, akik korábban már a *La Hongrie* című propagandakiadvány készítésében is részt vettek, azután Gálócsy Árpádot és Krisztics Sándort a ligától, akik szintén dolgoztak már a Károlyi-kormány alatt a propagandában, valamint Kovács Alajost, aki statisztikai szakértőként több röpiratot is elkészített. Írásaikkal a következő fejezetben foglalkozom majd. A liga tevékenységének megélnélkülését hamarosan újabb

267 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 222. sz. és Új Nemzedék 1919. december 18. 7., december 25. 23. és 1920. január 2. 5.

268 Szózat 1920. január 18. 10. és június 6.

269 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 222. sz.

270 *Romsics I. i. m.* 102.

271 A Szózat további megjelenését 1919. őszén 2 millió koronával biztosította Károlyi Imre gróf. Az MNSZ körüli viszályokhoz, rivalizáláshoz: Új Nemzedék 1920. február 11. 3., február 12. 5., március 6. 6., március 7. 7., március 10. 6.

plakátok (*Magyarország nem volt, hanem lesz!*) és kiadványok (Gesztesy Gyula és mások munkái) jelezték, amihez – mint korábban szóba került – különféle adományok mellett a földművelésügyi minisztériumtól átutalt 1 millió korona biztosított anyagi fedezetet.²⁷² Egyértelműen látszik, hogy decemberben már a liga a fő organizátora a különféle társadalmi propagandatevékenységnek. December 20-án a Területvédő Liga ad otthont a menekült vármegyék alakuló értekezletének, amelyen 38 megszállott vármegye és 13 város küldöttei beszéltek meg a menekültekkel kapcsolatos gondokat és a törvényhatóságok képviselőinek a kijelölését.²⁷³

Karácsony előtt hirdetést adtak fel, felszólítva a közönséget, hogy karácsonyi és üdvözlő lapjait a liga „művészi kivitelű” levelezőlapjain küldje el, amelyekhez dohánytőzsdén és papírkereskedésben juthat hozzá.²⁷⁴ Az év végén, amikor a kormány megkapta a békefeltételek átvételére szóló meghívót, a liga egymás után tartotta gyűléseit, amelyen jó előre tiltakoztak az ország területi integritását sértő bármiféle békeszerződés ellen.²⁷⁵ A gyűléseken részt vettek az országrészek szerint alakult területvédő egyesületek is, mint a Felvidéki Liga, a Nyugat-Magyarországi Liga, a Délvidéki Liga és a Székely Nemzeti Szövetség. A Felvidéki Liga – mint láttuk – még a Károlyi-korszakban megalakult, a Nyugat-Magyarországi Liga és a Délvidéki Liga csak 1919 vége felé. Mindkét liga szervezésében részt vett a nemzeti kisebbségek minisztériuma és a Területvédő Liga. A székelyek különféle szövetségeket hoztak létre érdekeik védelmére a Székelyföld román megszállása után.²⁷⁶ A Károlyi-korszakban tevékenykedett az SZNT, majd a Tanácsköztársaság bukása után Székely Nemzeti Szövetség néven lépett fel egy új székely szervezet, amely már szeptemberben kérte a miniszterelnökséget, hogy székely menekült szakembereket nevezzenek ki az apparátusba.²⁷⁷ Ez az óhaj a titkos erdélyi minisztérium felállítását követően részben teljesült.²⁷⁸

A propagandaminisztérium megszüntetése szorosan összekapcsolódott az ország belső konszolidálásának előrehaladásával. Ebben a folyamatban nem állhatott fent tovább az ideológiai alapon pártpolitikai célokat szolgáló szervezet.²⁷⁹ A végső lökést a minisztérium felszámolásához a párizsi békekonferencia Legfelsőbb Tanácsának 1919. december 2-án Magyarországra érkezett távirata adta, amelyben a magyar kormányt meghívta a béke megkötésére.²⁸⁰ Az antantnak ez a lépése arra ösztönözte a magyar kormányt, hogy elismertetését megfelelő belpolitikai gesztusokkal elősegítse, például a propagandaminisztérium megszüntetésével.²⁸¹ A minisztérium likvidálása azonban a propaganda feladatkörök átstrukturizálását, – s ennek megfelelően – átgondolását igényelte a kormány részéről. Az első javaslat a propaganda ügyeinek továbbvitelére december 1-én érkezett a miniszterelnökségre az érintett minisztérium elnöki osztályáról.²⁸² A javaslat azt tartalmazta, hogy a megszűnőben levő

272 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. dec. 2-i ülés határozata, a Szózat 1919. nov. 16-i ünnepi különszámának a jövedelme és egyéb támogatások. Ez utóbbihoz a liga jelentését l. az 1920-as évről. (MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 1488. sz.)

273 Uj Nemzedék 1919. december 21. 7.

274 Uj Nemzedék 1919. december 23. 4.

275 Uj Nemzedék 1919. december 24. 5., december 28. 6. és december 30. 3.

276 Uj Nemzedék 1919. december 6. 6., december 9. 3. és MOL K 26 ME 1920. XLIII/a. t. 470. sz.

277 MOL K 26 ME 1920. XXXIX. t. 4581. sz.

278 *Romsics I. i. m.* 96–97.

279 Uj Nemzedék 1919. november 14. 2. Haller beszámolója a propaganda minisztérium működéséről.

280 MOL K 27 ME Mt. jk.

281 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 2863. sz.

282 MOL K 26 ME 1920. XLI/c. 96. sz.

propagandaminisztériumnak önálló főosztályként kellene működnie oly módon, hogy a megszállott területek ügyeit a nemzetiségi kisebbségek minisztériumának, a belföldi ügyeket pedig a miniszterelnökségnek referálná. A miniszterelnökség azonban nem értett egyet ezzel az „átmentési” kísérlettel. Egy december 10-én érkezett ügyiratban már pontosan kijelölte a különféle kormányzati szervek propagandára vonatkozó hatásköreit.²⁸³ A belföldi és külföldi magyarság körében folytatandó propagandát a miniszterelnökség saját magára, a külföldi, azaz elsősorban Nyugatra irányuló propagandát a külügyre osztotta.

A miniszterelnökségen belül a propaganda feladatát, az a Tanácsköztársaság alatt megszüntetett, majd augusztus végétől újra felállított III. ügyosztály kapta, amely 1903-tól az idegenben élő magyarság nemzeti gondozására irányuló akciókat folytatta.²⁸⁴ Vagyis ennek az osztálynak az ügyköre kibővült a megszállott területeken élő magyarság és a belföldi lakosság körében szervezendő propagandaakciókkal. December végére mindkét területen elkezdte a munkát. A belföldi kormányzati propagandát a társadalmi szervezetek, tanfelügyelőségek, közigazgatási hatóságok és több minisztérium bevonásával alakítandó népszervezési bizottságok révén kívánta végezni.²⁸⁵ A megszállott területen élő magyarsággal kapcsolatban a nemzetiségügyi minisztérium nemzetiségi főosztálytól és a Területvédő Ligától kért felvilágosítást – nem elsősorban propagandacélokra –, hanem arra vonatkozóan, hogyan lehetne a jövőben az idegenbe szakadt magyarság védelmének terveit és módozatait megállapítani.²⁸⁶ A III. ügyosztály feladatainak megállapítása mellett a kormány úgy határozott, hogy a külügynek a külföldi közvéleményt befolyásoló munkáját, és a nemzeti kisebbségek minisztériumának a megszállott területeken élő nem magyar lakosság érdekében folytatott tevékenységét a miniszterelnökséget folyamatosan tájékoztatva és azzal összhangban kell végezni.²⁸⁷

Vagyis a miniszterelnökség ugyanúgy fenntartotta magának a központi irányítás jogát a propagandában, mint ahogy az a Károlyi-korszakban is történt. A propaganda feladatainak felosztása ellen egyedül a nemzeti kisebbségek minisztériuma berzenkedett, amely már októberben felvetette, hogy az idegenben élő magyarság ügyeinek intézését neki kellene átvennie.²⁸⁸ Az akkor elutasított javaslatot most más formában megismételte a minisztérium. Steuer György államtitkár a miniszterelnökségre intézett levelében helytelenítette, hogy a propagandaminisztérium felosztásával a megszállott területeken élő magyarság ügye nem a nemzetiségi minisztériumba került, mert „a különféle társadalmi szervek, különösen a Délvidéki Liga, amelynek megállapítása tőlünk indult ki és velünk összekötetésbe került, a magyarságnak és a németységnek a Délvidéken való szoros egymásra utaltságból kifolyólag szükséges közös eljárást veszélyeztetve látják részükről”.²⁸⁹ A közös német–magyar propagandához hasonlóan a román–magyar ügyek intézését is igényelte, a nemzeti kisebbségek közös küldöttségének kérésével alátámasztva. A miniszterelnökség részéről elutasították a kérelmet.²⁹⁰

A propagandaminisztérium likvidálása után átkerült a III. ügyosztályhoz néhány tisztviselő, akik közül Saly Dezső volt sajtóosztály vezető konkrét javaslatokat tett a propaganda

283 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 6460/157. sz.

284 L. 282. sz. jegyzetét és MOL K 26 ME 1919. I. T. 6460. sz.

285 MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460/6813. sz.

286 MOL K 26 ME 1919. XXII. t. 5705. sz.

287 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. dec. 23.

288 MOL K 26 ME 1919. XXII. t. 5540. sz.

289 MOL K 26 ME 1920. XLIII/a. t. 470. sz.

290 Uo.

akciók folytatására nézve: olyan sajtócsoport szervezését tartotta szükségesnek, amely egyaránt foglalkozna irredenta agitációval és nemzeti irányú propagandával. Ehhez szöveges plakátok, röpiratok és megfelelő újságcikkek felhasználására gondolt.²⁹¹ Azonban a miniszterelnökség politikai okokból nem tartotta lehetségesnek, hogy a különféle akciókban a saját nevében szerepeljen, ezért úgy határozott, hogy a Területvédő Liga révén folytatja a propagandát.²⁹² A liga ennek érdekében megkapta a megszüntetett propagandaminisztérium helyiségeit.²⁹³ A miniszterelnökség fenntartotta magának a ligával szemben bizonyos felügyeleti és irányítási jogkörét s többek között odarendelte Birtha József református lelkészt, aki a propagandaminisztériumban dolgozott korábban.²⁹⁴ Birtha különféle külföldi tanulmányutakkal, hazai iskolaszervezéssel és társadalmi tanulmányokkal a tarsolyában kapcsolódott be a propagandába. Szervezőmunkát végzett a palócok körében a Felvidék visszafoglalására, mellette a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja érdekében dolgozott. A kormány azzal is támogatta a ligát, hogy Birtha és a többi ligához rendelt állami tisztviselő a miniszterelnökségtől kapta továbbra is a fizetést.²⁹⁵

A Magyarország területi épségéért folytatott propaganda egységesítésének tervezetével foglalkozott a miniszterelnökség 1919/20 fordulóján. Tervezetében kiemelt helyet foglalt el a Területvédő Liga, amelynek kebelében addigra megalakult a megszállott törvényhatóságok érdekképviselője, és bizonyos mértékig irányító szerepet foglalt el a területvédő egyesületek között. Kapcsolatban állt a Felvidéki-, a Délvidéki-, a Nyugat-Magyarországi Ligával és a Székely Nemzeti Szövetséggel úgy, hogy egymás intézőbizottságába tagokat delegáltak, és ezenkívül szorosan együttműködtek a MOVE-val, az MNSZ-szel és az Irredenta Szövetséggel. A miniszterelnökség tervezetében a felsorolt szervezetek mellett a nemzeti kisebbségek minisztériumának nemzetiségi főosztályaival, a Békeelőkészítő Iroda „B” osztályával, a külügyminisztérium propagandaosztályával, az Országos Rutén Párttal, a Külügyi Szövetséggel, a Nemzetiségek Ligájával és Külföldi Magyarok Patronázsával tartotta szükségesnek az együttműködést.²⁹⁶ 1920 elején a propaganda egységesítése érdekében megbeszélésekre, illetve levélváltásokra került sor a felsorolt szervezetekkel.

A Területvédő Ligával való kapcsolattartásnak az odarendelt tisztviselőkön kívül még egy fontos láncszeme Petri Pál személye, aki a III. ügyosztály miniszteri tanácsosa és a liga intézőbizottságának a tagja is volt egyben.²⁹⁷ Petri 1919. december 11-én memorandumot adott be a miniszterelnökségen, amelyben a propaganda minisztérium megszüntetése után folytatandó propaganda ügyéről értekezett.²⁹⁸ A beadvány lényeges adatokat közölt a propagandáról általában, a tervbe vett feladatokról és a propaganda jövőbeni szervezéséről. Mindamellelt rendkívül értékes forrás arra vonatkozólag is, hogyan látta 1919 végén egy állami tisztviselő Magyarország sorsának alakulását a mellette, illetve ellene irányuló propaganda szempontjából. Az emlékirat Magyarország sorsának kedvezőtlen alakulásában a felelősséget kizárólag az ellenünk irányult külföldi propagandamunkában és a hazai bomlasztó, destruktív propagandában vélte megtalálni. A kétirányú propaganda elleni védekezést lényegében elégtelennek tartotta és az eredményes propaganda megszervezését éppen ezért szük-

291 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 45. sz. és MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460/13. sz.

292 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 13. sz.

293 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 64. sz.

294 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 222/3. sz.

295 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 2897/237. sz.

296 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 222/25. sz.

297 Uo.

228 A memorandum két iratban is megmaradt: MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460. sz. és MOL K 26 ME 1920. XLIII/c. t. 96. sz.

ségesnek látta. Az addigi tevékenység eredménytelenségén okulva javaslatokat tett a hatáskörök pontos megvonására. A miniszterelnökség a javaslatokat elfogadta, s annak eredményeként került sor a propaganda feladatköreinek szétosztására úgy, ahogy ezt korábban ismertettem. Valószínű, hogy az emlékirat hatására kapta meg Petri Pál a propaganda-minisztérium ügyeinek likvidálására szóló megbízását.²⁹⁹

Amikor Clemenceau távirata december 2-án megérkezett a magyar kormányhoz a békekonferenciára való meghívásról, új fordulat állt be a külföldi propaganda lehetőségeiben, mert a meghívással egyidejűleg megnyílt az út az antant országai felé. Ezt megelőzően a Magyarországon működő Szövetségközi Katonai Misszió kerestül ugyan adódott már lehetőség álláspontunkat eljuttatni Párizsba, de a Legfelsőbb Tanács nem foglalkozott vele különösebben.³⁰⁰ A várható békefeltételekkel kapcsolatban az antant katonai missziójának tagjain keresztül érkezett információk pedig inkább kedvezőtlenek voltak. Ezek alapján a miniszterelnök levelet írt szeptember végén az ország hercegprímásához, hogy a békekötés alkalmával feltehetőleg számos magyar katolikus tömb szakad el az országtól, amelyeknek a régi egyházi szervezetben való hagyását kellene kieszközölni a pápától.³⁰¹ A béketárgyalásokra való felkészülés nagy lendülettel folyt a Tanácsköztársaság bukása után. A Teleki Pál vezette békeelőkészítő irodához októbertől a Bethlen István-féle erdélyi minisztérium politikai főosztálya is csatlakozott, amely az Erdéllyel kapcsolatos anyagot gyűjtötte össze és dolgozta fel.³⁰² Mivel a külügy által 1920-ban kiadott *A magyar béketárgyalások* című munka összefoglalta az iroda előkészítő munkásságát, ezért itt csak néhány, a béketárgyalásokkal kapcsolatos egyéni kezdeményezésre hívom fel a figyelmet. Ezek közé tartozott például Tóth Vince levele, amelyben tájékoztató anyagot és pénzt kért egy általa tervbe vett *Magyarok Békekönyve* kiadványhoz, vagy Mayer Henrik budapesti lakos beadványa, aki azt ajánlotta a kormánynak, hogy még a béke aláírásáig tegyen lépést a magyar államadósság elvállalása kérdésében.³⁰³ Fraknoi Vilmos a háború kitérésében játszott szerepünkről akart kiadványt készíteni, hogy még a béketárgyalások előtt tisztázzódjék Magyarország felelősségének valódi mértéke, s ehhez kért a kormánytól iratokat.³⁰⁴ Alexander Leó a bácskai nép többségének tiltakozását kifejező memorandumot juttatott el a hadügyön keresztül a miniszterelnökségre. Pálosi Ervin fővárosi lakos Telekihez írott levele pedig a Békeelőkészítő Irodától a külügybe került. A levél írója a katolikus Internationale Presse-Agentur Freiburg Búrgeln budapesti levelezője volt, és megfelelő sajtóanyagot kért, hogy a világ katolikus sajtójához eljuttathassa azokat. A külügy elfogadta ajánlközását.³⁰⁵

Bethlen István, a béke előkészítő iroda részéről 1919. december 2-án, a Clemenceau-féle távirat kapcsán azt hangsúlyozta a kormány ülésén, hogy halogassák a békekonferencia kiküldését addig, amíg az antantországokba eljutnak misszióink.³⁰⁶ Az ülésen konkrétan egy protestáns missziót és egy zsidó bizottságot említett, mint amelyek a területi integritás propagálásáért utaztak ki. A külügyminisztérium megmaradt iratai között egy 1920-as lista felsorolja azoknak a személyeknek a neveit, akik a területvédő propaganda érdekében a kor-

299 MOL K 26 ME 1919. I. t. 6460. sz.

300 *Bandholtz, H. H.*: Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. Bp. 1993. A naplóban rendszeresen előfordulnak utalások arra vonatkozóan, hogyan reagált a Legfelsőbb Tanács a budapesti katonai misszió jelentéseire.

301 MOL K 26 ME 1919. I. t. 4908. sz.

302 L. a 278. sz. jegyzetet

303 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 4611. sz., 4922. sz.

304 MOL K 26 ME 1919. I. t. 5005. sz. és MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 6398. sz.

305 MOL K 66 KM Sajtó és kulturális osztály 14. t.

306 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. dec. 2.

mány tudtával külföldre, európai államokba utaztak.³⁰⁷ A zsidó egyesületek kiküldöttei közül Venetianer Lajos neve szerepel a listán.³⁰⁸ Az Angliába igyekvő protestáns delegációnak túl sok ideje már nem maradhatott a békefeltételek átvételéig terjedő időszakban a magyar álláspont kifejtésére. Megint csak az USA-ban működő amerikai magyar propaganda mutathatott fel némi eredményt azáltal, hogy Pivány Jenő, Székely Béla és Baracs Henrik az amerikai szenátus előtt mondhatták el védőbeszédüket Magyarország mellett.³⁰⁹

Amikor a kormány az év végén megtárgyalta a békedelegáció kiutazását, a résztvevők nem tápláltak különösebb illúziókat, de a magyar álláspontra vonatkozó anyaggal együtt útra készülődő Apponyi Albert gróf bizakodott: „van egy kis kilátás igazunkat érveinkkel megvédeni”.³¹⁰ Az ülésen Apponyi ismertette a magyar delegáció bemutatkozó jegyzékét, valamint a magyar érveket alátámasztó mellékleteket is. A pénzügyminiszter figyelmeztetett arra, hogy az ország közvéleménye túlzottan optimista, és kívánatos lenne még idejekorán kiábrándítani. Az értekezleten az egyes tárcák vezetői ellentétes álláspontot foglaltak el a békekötés kérdésében, de a miniszterelnök emellett döntött.

A Párizsba induló békedelegációt ünnepélyes küldöttség búcsúztatta, a kormány nevében Huszár Károly miniszterelnök, a Területvédő Liga küldöttsége nevében Raffay Sándor evangélikus püspök mondott búcsúbeszédet.³¹¹ A békedelegációt útja során a magyar határig mindenütt reménykedő küldöttségek üdvözölték.³¹² A békefeltételek átadására való várakozás napjaiban a Területvédő Liga is megkezdte vidéki körútját, amelynek állomásain (Székesfehérvár, Sopron) megalakította a liga helyi csoportjait és kiküldött vezetőségi tagjai már ekkor meghirdették, hogy semmiféle országcsönkítő békét nem szabad aláírni. A liga székesfehérvári napjának programja előrevetítette az egyesületnek hosszú hónapokon át tartó hasonló rendezvényeinek menetrendjét. Először nagygyűlés, ahol a liga képviselői beszéltek, majd néhány helyi illetékes, esetleg néhány menekült. Este kisebb körben a liga irodalmi előadására került sor, amelyen Somló Sári hazafias verseket szavalt, azután kuruc dalok következtek és végezetül Lendvai István adta elő saját irredenta költeményeit. A napot a helyi előkelőségek által a liga tiszteletére adott bankett zárta irredenta pohárköszöntőkkel.³¹³ A liga soproni körének megalakulására a Nyugat-Magyarországi Liga részvételével került sor.³¹⁴ Ez idő alatt a fővárosban az ifjúság demonstrált a Vigadóban az ország területi integritásáért és kijelentették, hogy akár fegyverrel is megvédik az ország épségét.³¹⁵

A Területvédő Liga elnöke Lóczy Lajos, valamint Czettler Jenő és Cholnoky Jenő tudósok tartottak előadásokat az ifjúságnak. Ezekben a napokban jelent meg a liga szépirodalmi folyóiratának, a Magyar Műsának az első száma. A lap munkatársai között jeles írók, művészek és tudósok tűntek fel, akik más módon is részt vettek a területvédő propagandában, mint például Angyal Dávid és Herczeg Ferenc.³¹⁶ Az MNSZ lapja a Szózat ezekben a napok-

307 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 4263. 1920.

308 A zsidó Budapest. Szerk.: Komoróczy Géza. I–II. Bp., 1995. II. 492–493. Rövid életrajz, arcképpel illusztrálva. A magyarországi zsidóságnak a területi integritással kapcsolatos álláspontjáról I. *Szabolcsi Lajos*: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Bp., 1993. 245–256.

309 Uj Nemzedék 1919. november 22. 4.

310 MOL K 27 ME Mt. jk. 1919. dec. 29.

311 Uj Nemzedék 1920. január 6. 3.

312 *Benda Jenő*: A béke kálvária-útján. Egy újságíró naplója a párizsi békekonferenciáról. Bp., 1920. 23–24., 29.

313 Uj Nemzedék 1920. január 13. 7.

314 Szózat 1920. január 14. 5.

315 Szózat 1920. január 14. 2.

316 Uj Nemzedék 1920. január 6. 8.

ban – és később is – különösen sokat foglalkozott a békeszerződés kérdéseivel, illetve a területi integritással. Folyamatosan hirdette például az 1919. november 16-i *Magyarország egysége* című különszámot, az integritás érveinek népszerű összefoglalását és hírt adott olyan napi eseményekről, minthogy Hammersberg Elemér a KNEP kaposmezői jelöltje *Nem! Nem! Soha!* levelezőlapokat osztogatott választói körében.³¹⁷ A hatóságok is készültek a békefeltételek közlésére, és azt követően 3 napos gyászt terveztek rendelni, hogy a nemzet fájdalomla külföldön is észlelhető módon jusson kifejezésre.³¹⁸

A békefeltételek átvételétől a békeszerződés aláírásáig

Amikor Párizsban átadott békefeltételekről megérkeztek az első hírek minden újság erőteljesen kifejezésre juttatta a közvélemény felháborodását. Az Uj Nemzedék például gyászkeretes címlappal jelent meg, Az Újság gyászkeretes címdala pedig az új határozatokat is berajzolta a térképre. Majd minden újság leközlte a Területvédő Liga *Magyarok* címmel közölt cikkét, amely felszólította a magyarságot, hogy tartson ki és megbélyegezte az igazságtalan békét. Több-kevesebb anyaggal beszámoltak Apponyi január 16-i beszédéről, amelyet a Legfelsőbb Tanács előtt mondott el, és mindenféle cikkel, közleménnyel közvetítette a békefeltételek súlyossága miatt érzett fájdalmát. A lapok igyekeztek hírül adni a számunkra kedvező és a béketervezetet elutasító külföldi véleményeket, de leközltek a cseh akadémia állásfoglalását is, miszerint Magyarország szétarabolása megérdemelt büntetés. Erre a vádra az MTA nevében Angyal Dávid felelt meg a Területvédő Liga január 20-i közgyűlésén, majd előadása rövidesen röpirat formájában is megjelent. A Pesti Napló a magyar újságíróknak a világ sajtójához intézett kiáltványáról közölt tudósítást.³¹⁹

A súlyos békefeltételek hatására a Területvédő Liga megkezdte kampányát a békeszerződés aláírása ellen. Váci nagygyűlésén arra buzdított, hogy csak olyan képviselőket válasszon a nép, aki nem akarja a békeszerződés aláírását.³²⁰ A Magyar Irredentisták Társasága pedig minden magyart felszólított, hogy csatlakozzon szervezetébe, merthogy az országot feldaraboló béke mindenkit irredentává tett.³²¹ A Magyar Írók Szövetsége kiáltványban fordult a világhoz, amelyben a béke következményeinek felelősét a Nyugat államaiban nevezte meg.³²² A különféle tiltakozások és demonstrációk közül kiemelkedett az ország megsegítésére tartott Szent Jobb körmenet, amelyen vezető politikusok vettek részt, és az evangélikus egyház országos gyászsztentiszteletei január 25-én.³²³

Párizsból hazatérve Apponyi január 21-én némiképp bizakodva számolt be a minisztertanácsnak. A kormány és a területvédő társadalmi egyesületek együttműködése ellenére érzékelhető különbség volt közöttük. Az ország vezető politikusai lényegében egyöntetűen elkerülhetetlennek tartották a béke aláírását, a társadalmi szervezetek viszont a béke aláírásának az elutasítását propagálták. A kormány nem állta útját ennek az agitációnak, csak arra vigyáztak, hogy a hivatalos politikai körökből ne hangozzék el semmi olyasmi, amit az an-

317 Szózat 1920. január 15.

318 MOL K 27 ME 1920. III. t. 328. sz. és 495. sz.

319 Világ, Uj Nemzedék, Az Újság, Szózat, Pesti Napló, Nemzeti Újság, Pesti Hirlap 1920. január 18-i számai.

320 Uj Nemzedék 1920. január 20. 7.

321 Uj Nemzedék 1920. január 20. 3.

322 Uj Nemzedék 1920. január 21. 1.

323 Uj Nemzedék 1920. január 23. 1. és január 21. 3.

tant kifogásolhatna. Ennek ellenére előfordultak ilyen esetek.³²⁴ A társadalmi felháborodás túlzásnak tartott megnyilvánulása ellen Apponyi is szót emelt, aki kárhóztatta a Magyar Írók Szövetségét, hogy „előre megátkozta a művelt Nyugatot a békefeltételek miatt”.³²⁵ A kormány a békefeltételekre reagáló válaszjegyzék hatásában bízott, amelynek egyes tételeit nagy alaposággal dolgozta ki a békedelegáció,³²⁶ az anyaghoz csatolva az egyes országrészek, illetve nemzetiségek a tiltakozó memorandumait.³²⁷ A békedelegáció előkészítő munkájához sokban hozzájárultak azok a tudósok, akik már a Károlyi-korszakban felajánlották szakértelmüket a magyar álláspont kidolgozásához.

Például Domanovszky Sándor dolgozatai alapján készült több hivatalos jegyzék történeti része, aki az MTA Kézirattárában őrzött anyagai szerint a jegyzékek kidolgozásához felhasználta az ellenfeleinek érveit kifejtő tanulmányokat éppúgy, mint a már elkészült hazai munkákat is.³²⁸ Sebestyén Gyula, aki a Területvédő Ligában is tevékenykedett, Lóczy Lajos kérésére Apponyihoz írt levelében közölt néhány történeti adalékot a készülő jegyzékek számára.³²⁹ A február 12-én benyújtott válaszjegyzékek kapcsán az alapelv a népszavazás követelése volt, elsősorban a felvidéki területekre vonatkozóan, de akkorra már Apponyi kevésbé bízott a kedvező elbánásban, mert „a minket körülvevő országok olyan nagy ellenakciót indítottak a mi észrevételeinkkel szemben..., hogy ma még kedvezőtlenebbeknek látszanak feltételeink, mint voltak akkor, midőn a párizsi békekonferenciára kiutaztunk.”³³⁰ Azonkívül a fehérterror visszaélései napirenden voltak a nyugati országokban.

Angliában munkáspárti képviselők tiltakoztak emiatt,³³¹ másutt pedig az újságokban folyt sajtókampány. Svájcból a magyar diplomáciai képviselőt több ízben értesítette Budapestet az újságokban megjelent Magyarország elleni támadásokról, amelyek elsősorban a szociáldemokrata körökből indultak. A svájci magyar követség Windischgrätz Lajost javasolta felkérni, hogy befolyását használja fel a kedvezőtlen írások ellensúlyozására.³³² Apponyi március folyamán Franciaországból küldött levelet a miniszterelnökhöz, amelyet a kormány ülése is napirendre tűzött.³³³ Apponyi nagyon károsnak mondta a felekezeti izgatások és „az egyes polgárok életét veszélyeztető akciók” külföldi hatását, mert az újságok kifejezetten a magyar ügy hátrányára magyarazzák „a dolgokat”. Neuillyből küldött üzenetét a magyar lapok is közölték.³³⁴ A miniszterelnök (Simonyi-Semadám) Horthyval közösen elhatározta, hogy változtatni próbálnak a helyzeten.³³⁵

A kormány a propagandaminisztérium felszámolása után arra törekedett, hogy a propagandát – természetesen irányítása alatt – társadalmi szervezetek végezzék. A Magyarország területi épségéért folytatott propaganda egységesítésével 1919 végén megfogalmazott gondolata nyomán 1920 januárjában a miniszterelnökség felvette a kapcsolatot a különböző tár-

324 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. jan. 21. A miniszterelnök kifogásolta a hadügyminiszternek egy Virradatbeli cikkét.³²⁵ MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. jan. 21.

326 A magyar béketárgyalások I. Bp. 1920. és MOL K 63 KM 39. t. Béke-előkészítés.

327 Uo.

328 Domanovszky Sándor iratai MTA Kézirattár Ms 4522. 1920 folyamán jelent meg a Domanovszky területvédő érveit tartalmazó füzet a Területvédő Liga kiadásában.

329 MOL K 66 ME Sajtó és kulturális osztály 1920. 430–435. sz.

330 MOL K 27 ME MT. jk. 1920. febr. 7.

331 MOL K 66 KM Sajtó és kulturális osztály 1920. I-5. t. Sajtójelentések.

332 Uo.

333 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. márc. 15.

334 Uj Nemzedék 1920. március 18. 5.

335 L. 333. sz. jegyzetet.

sadalmi szervezetekkel.³³⁶ Az egyesületek közül a Területvédő Liga, az MNSZ, a Honszeretet, az Evangélikus Szövetség, a Délvidéki Liga, az Erdélyi Magyar Székely Szövetség (a székelység egy újabb elnevezés alatt létrejött szervezete), az Irredenta Szövetség, az Ébredő Magyarok Egyesülete, a MOVE és Közszolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége reagált a miniszterelnökség megkeresésére. A miniszterelnökség az egyesületektől beszámolót kért eddigi tevékenységükről, valamint kiadványaik és programjuk ismertetését. A szervezetek egy része csak a belső társadalmi propagandában működött közre, a megszállott területekre és a külföldre irányuló propagandát főként a Területvédő Liga végezte, amely összehangolta a kisebb szervezetek tevékenységét is. A ligával építette ki kapcsolatait a miniszterelnökség részéről a propagandát irányító III. ügyosztály, s ezért történhetett, hogy a volt propagandaminisztérium belföldi társadalmi propagandához készített röplapjait is az ügyosztály a liga útján terjesztette.³³⁷

A külföldi propagandát irányító külügy is kapcsolatban állt a társadalmi szervezetekkel, elsősorban a Területvédő Ligával. A korábban, még a Károlyi-korszakban készült röpiratok és egyéb nyomtatványok mellett újabb kiadványok jelentek meg 1919 végére a külföldi propaganda szolgálatára. 1920 januárjában az újságok hirdették az újonnan kibocsátott röpiratokat. Gesztessy Gyulának és Pethő Sándornak Magyarország és az antant kapcsolatával foglalkozó füzetei mellett kétségtelenül a legjelentősebb kiadvány Jancsó Benedeknek a *Defensio Nationis Hungaricae* című munkája a liga kiadásában, amelynek alcíme: *Fellebbezés az emberiség elfogulatlanul gondolkodó tudományos közvéleményének ítélőszékéhez*. A 224 oldalas mű előszavából kiderül, hogy a szerző a Területvédő Liga felszólítására 1918. december 9. és 1919. február 28. között már megírta művét, sőt egy részét angol és francia nyelven is előkészítette a nyomda, amikor a proletárdiktatúra elvágta a további munkálatok útját. A nemzetiségi törekvések történetét feldolgozó mű ismertetése kapcsán azon sajnálkozott a sajtó, hogy miért nem jóval korábban feszült neki a tanulmány valamely világnyelven ellenségeinek (Iorga, Seaton-Watson stb.) érveinek.³³⁸

1920 folyamán látott napvilágot a liga kiadásában Domanovszky Sándornak *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve* című füzete, amely az ország történetét a nemzetiségi viszonyok alakulása szempontjából kísérte végig röviden, és az ország integritása melletti érvek némelyikét is kifejtette. A külügy iratai között fellelt lista tájékoztat arról, hogy 1920 első hónapjaiban milyen nyomtatványok kerültek a minisztériumba a külföldi propaganda céljából.³³⁹ Január folyamán Karácsonyi, Pröhle, Apponyi korábban írt röpiratai mellett már beérkezett a Jancsó-féle könyv, azonkívül az 1918-as *La Hongrie* című kiadványából és a statisztikai adatokból érkeztek újabb példányok. Angyal Dávidnak az MTA nevében a cseh tudományos akadémiához megírt válasza megjelent röpirat formájában a propaganda céljaira, és a liga rögvést megküldte a külügynek. A különféle idegen nyelvű röpiratok mellett több száz levelezőlap került a minisztériumba az Orient Irodalmi Intézet, a Globus Nyomda és a liga kiadásából.³⁴⁰ A liga képeslapjai között konkrétan említi az irat a *Balsors akít*

336 MOI. K 26 ME 1920. XXXVII. t. 222. sz.

337 MOL K 26 ME 1920. XXXVII. t. 3526. sz.

338 Uj Nemzedék 1920. január 7. l.

339 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 4269. sz.

340 A liga képeslapjai ismereteseek, de az Orient Irodalmi Intézet képeslapjait sem közgyűjteményben, sem magángyűjteményben föl nem fedeztem. A képeslapok a miniszterelnökségtől kerültek át a külügybe (MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 6194. sz.) a Magyarbarátok Szövetségének előttem ugyancsak ismeretlen lapjaival együtt. Nem találtam arra sem választ, hogy annak az Orient nevű budapesti propaganda irodának, amelyik titkos megbízásokat küldött felvidéki újságoknak (MOL K 26 ME 1920. XXII. t. 970. sz.), volt-e valami köze az irodalmi intézethez.

régen tép és a Jöjjetek már! című lapokat. Ezenkívül több ligától beérkezett falragaszt is felsoroltak az iratban. Február folyamán mindössze a békedelegáció által a bánáti kérdésről készült német nyelvű nyomtatvány gazdagította az anyagot.

Márciusban elkészült Apponyinak a Legfelsőbb Tanács előtt elmondott beszédének francia nyelvű változata, és a liga további példányokat küldött Jancsó könyvéből. 1920 folyamán azáltal, hogy az antant felvette az érintkezést a magyar kormányval, javultak valamelyest a külföldi propaganda lehetőségei. A külügy részletesen feldolgozta a számításba vett országokban a propaganda esélyeit. A szisztémában különféle színekkel jelölték az eltérő lehetőségeket. A legfontosabb célszágok továbbra is az európai protestáns semleges országok maradtak, de a rendszerben szerepelt Anglia és Ausztria is. Emellett lajstromba vették az egyes országok különféle intézményei és polgárai közül azokat, akiket magyar ügy pártfogása szempontjából megfelelőnek vélték arra, hogy nekik terjesztésre anyagot küldjenek. A korábban említett országok mellett a jegyzékben dél-amerikai, spanyol és lengyel címek is feltűntek.³⁴¹

A propagandaanyagok terjesztésén túl más eszközöket is megpróbált igénybe venni a kormány. Még a békefeltételek átvétele előtt, január 13-án határozat született arról, hogy francia nyelven a nemzetközi hírszolgálati ügynökségekre rádiósürgönyöket küldenek részben direkt propagandisztikus célból, részben a hazai eseményekről a külföld „minél hívebb tudósítást kapjon... és a magyar álláspontot a békekonzferencián erősítsük”.³⁴² Ennek a tevékenységnek a lehetőségeiről, illetve fogadtatásáról 1920 áprilisában, Baranyai Zoltán genfi sajtótudósító külügyhöz küldött jelentéséből tudunk meg érdekeset: a magyar távirati hírek elhelyezésekor az tapasztalta, hogy a svájci lapok óvakodnak a negatív propaganda anyagát átvenni, viszont azokat a híreket, amelyek a társadalmi élet konszolidálódásáról stb. szólnak, inkább átveszik.³⁴³ Noha az ország pozíciója valamelyest javult, a propaganda ügyében továbbra is szerepet kaptak az egyéni „partizánakciók”. Február 11-én például a kormány ülésén tárgyaltak Kemény Árpád báró leendő svájci útjáról, aki bort fog odaszállítani és mellesleg a Journal de Genève-nél akar a magyar érdekekért szólni.³⁴⁴ Ugyancsak a kormány foglalkozott azzal a problémával, hogy a vámszabályokat megsértő M.H.H. Macartney-t megbüntessék-e, vagy sem. Végül a Times magyarországi tudósítójával kesztyűs kézzel bántak, nehogy a magyar érdekek ellen írjon.³⁴⁵

Dr. Légrády Ottó a Pesti Hírlap főszerkesztője a hírlap területvédő kiadásait idegen nyelven lézettekbe kötve küldte szét, a nagyvilágba.³⁴⁶ Eckhardt Tibor, a külügy sajtóosztályának az irányítója márciusban körrendeletet küldött a sajtóreferensekhez, hogy a külföldi sajtóban megjelent magyar híreket ismertessék. A cél az volt, hogy megtudják, vajon a sajtóinformációs szolgálat munkájának sikerült-e a külföldi sajtót kedvezően befolyásolni.³⁴⁷ Valószínűleg erre a koncepciózus lépésre adott válasz volt Baranyai svájci jelentése is. Azonkívül az intézkedés eredményeként kiderült, hogy a francia sajtó még mindig rossz, az olasz már jobb, és a békeszerződés szempontjából egy lényeges megfigyelést rögzített a sajtószolgálat: az antant márciusban már úgy tartotta, hogy a kevert népességű területekkel kapcsolatos gondok már nem az ő problémái. A magyar válaszjegyzékek éppen akkor feküd-

341 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 4269. sz.

342 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 174. sz.

343 MOL K 66 KM Sajtó és kulturális oszt. 1920. I-5. t. 378. b-d.

344 MOL K 27 ME Mt. jk.

345 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. jan. 28.

346 MOL K 26. ME 1920. IV. t. 2906. sz.

347 MOL K 66 KM Sajtó és kulturális oszt. 1920. I-5. t. 5556/217. sz.

tek az antant politikusainak asztalán. A külügy egyébként egy antant országban tudott jelentősebb eredményt felmutatni: Olaszországban februártól megjelent magyar közreműködéssel a L'Ungherie című hetilap.³⁴⁸ Sajátos módon igyekezett hatni a külügy az ellenünk irányuló propaganda „apostolára”, Seaton-Watsonra. Eckhardt kérte, hogy fordítsák le és küldjék el „Scotus Viator”-nak a Szózat április 22-i vezércikkét (a román atrocitásokról) és az Est április 29-i vezércikkét (az elszakítások igazságtalanságairól).³⁴⁹

Franciaországban ugyanekkor (1920. március) valóságos diplomáciai tevékenység indult meg Semsey Andor és Halmos Károly révén. Az általuk, majd mások (Bethlen és Csáky) által folytatott francia–magyar tárgyalásokról ezen a ponton nem emlékezem meg. Ide most annyit tartozik, hogy Halmos Párizsból küldött táviratai a magyar sajtóirodával kapcsolatban azt közölték, hogy csak gazdasági és társadalmi propagandáról lehet szó, és ezért csak ilyen irányú híreket kértek.³⁵⁰ A magyar társadalom viszonyai iránt filmek segítségével is megpróbált rokonszenvet kelteni a külügy. A Radius filmgyárnál megrendelt egy rövidfilmet (400 m), amely az ország inséges viszonyait mutatta meg, és amelyet Párizsba, Svédországba és Hollandiába küldtek ki.³⁵¹

A társadalmi szervezetek területvédő propagandatevékenysége – a források alapján úgy tűnik – nagyrészt a hazai közvélemény mozgósítására irányult. A külföldi propagandában inkább csak anyagaiknak a külügyön, illetve személyes kapcsolatokon történő terjesztése révén vettek részt, azonkívül különféle emlékiratoknak, felhívásoknak külföldi szervezetekhez való kiküldésével próbálkoztak. 1920 januárjában például az elszakított vármegyék a francia departement-okhoz küldtek el egy emlékiratot, amelyben kifejezésre juttatták, hogy 1871-ben éppen azok a magyar vármegyék tiltakoztak Elzász-Lotharingia ügyében a parlamentben, amelyeket most elcsatoltak.³⁵² A Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége lapjait, propaganda anyagait külföldi diákokhoz küldte ki és tervezte, hogy svájci, angol és amerikai lapokban cikkeket helyez el.³⁵³ Az ország közvéleményének felrázásában, az országos tiltakozások megszervezésében a Területvédő Liga vállalt főszerepet. Egyedül, vagy a különféle társszervezetekkel (Felvidéki Liga, Nyugat-Magyarországi Liga, Erdélyi Magyar Székely Szövetség) tiltakozó nagygyűlések egész sorát tartotta a békefeltételek átvételétől (január 15-től) a végleges békeszerződés átvételéig (május 6-ig) terjedő időszakban.

Mindenekelőtt a főváros, azután Zala megye, Balassagyarmat, Cegléd, Kecskemét, Veszprém, Esztergom, Kiskunhalas, Jászberény, Kaposvár, Ózd, Debrecen és Nyíregyháza a tiltakozás sorrendben következő állomásai. Mindenüvé a liga néhány vezetőségi tagja ment el. Ilyen alkalmakkor megalakították a liga helyi szervezetét, és az ünnepi beszédekkel tarkított nagygyűlések után az illető település elitjével istentiszteleten, majd hazafias banketten vettek részt.³⁵⁴ Időközben a liga választmányi ülésén, február 27-én a beszámolók után a

348 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 3050. sz. és Uj Nemzedék, 1920. február 21. 5. A folyóirat létrejöttét a kormány megbízásából Olaszországban tartózkodó Fülöp Lajos művészettörténész segítette elő. (Ehhez l. L. Nagy Zsuzsa: Itália és Magyarország a párizsi békekonferencia idején, 1919. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Szerk.: Romsics Ignác. Bp. 1995. 83–91.)

349 MOL K 66. KM Sajtó és kulturális oszt. 1920. 11134. sz.

350 MOL K 698 KM Semsey Andor ügyvivő iratai 65–66. sz.

351 MOL K 58 KM 1920. III/8. t. Propaganda és sajtóügyek

352 Uj Nemzedék 1920. július 3.

353 MOL K 67 KM Iratok 1918-1921. 20916-20921. sz.

354 A nemzeti irányú napi sajtó rendszeresen hírt adott ezekről az eseményekről: Uj Nemzedék 1920. február 8. 7., február 11. 6., február 28. 5., március 3. 2., március 17. 6., március 19. 6., március 20. 7., március 31. 6., április 6. 5., április 16. 7., április 28. 3.

további munkák egységes szervezésével Ajtay Józsefet bízták meg, s egyidejűleg ügyvezető elnökké választották. Ajtay kifejtette, hogy a ligának még hatékonyabban kell működnie a békekötés utáni időkre gondolva, amikor majd a liga hatáskörébe tartozik mindaz, amit addig az államhatalom végzett.³⁵⁵ Ajtay József miniszteri tanácsos a pénzügyminisztérium dolgozója volt, tehát egyike azoknak, akik az államapparátus tagjaként dolgoztak valamelyik társadalmi egyesületben. 1920. március 15-től szabadságra ment, hogy minden idejét a liga működtetésére szentelhesse, s szabadsága még 1921 első felében is tartott.³⁵⁶ Állami szolgálatból, közigazgatási hatóságoktól mások is kerültek a ligához úgy, hogy közben eredeti munkahelyükről kapták a fizetésüket.

A liga februárban például két megszállt területről érkezett, s korábban a propagandaminisztérium számára tevékenykedő egykori főispánt, Királyi Aladárt és Szenner Józsefet is meg akarta nyerni munkatársnak. Ezért azt kérték a pénzügyminisztertől, hogy az adjon nekik illetményt. A kormány ülésén tárgyalt eset vége az lett, hogy a pénzügytől kaptak illetményt, havi 2000 koronát.³⁵⁷

A liga április folyamán üzletet nyitott a Városház utcában, hogy ily módon is propagandát fejtsen ki. Az üzlet kirakatában a liga kiadványai: könyvek, folyóiratok, térképek, valamint a „nagyszabású levelezőlap gyűjtemény” kapott helyet. Az eseményt hírül adó napilap felszólította a közönséget, hogy vásároljon czeckből, mert a liga „csak így érheti el fővilágosító és lelkesítő célját.”³⁵⁸

A liga tevékenysége – a miniszterelnökséggel való korábbi egyeztetés alapján - kiterjedt a megszállott területeken folytatott munkára is. A liga indított mozgalmat azért, hogy a megszállott törvényhatóságok képviselőket küldhessenek a nemzetgyűlésbe. A kormány felé Teleki Pál, a liga vezetőségi tagja közvetítette a tervet úgy, hogy az ülésen ő maga is ellene volt az ötletnek.³⁵⁹ A liga rendszeresen gyűjtötte a megszállott területekről a helyzetjelentéseket és a visszaélésekről szóló beszámolókat.³⁶⁰ A nyugat-magyarországi propaganda kapcsán éber szemmel figyelték a helyi sajtó osztrákbarát hangjait, jelentéseket küldtek a miniszterelnökségre az alldeutsch-ok által megszervezett lapokról,³⁶¹ valamint követeltek magyar esélyeket megnövelő lépéseket is, például azt, hogy javítsák meg a terület lakosságának az élelmezését.³⁶² A liga holdudvarába tartozó egyesületek és ezek mellett mások is folytattak területvédő propagandát, illetve tervezték azt. A Délvidéki Liga februárban Budapesten tartott közgyűlést, amelyen Herczeg Ferenc előadta a szervezet munkaprogramját, majd március elején levonult Szegedre, amely – mint a propagandaminisztériumnál is – a délvidéki propaganda regionális központja volt.³⁶³

Az esztendő húsvéti ünnepére Bács-Bodrog vármegye követe küldött a Délvidékre üzenetet egy röplap által, amelyben Magyarország szenvedéseit a Kálvária stációihoz hasonlította.³⁶⁴ A székelység az Erdélyi Magyar Székely Szövetség révén a kormány támogatásával próbált részt venni a területvédő propagandában, de ugyanakkor menekültjeik

355 Uj Nemzedék 1920. február 28. 5.

356 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 3/3. sz.

357 MOL K 27 ME Mt. jk.

358 Uj Nemzedék 1920. április 22. 6.

359 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. febr. 7.

360 MOL K 26 ME XXXIX. t. 2336. sz.

361 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 2871. sz.

362 MOL K 26 ME 1920. XI.I. t. 1945. sz. Nyugat-magyarországi jelentésekhez még: MOL K 26 ME 1920. XI.II. t. 2939. sz. és 3674. sz.

363 Az Est 1920. február 7. 5., Uj Nemzedék 1920. március 2. 6. és Szózat 1920. március 2. 5.

364 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 1022/1958/2.

istápolásával is foglalkoztak.³⁶⁵ Januárban megint egy újabb székelly szervezet tűnt fel, a Székely Nemzeti Párt, amely a wilsoni elvek alapján békés eszközökkel kívánta elérni Erdély visszaszerzését.³⁶⁶ A Magyar–Rutén Párt, amely a parlament épületében helyezte el központját, a meg nem szállt területek ruten területről származó lakóit kérte fel csatlakozásra az integritás megvédése érdekében.³⁶⁷

A Területvédő Ligával együttműködő Felvidéki Liga az előbb említett szervezetekhez képest nagyobb szabású akciókat indított a megszállt Felvidék magyar és szlovák lakossága felé. Már 1919 augusztusában a propagandaminisztérium felállításakor a katonai szervek által közvetített helyzetjelentések alapján a hadügyminiszter kijelentette, hogy egy a Felvidéken megindítandó akció fogékony talajra találna.³⁶⁸ A csehesítéssel szembeni szlovák ellenérzéseket, a szlovákiai cseh katonai hatalmat és a csehek gazdasági súlyától való aggodalmat említett meg a hadügy, amely 1919 novemberében újabb hasonló értelmű jelentést küldött a miniszterelnökségre.³⁶⁹ További jelentések alapján³⁷⁰ 1920 elején a felvidéki akció, amelynek céljaira az év folyamán összesen 1 200 000 koronát tervezett be a miniszterelnökség III. ügyosztálya a hontalanok-menekültek rovat címén.³⁷¹ Az akcióban részt vett a Területvédő Liga, a Felvidéki Liga, a III. ügyosztály és a Népszervezési Akció Dunántúli Kirendeltségének Győrben működő csoportja, amelyet még 1919-ben a Fővezérség és a propagandaminisztérium közösen szervezett.

Ezt a kirendeltséget, mint katonai csoportot visszahelyezték a hadügyhöz a propagandaminisztérium likvidálásával egyidejűleg, de azzal a javaslattal, hogy a csoport legalább részben folytathassa megkezdett tevékenységét.³⁷² A Haller által felállított győri kirendeltség dr. Erneyi Ede sasvári (Nyitra megye) ügyvéd volt, aki később eltűnt a Felvidéken, a csoportnál úgy vélekedtek, hogy bizonyosan a csehek fogták el.³⁷³ A csoportot Nüsser Ágoston százados vezette tovább. A miniszterelnökség februárban beleegyezett abba, hogy a Területvédő Liga kéthetenként adjon jelentést az ügyekről.³⁷⁴ A Népszervezési Akció Dunántúli Kirendeltsége ezután májusig különféle tevékenységeket folytatott. A januártól májusig terjedő időszakban a meg nem szállt országrészekben szétosztott 100 000 propagandafüzetet és 200 000 röpcédulát, míg a Felvidékre a különféle szlovák nyelvű röpiratokból (Szlovák, Rodostna Novina, Jehlicska-féle proklamáció) 60 000 darabot, a magyarokhoz küldött röpiratokból 5000-et továbbított.³⁷⁵ A megszállt területekre csomagokban küldték át a röpiratok többségét, kb. 1600 darabot pedig levélben postáztak. Az átszállítás a Felvidéki Ligával közösen felállított 13 dunai őrsön keresztül történt. Az őrsök kiépítéséhez a Duna menti lakosságtól kértek segítséget. A győri kirendeltség a helyi lakosságból próbált beszervezni olyan embereket, akik ismerték a titkos átjárókat, azonkívül röpiratok terjesztésére, agitációkra is vállalkoztak.³⁷⁶

365 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 101. sz.

366 Uj Nemzedék 1920. január 2. 3. és január 30. 3.

367 A Nap 1920. február 3. 4.

368 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 4234. sz.

369 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 6115. sz.

370 MOL K 26 ME 1919. XXXVII. t. 5477. sz., 6033. sz.

371 MOL K 26 ME 1920. XLIII/c. 8939. sz.

372 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 1011. sz.

373 MOL K 26 ME 1920. XLII. t. 1028. sz.

374 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. 1701. sz.

375 MOL K 26 ME 1920. XLII. t. 1028. sz.

376 L. 374. sz. jegyzet.

A röpiratok átsempészésében nagy szerepet játszottak a Duna Hajóforgalmi Ellenőrző Bizottság munkatársai, akik Pozsonyba juttatták el a röpiratokat és a plakátokat, azonkívül az ellenkémekről is értesítették a győri kirendeltséget.³⁷⁷ A kirendeltség a miniszterelnökség III. ügyosztályára küldte heti jelentéseit, és ha újabb propagandaanyagra volt szükség, akkor a III. ügyosztály fordult ez ügyben a Területvédő Ligához, ahonnan vagy közvetlenül, vagy a Felvidéki Ligán keresztül jutottak el Győrbe a röpiratok.³⁷⁸ A miniszterelnökség a saját ügyosztályának az akcióhoz tervezett költségvetési keretén (1 200 000 korona) kívül még közvetlenül a Felvidéki Ligának juttatott 100 000 koronát.³⁷⁹ A magyar válaszjegyzékeknek végleges elutasítása után májusban a Felvidéki Liga átvette a Népszervezési Akció Dunántúli Kirendeltségét,³⁸⁰ bizonyára azért, mert a békeszerződés aláírására készülő kormány vissza akart húzódni az ilyen jellegű akcióktól.

Amikor a magyar békejavaslatok elutasításának a hírével megérkezett a békeszerződés végleges ajánlata a Millerand-levél kíséretében, akkor újult erővel lángoltak föl a tiltakozó akciók. A demonstrációhullám nyitányaként a Területvédő Liga május 7-én közzétette (nemzetiszínű keretben) ünnepélyes tiltakozó határozatát.³⁸¹ Az újságok – a Népszavától kezdve az Uj Nemzedékig – kivétel nélkül beszámoltak az egész országra kiterjedő tiltakozási hullámról.³⁸² A fővárosban a liga nagyszabású felvonulásokkal tiltakozott a Hősök terén, majd a miniszterelnöknél és Apponyinál. A kormányhoz a vidékről tiltakozó táviratok sokasága érkezett. A liga azt írta a miniszterelnökséghez intézett beadványában, hogy fő feladatának tekinti „a külföld előtt dokumentálja... a magyarság elkeseredését.”³⁸³ Az ország vezető politikusainak a véleménye egységes volt a béke aláírásának a kérdésében. Jóllehet a minisztertanács csak május 17-én tárgyalta hivatalosan az aláírás kérdését, de a békeszerződés megtagadását már korábban sem tartották lehetségesnek.³⁸⁴ A végső döntés meghozatalával a kormány nyilvánvalóan megvárta az angliai és franciaországi diplomáciai próbálkozások eredményeit.³⁸⁵

Apponyi a kormány május 25-i ülésén hangot adott annak a véleményének, hogy a béke aláírása után könnyebb volna egy eredményes propagandamunkának az alapjait megvetni.³⁸⁶ A minisztertanács május 20-án 40 millió koronát szavazott meg propagandacélokra a külügy terhére, amit nyilvánvalóan már a béke aláírása utáni időkre szántak.³⁸⁷ A Területvédő Liga, mint fentebbi beadványa is tanúsítja, igyekezett a kormánnyal együttműködni. Azonban azt,

377 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 2637. és 2102. sz.

378 L. a 375. sz. jegyzetet.

379 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. ápr. 19.

380 L. a 375. jegyzetet. Az átvételkor felvett jegyzékben röplapok, a Felvidékre utazók számára írott tájékoztatók és 188 db Nem! Nem! Soha! jelvény szerepel.

381 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 90.18.1.

382 Ehhez: Népszava 1920. május 8. 5., Az Ujság 1920. május 8. 2., Világ 1920. május 8. 3., Nemzeti Ujság 1920. május 8. 1., Szózat 1920. május 8. 2. és 4., Az Est 1920. május 9. 1., Uj Nemzedék 1920. május 8. 1. és 2.

383 MOL K 26 ME 1920. XXXVII. t. 3853. sz.

384 L. a 12. sz. jegyzetet és *Romsics I. i. m.* 105–106.

385 Angliában a magyar ügyről egy Rotschildné, született Wertheimsteint Rózsika és Bánffy Miklós gróf révén felsőházi vita folyt (MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. máj. 13.). Franciaországban a tárgyalások május folyamán jutottak el magasabb szintre, de sikert sem ekkor, sem később nem hoztak. Ezekről érdekes adatokat közölt Semsey Andor (MOL K 698 KM Semsey Andor ügyvivő iratai), a tárgyalások politikai jelentőségéhez l. *Romsics I. i. m.* 104–105. (további irodalom ott).

386 MOL K 27 ME Mt. jk.

387 Uo.

hogy a szervezet vezetői mennyire fogadták el a politikai értékítéletet a béke aláírását illetően, nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. A liga egyértelműen az aláírás megtagadásának elérése érdekében mozgósította a közvéleményt.³⁸⁸ Feltehetően a kormány és a liga közötti valóságos nézetkülönbségnek köszönhető, hogy a liga anyagi támogatás iránti kérelmét – és a többi hasonló társadalmi szervezet kérését is – a pénzügyminisztérium elutasította.³⁸⁹ A Területvédő Liga által szervezett tiltakozó akciók közül a kormányzóhoz menesztett küldöttség,³⁹⁰ a Hősök terere szervezett nagygyűlés (csaknem 100 000 emberrel),³⁹¹ a Vármegyeházán és a Vigadóban tartott többszöri tiltakozó gyűlések, és a liga propagandafilmjeinek az Uránia moziban tartott vetítései emelkedtek ki.³⁹²

Vidékről folyamatosan érkeztek a liga vidéki szervezeteinek a jelentései a különböző települések tiltakozásairól.³⁹³ A kormánytól a ligához küldött református lelkész, Birtha Pál ekkortájt Szabolcsban szervezte a liga helyi fiókjait, és istentiszteleteken és nagygyűléseken agitált a békeszerződés aláírása ellen.³⁹⁴ A hazai sajtó egyidejűleg közölte azokat a külföldi híreket, amelyek valamiképpen éltették a reményt az iránt, hogy valami talán megváltozott a magyar békeszerződés ügyében.³⁹⁵ A kormány nem lépett fel a tiltakozó demonstrációkkal szemben, de a szélsőséges megnyilvánulásokat, mint például az „átkozott legyen az a kéz, amely aláírja” című plakátok terjesztését betiltotta.³⁹⁶

A területvédő társadalmi szervezetek utolsó hónapjai

A békeszerződés aláírásának napját valóságos gyászünnepnappá avatták azok a külsőségek, amelyekkel a főváros tiltakozott az ország megcsonkítása ellen. Felvonulások és koszorúzások (a magyar történelem nagyjainak emlékhelyeinél) folytak egész nap, az üzleteket és a nyilvános helyiségeket 10 órától zárva tartották, s azon időponttól kezdve fél órán át zúgtak a harangok, majd könyörgő istentiszteleteket tartottak a református, az evangélikus és az unitárius templomokban. A nagyszabású demonstrációk a Területvédő Liga vezetésével zajlottak le,³⁹⁷ miután a liga – elvégezvén azt amit lehetett –, akár be is szüntethette volna működését. Azonban nem így történt. A Millerand-féle kéréslévlél ópiumszerű hatásának kell betudnunk, hogy Magyarországon sokan bíztak a béke revíziójának közeli lehetőségében. A Területvédő Liga és a többi külföldi propagandában résztvevő szervezet egy gondolaton lehetett Apponyival a tekintetben, hogy a béke aláírása után nagyobb esélyei lesznek a propagandának. Kétségtelen, hogy a béke aláírását követően nagyobb lehetőségek nyíltak a propaganda előtt a nyugati országokban. Az eddigi szervezetek mellett ekkor újabbak jelentkeztek a külföldi propagandához elsősorban lapalapítási szándékkal.

388 L. a liga erre vonatkozó röplapjait: MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 1017/1958 és 21650.

389 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 1351. sz.

390 Uj Nemzedék 1920. május 14. 2.

391 Uj Nemzedék 1920. május 15. 2.

392 Uj Nemzedék 1920. május 21. 3. és május 27. 5.

393 Uj Nemzedék 1920. május 11. 4., május 13. 5., május 19. 3. és MOL K 63 KM 39. t. 3193/1920. sz.

394 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 2897/237. sz.

395 Uj Nemzedék 1920. május 4. 1. (az angol sajtóból), Az Est 1920. május 9. 1. (a francia sajtóból), Uj Nemzedék 1920. május 20. 1. (az angol sajtóból), május 23. 3. (a holland sajtóból), május 30. 2. (a svájci sajtóból).

396 MOL K 26 ME 1920. XLII. t. 4093. sz.

397 Szózat 1920. június 3. 1., Uj Nemzedék 1920. június 4. 5.

A Honszeretet, a Sajtóhölgybizottság, az MNSZ lapalapítási kérelmei 1920 nyarán jutottak el a miniszterelnökségre.³⁹⁸ Ugyancsak ez idő tájt kértek egy négy nyelvű hetilap indítására engedélyt Meteor címmel a külföld felvilágosítására,³⁹⁹ és a békekötés közeli napokban jött ki az első száma a Nem! Nem! Soha! elnevezésű újság, mint a magyar területvédelem lapjának, amely politikai természetű hírek mellett a menekültekkel és az elszakított területekkel foglalkozott.⁴⁰⁰ Ez utóbbi lap társszerkesztője, dr. Dessewffy István Magyar Távirati Ügynökség néven egy a területi integritás ügyét szolgáló könyvkiadó lap megindítására kért és kapott engedélyt augusztus folyamán.⁴⁰¹ Dr. Simonyi Sándor a miniszterelnökség és a belügy támogatására számítva adta be tervezetét, amelyben az amerikai magyarok számára egy naptárszerű könyv színopszisztát mutatta be. A szerkesztés alatt álló műben kiemelt helyen szerepelt a területi integritás helyreállításáért való propaganda is.⁴⁰² A külügyhöz érkezett több társadalmi szervezettől az a javaslat, amely külföldi csere-tanulás és csereprofesszorság révén képzelte a külföld felvilágosítását hatékonyan megoldani.⁴⁰³ A kormány számára a békekötés után olyan lehetőségek nyíltak az ország viszonyainak megismertetésére, mint például a Londonban alakult népszövetségi társaság helyiségeiben való kiállítás megszervezése. Teleki Pál és Cholnoky Jenő állította össze a kiállításra az anyagot.⁴⁰⁴

Azonkívül a külföldi magyar követségek figyelhették a társadalmi szervezetek propagandájának a fogadtatását is.⁴⁰⁵ A külföldi propaganda egészen új útját jelentette az a francia ajánlat, amelyet Gesztesi Gyula közvetített a külügyhöz 1920 szeptemberében.⁴⁰⁶ A konzolidált viszonyok lehetővé tették, hogy egy üzletkötő cég üzleti alapon magyarországi érdekeltségek fejében tegyen ajánlatot a franciaországi magyar propaganda szervezésére és lebonyolítására. A tervezetben elsősorban a sajtó- és a filmpropaganda szerepelt.

Az országban megindult a kifejezetten irredenta célú újságok kiadása. Tulajdonképpen az előbb már említett Honszeretet nevű egyesület is irredenta jellegű szervezet volt. Célja a magyar faj érdekeinek előmozdítása a magyarság egyesülése révén.⁴⁰⁷ A béke aláírása után közvetlenül megérkezett a miniszterelnökségre a Magyar Irredenta című, addig szilencium alatt lévő hetilap újbóli megjelenése iránti kérelem.⁴⁰⁸ A kérelemhez csatolt levélben Kaszás Béla felidézte a lap Károlyi-korszakbeli előéletét, és azt, hogy a románok kivonulása után a kormányzat a békekötés utáni időkre halasztotta engedélyezését. A lapot hetenként 8 oldalon kívánta megjeleníteni elsősorban azért, hogy az utódállamok magyar lakosságán esett sérelmeket közölje. Ennek érdekében jó minőségű papírra kívánta nyomtatni az újságot, hogy az atrocitásokról készült fotókat leközölhesse. Kaszás úgy vélte, hogy a Magyar Irredentát a neve miatt minden külügy lefordíttatja majd, és így a sérelmek ismertebbé lesznek a nemzetközi közvélemény előtt. A külügyminisztérium éppen ezért kívánatosnak tartotta a lap megjelenését és a miniszterelnökséghez írott véleményében a cenzúráról is mérsékletet kért

398 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 6792., 5100., 4750. és 7878. sz.

399 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 6932. sz.

400 Nem! Nem! Soha! (A magyar területvédelem lapja) 1920. június 20. 1–3.

401 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 7032.

402 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 4711.

403 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 20916–20921. sz.

404 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. aug. 10.

405 MOL K 67 KM Iratok 1918–1921. 20680. sz.

406 Uo.

407 L. a 398. sz. jegyzetet.

408 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 4826. sz.

irányában.⁴⁰⁹ A Magyar Irredenta megjelenését követően kapcsolatban állt a kormányzati szervekkel, és az Urmánczy Nándor-féle Védő Ligák Szövetségével is. A miniszterelnökség az alsóbb fokú közigazgatási hatóságokat is felszólította, hogy a lap akciót támogassák.⁴¹⁰ A lakosság körében a lap a magyar irredenta céljaira gyűjtést végzett augusztus folyamán, amelynek eredményét – 2500 koronát –, a miniszterelnökség sajtóosztálya rendelkezésére bocsátott.⁴¹¹

A különféle társadalmi szervezetek közül ez időben is a Területvédő Liga tevékenysége érdemli a legnagyobb figyelmet. A liga ugyanolyan aktivitással folytatta szervező munkáját, mint a béke aláírása előtt. Újabb vidéki csoportok és különféle bizottságok alakultak 1920 nyarán a liga kebelében.⁴¹² Az eddigi katonai, nemzetiségi stb. bizottságok mellett megalakult a liga hölgybizottsága.⁴¹³ A béke aláírása után is nem sokkal a liga keresztelte el a Trianon utáni országot „Csonka Magyarországnak”.⁴¹⁴ Az új elnevezésből rövidesen kialakult a „Csonka Magyarország nem ország, Egész Magyarország mennyország” szállóige, amely a békeszerződés ratifikálása ellen tiltakozó iratok fejlécén – még hivatalos közegek részéről is – rendszeresen feltűnt.⁴¹⁵ A külügyminisztérium később a román sajtó fellépése miatt a miniszterelnökségen keresztül letiltatta az irredenta feliratokat a hivatalos ügyiratokról.⁴¹⁶ Július folyamán a Területvédő Liga gyűjtőnapokat rendezett, amelyekkel kapcsolatban kiemelte, hogy folytatni kívánták a továbbiakban is a külföld felvilágosítását, mert „döntő fontossága van ennek a megkötött békeszerződésnek közelálló revíziójára való tekintettel is.”⁴¹⁷

Ez a nyilatkozat világosan árulkodik arról a hangulatról, amelyben a liga folytatta akciót. Ekkortájt a politikai élet felsőbb szintjein tudták csak elgondolni, hogy a békeszerződés hosszabb időre meghatározta az ország sorsát.⁴¹⁸ A liga első gyűjtőnapján gyöngyöspártás, magyarruhás úrilányok szedték össze az adományokat a gyűjtőurnák körül.⁴¹⁹ A revízióban reménykedő mozgalom igyekezett a külsőségek által is felkeltetni a nemzeti érzést. A liganak a magyar nőkhöz a magyaros ruha viselésére való 1920. augusztusi felszólítását a két világháború közötti magyaros ruhamozgalom egyik korai dokumentumának tekinthetjük.⁴²⁰ A különféle rendezvények (vitorlásverseny a Balatonnál stb.) közül kiemelkedett a liga ünnepélyes nagyválasztmányi ülése, ahol Krisztics Sándor a liga 66 helyi körének képviselői előtt beszámolt a külföldi propaganda eredményeiről.⁴²¹ Ezen az ülésen Ajtay József ügyvezető alelnök a belső konszolidáció megteremtését nevezte meg fő feladatnak. Jóllehet a liga a többi hasonló szervezettel együtt küzdött a békeszerződés ratifikálása ellen, de a társadalmi élet normalizálásának kérdésében sohasem fordult szembe a kormánnyal.⁴²²

409 MOL. K 26 ME 1920. IV. t. 5861. sz.

410 MOL. K 26 ME 1920. IV. t. 5467. sz.

411 MOL. K 26 ME 1920. IV. t. 6244. sz.

412 Uj Nemzedék 1920. június 23. 3. a szegedi csoportról, 1920. július 2. 3. a békéscsabai csoportról.

413 Uj Nemzedék 1920. június 23. 3.

414 Uj Nemzedék 1920. június 26. 3.

415 MOL. K 26 ME 1920. XXVII. t. 3856. sz.

416 MOL. K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 7199. sz.

417 Uj Nemzedék 1920. július 3. 2.

418 *Romsics I. i. m.* 105.

419 Uj Nemzedék 1920. augusztus 10. 3. és augusztus 12. 3.

420 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz. nélkül

421 Uj Nemzedék 1920. augusztus 10. 3. és augusztus 12. 3.

422 Vagyis nem képviselt sohasem olyan szélsőséges politikai álláspontot, mint pl. Héjjas.

A kormányzati szervek közül csak a nemzeti kisebbségek minisztériuma ellen lépett fel a Területvédő Liga más szervezetekkel karöltve.⁴²³ A támadásban az kapott hangsúlyt, hogy a nemzetiségeknek szükségtelen autonómiát biztosítani, mert csak az ország rendjének megzavarásával járna, és egyébként is a trianoni határok között megmaradt nemzetiségi sziget esetében ez amúgy is fölösleges. Bleyerék érve az autonómia hangoztatása mellett az volt, hogy egyrészt jó példával kell elől járni, másrészt így remélhető nemcsak a határok között maradt, de a határokon kívülre került nemzetiségek megnyerése is a magyar állam számára.⁴²⁴ A békekötésig a kormány elítélte a társadalmi szervezeteknek a nemzetiségi minisztérium elleni támadásait, de Trianon után Bleyer javaslatai egyre kevésbé találtak visszhangra magában a kormányban is. A Védő Ligák Szövetsége 1920. június eleji beadványát a miniszterelnökségre átküldő belügyminiszter például egyetértett azzal, hogy a németiség körében erősödő autonóm törekvésekkel fordítottan arányos a magyar hatóságok tekintélyének csökkenése.⁴²⁵

A Területvédő Liga ugyancsak június eleji Teleki Pál miniszterelnökhöz írott levele pedig azt állította, hogy Bleyerék autonómiatervei azért is helytelenek, mert a nemzetiségek eleve nem is kívánták azokat.⁴²⁶ Gálócsy Árpád, mint a liga propagandabizottságának a vezetője megígérte, hogy a liga szállítani fogja a nemzetiségi vezetők ilyen értelmű nyilatkozatait. Ígérétenek eleget téve megküldte a miniszterelnökségre az 1920 júliusában több ülésen lefolytatott tárgyalások anyagát.⁴²⁷ A Tilkovszky Lóránt által a történeti vizsgálódás számára már közzétett jegyzőkönyvek olvastán azonban úgy tűnik, hogy a két szélsőségesen megfogalmazott álláspont valójában nem közeledett egymáshoz, és senki nem győzött meg senkit.⁴²⁸ A nemzetiségi kisebbségek minisztériuma ellen tovább folytatódó támadások odáig mentek, hogy a Területvédő Liga, majd annak nyomán a különböző vármegyék, városok határozataikban a minisztérium megszüntetését követelték 1920 augusztusától.⁴²⁹

A határozatok indoklásában felmerült, hogy a minisztérium belenyúlt más tárcák hatáskörébe, diszharmóniát teremt az ország lakosai között, nemzeti szempontból veszedelmes. Bleyer a támadások ellenére október 25-én még előterjesztette tervezetét a nemzetiségi kérdés mikéntjéről,⁴³⁰ de december 16-tól Teleki új kormányában a nemzetiségi minisztérium mint olyan megszűnt, helyette a szlovák és rutén főosztály a külügyminisztérium kötelékébe áthelyezve működött tovább.⁴³¹ A Trianon utáni elkeseredett hangulat, az

423 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. ápr. 30. (Bleyer panaszkodik a nyugat-magyarországi helyzet kapcsán a ligára.) MOL K 26 ME 1920. XI.II. t. 3458. sz. (a liga panasza Bleyerékre) MOL K 58 KM 1920. II/2. t. 192. (Védő Ligák Szövetsége és a Területvédő Liga panaszkodik Bleyerékre.)

424 MOL K 26 ME 1920. III. t. 3588. (Bleyer terjedelmes memorandumban fejtette ki nemzetiségi politikájának érveit és felsorolta a Területvédő Liga káros akcióit, a nemzetiségeket sértő nyilatkozásait.)

425 MOL K 26 ME 1920. XXII. t. 4713. sz. Itt jegyzem meg, hogy a Területvédő Ligához hasonló nevet viselő Védő Ligák Szövetsége 1920. januárban jött létre, amikor több szervezet Urmánczy Nándor vezetése alá helyezte magát (MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. jan. 18.). A szövetséget gyakran összetévesztették a ligával, ezért mindkét részről szórólapok által világosították fel a közvéleményt a különbségről. A szövetség emblémája: vörös szívben Magyarország területe felirattal „Így volt, így lesz.” Az embléma zománcos jelvényként is ismert, ahol kék szívben zöld színű a történeti Magyarország területe. L.: MNM Éremtár ltsz.: 50/955-174.

426 L. a 423. sz. jegyzetet.

427 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 13. sz.

428 *Tilkovszky L.* i. m.

429 MOL K 26 ME 1920. XLIII/a. t. 6218. sz.

430 MOL K 26 ME 1920. XLII/a. t. 8634. sz.

431 MOL K 27 ME Mt. jk. 1920. dec. 16.

erősödő nacionalizmus nem kedvezett a nemzetiségi problémák korszerű kezelésének – ez nem történt másutt sem korszerűbben –, de kétségtelen az, hogy ennek a hiánya a későbbi visszacsatolások alkalmával kedvezőtlenül hatott.

A ratifikálás elleni tiltakozások a liga részéről már a Társadalmi Egyesületek Szövetségének a keretében folytak, amelyben részben a korábbi (liga, MNSZ, Délvidéki Liga stb.) illetve a békeszerződés után alakult újabb szervezetek (Bocskay-Szövetség) egyesültek.⁴³² Az egyesülés tulajdonképpen csak alkalmi jellegű volt akkor, az egyesületek saját tevékenységüket külön folytatták tovább a békeszerződés ratifikálásáig. A liga tartotta a kapcsolatot a megszállt, illetve elcsatolt területekkel, jelentéseket közvetített a kormányzat felé,⁴³³ illetve röpiratokat terjesztett,⁴³⁴ és részt vett a Nyugat-Magyarországon folyó propagandaháborúban.⁴³⁵ A békeszerződés ratifikálása gyökeresen új helyzetet teremtett a területvédő, illetve akkortól már irredenta jellegűnek számító szervezetek működésére vonatkozólag. Ezeknek az egyesületeknek a működési lehetőségeiről 1921 májusában készült egy előterjesztés, amely a nemzetközi joggal összhangban megállapította, hogy sem más állam területének erőszakos megváltoztatására, sem más állam belügyeibe való beavatkozásra irányuló szervezet nem állhat fenn.⁴³⁶

Egy májusi értekezlet a miniszterelnökség, a külügy, a hadügy és a belügy, valamint a társadalmi egyesületek képviselőjének, Perényi Zsigmondnak részvételével elhatározta, hogy revízió alá veszik az egyesületeket és feloszlatták azokat, ha szükséges, vagy alapszabályaik megfelelő megváltoztatását kényszerítik ki.⁴³⁷ Nem kizárólag a ratifikáció miatt váltak ezek a lépések szükségessé. Különbféle jelentésekből kiderült, hogy az elcsatolt területekre olyan nyomtatványokat vittek ki a különböző szervezetek (a Védő Ligák Szövetsége és az Erdélyi Magyar Székely Szövetség), amelyek például a román hatóságok kezére kerülve a kinti magyarok megbüntetését okozta.⁴³⁸ A ratifikálással egyidejűleg július közepén feloszlatták a Felvidéki Ligát, a Délvidéki Ligát, az Erdélyi Magyar Székely Szövetséget és a Védő Ligák Szövetségét.⁴³⁹ A Területvédő Ligát ekkor nem oszlatták fel. Ennek oka valószínűleg abban rejlett, hogy kormányzati kapcsolatai révén bizonyára elkerülte az említett hibákat az elcsatolt területeken való agitációval kapcsolatban.

Ajtay József egy 1921. augusztusi beadványában úgy vélte, hogy az egyesület címét megváltoztatva (például Árpádra vagy Szent Istvánra) tovább kellene folytatni a liga tevékenységét, amelynek úgymond „most kezd beérni a gyümölcse”. Mielőtt azonban a beadvány tárgyalására sor került volna, a liga csatlakozott az MNSZ-be, amely akkortájt több más szervezetet (pl. Keresztény Magyar Kulturligát) magába olvasztva a Társadalmi Egyesületek Szövetségének egyik legtekintélyesebb egyesületévé vált.⁴⁴⁰

Áttekintve a Tanácsköztársaság utáni időszak területvédő propagandát megállapítható, hogy a kormányzati szervek és a társadalmi egyesületek ebben az időszakban is együttműködve, és a lényeges kérdésekben a miniszterelnökség irányításával folytatták tevékenységüket. Főként a propagandaanyagok előállításában végeztek nagy munkát. Különösen a

432 MNM TT röplapgyűjteménye ltsz.: 64.47.1. és 68.549.1.

433 MOL K 26 ME 1920. XLI. t. 1958. sz. és MOL K 26 ME 1920. XXXIX. t. 7781. és 8436. sz.

434 MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 2180. és 8818. sz.

435 MOL K 26 ME 1920. IV. t. 4851. sz. és 5921. sz., XLII. t. 5023. és 3673. sz. és XXXVIII. t. 10317. sz.

436 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 3581/3081. sz.

437 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 3581/4721. sz.

438 Uo. és MOL K 26 ME 1920. XXXVIII. t. 8818. sz.

439 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 5903. sz. és 1922. I. Biz. 403. sz.

440 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 5874. és 7182. sz.

Területvédő Liga vette ki a részét ebből, amely a külföldnek szóló idegen nyelvű kiadványokat, a megszállott területek felé irányuló röpiratokat és a belső társadalmi mozgósítást elősegítő nyomtatványokat egyaránt kiadott.⁴⁴¹ Röplapok, füzetek, levelezőlapok, bélyegkek, jelvények és plakátok útján propagált itthon és külföldön. Az 1921. január 23-ai közgyűlésnek az 1920-as évről tartott beszámolóiból kitűnik, hogy a részletesen felsorolt propagandafüzetek (34 db) mellett 58 féle plakát, 71 féle levelezőlap és 8 féle bélyeg készült a területi integritás védelmére.⁴⁴² A különféle kiadványok adatai: terjesztésre kiküldtek 96 443 kiadványt, 76 434 plakátot és 49 956 levelezőlapot.

A nyomtatványokból összeállított csomagok közül belföldre 1980 csomag, külföldre 1654 csomag ment. A kiadványok közül 1920-ban 14 angol, 8 francia és 8 olasz nyelvű készült. Különösen a külföldi propagandában történt nagy előrelépés. Külföldi megbízottak és sajtószolgálat révén sok külföldi napilaphoz küldtek cikket, és a személyes kapcsolatok révén is előrehaladt a propaganda 1920-ra. A jelentés számos adata – különösen a külföldi terjesztésre vonatkozóak – feltehetően csak a békekötés aláírása utáni hónapok munkáját jelzi. Mindenesetre e vázlatos felsorolásból igazolható az az állítás, hogy a külföldi propaganda számára nagyobb anyag állt rendelkezésre, mint korábban. Az anyag tartalmával, a területvédő propaganda érvrendszerével és a propaganda értékelésével dolgozat következő részében foglalkozom.

Propaganda for territorial defence in Hungary 1918–1920

Summary

In the autumn of 1918, the Central Powers lost the First World War. The defeat was the direct cause of a crisis in domestic politics in the Austro-Hungarian Monarchy, and public disturbance and rioting ensued. Under such circumstances, the monarch of the Empire, Charles as Emperor of Austria and King of Hungary abdicated the throne. In the so-called revolution of asters on 31 October 1918, a government headed by Mihály Károlyi came to power in Hungary, which being supported by wide masses in Hungary, endeavoured to establish modern bourgeois democracy under a republican government. Following the Padua cease fire (2 November 1918), Czech, Romanian and Serbian troops, with the consent of the Allies, crossed the Hungarian border to occupy territories that they were eager to annex to their own countries.

The Károlyi government had to face the difficult question posed by the imperialist attack, that is, to resort to armed resistance or not. Eventually, instead of an armed resistance they decided that the country should defend her borders at the would-be peace conference, and in the meantime, propaganda should forward the message of the Hungarian position to the attention of the victors. When forming the above attitude, the government was convinced that the points of President Wilson, including the passage pertaining to the right of nations to self-determination, which was announced well in advance, would prevail at the peace conference. The government was eager to create the arguments of the propaganda of territorial defence in favour of the preservation of the historic borders of Hungary, although there were some non-

441 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 24. sz.

442 MOL K 26 ME 1921. XXXVIII. t. 1488. sz.

Hungarian nationalities living in the country, especially near the borders. Considering the public opinion, the Hungarian politicians did not abandon the view of territorial integrity, while they hoped that small minorities like the Slovaks or Ruthenians would be loath to separate from the Hungarians only to be part of another multi-national state. In the government the socialdemocratic Kunfi Zsigmond alone held the view that Hungary should concentrate on preserving territories that are inhabited by Hungarians.

In this way the propaganda for territorial defence started on November 1918 and lasted until the signing of the Trianon Peace Treaty on June 1920, and tried to convince the victorious Allies that the peace conference should decide in favour of the historic boundaries of Hungary. During this propaganda activity a unit of arguments for the defence of territorial integrity was formed, which were adopted by the revisionist and irredentist propaganda after 1920, therefore falsely thought to originate from this latter.

The semi-official National Propaganda Committee and various social societies worked on the propaganda for territorial defence and were co-ordinated by government organs. The National Council, the same organ that helped the Károlyi government to come to power, established the National Propaganda Committee in November 1918 with the aim of popularising the democratic social institutions and the republican state among the population. The Committee, besides, tried to win the sympathy of the nationalities living in the country for the renewed Hungary on the way of reforms. But as by the beginning of 1919, territories inhabited by the minorities as well as pure Hungarian territories were occupied, the Committee switched to a propaganda directed abroad. Ernő Jeges' print titled *No! No! Never!* first appeared on postcards, posters and badges at this time, and later became an emblematic means of the propaganda for territorial defence as well as revision.

The Protective League of Hungary's Territorial Integrity was the most influential among the independent social organisations. Several society and alliance joined the organisation, which started its operation in December 1918 and shortly named League of Territorial Defence. The League boasted the traditional political, social and cultural élite of Hungary, including politicians, such as Gyula Andrássy and Albert Apponyi, scholars, such as Zsolt Beöthy and Lajos Lóczy, writers like Ferenc Herczeg and Ferenc Molnár, as well as actors of economic life like Ferenc Chorin, Leó Lánczy and János Teleszki. The majority of the league, however, came from the middle strata. Naturally, the Károlyi government, too, was present in the League, its members included the wife of Mihály Károlyi, Katinka Andrássy (daughter of Gyula Andrássy), Lajos Biró, under-secretary of Foreign Affairs, just being formed, and socialdemocratic Dezső Bokányi. The League, propagating the cause of territorial integrity on lectures and proclamations on the domestic scene, and through personal connections on the international scene, issued a number of pamphlets and prints intended to be distributed abroad and forwarded them to the government.

By February 1919, a considerably large hold of propaganda material published by government organs and social societies was compiled in the Ministry of Foreign Affairs. One part of the material comprised pamphlets, while the other part graphic works. The pamphlets used various arguments of the propaganda for territorial defence, sometimes emphasising one or another, and sometimes all compiled in a piece of writing. The authors and co-authors of the pamphlets included politicians, statisticians as well as outstanding contemporary historians, such as Dávid Angyal, Sándor Domanovszky and Henrik Marczali. Their writings not only supported the cause of the propaganda, but assisted the work of the preparatory committee for peace which was established in the meantime.

Fine arts pieces comprised an especially precious part of the propaganda material. The arguments of the propaganda were reinforced by the colourful graphic prints that emphasised

the emotional side. After the announcement at the beginning of 1919, the first artists who contracted for making such graphic works were at home in the art of decorative historical painting or in various branches of applied graphic art.

The uninterrupted advancement of Czech, Serbian and Romanian troops, as well as the acute economic and social crisis that came about as a result of the war weakened the government's position. Under such circumstances, the government handed over the power to the socialdemocrats and communists on 21 March 1919. The new power, the Hungarian Soviet Republic voted in favour of the armed resistance, while hoping to be assisted by the Soviets in Russia. Being in unfavourable military situation and not getting any help, the Hungarian Soviet Republic, despite the early victories against the Czechs, suffered a defeat and fell at the end of July 1919.

The counter-revolution that came to power in the autumn of 1919 comprised mainly the leading strata of the former society, who not having the necessary military power, continued the propaganda that started during the Károlyi government for protecting the borders of the historic Hungary. They rarely referred to the nationality principle, and if they did so, it was mainly for tactical reasons. The most influential social organisation of the propaganda remained the League of Territorial Defence. The National Propaganda Committee was not set up again, a propaganda ministry was working instead until December 1919.

Various obstacles, however, hindered the distribution of propaganda material abroad. Until signing the peace treaty, the victorious nations refused Hungarian propaganda actions. In neutral countries (Switzerland, the Netherlands, Sweden), on the other hand, which were of less importance from the point of view of the propaganda, the Hungarian domestic political situation – red terror of the Hungarian Soviet Republic in the summer of 1919, and later the white terror of the counter-revolution in the autumn of 1919 – hindered the propagation of the Hungarian position.

Since the propaganda actions were not crowned with success, the government in order to normalise the situation of the country, was compelled to accept a dictated peace in which not only the historic boundaries were lost together with two thirds of the country's territory, but millions of ex-inhabitants who were Hungarian by nation found themselves living in one of the succession states, outside Hungary. Signing the peace treaty brought about rising tensions between the government and the organisations propagating the cause of territorial defence. The government tried to consolidate the situation, whilst the societies could not come to terms with the dictated peace. Having ratified the peace, the government dissolved the organisations that propagated territorial defence. The radical ones were entirely dissolved, whilst the moderate ones were incorporated into a central society which was controlled by the government.

The system of arguments on the basis of pamphlets and graphic works will be analysed in the second part of the essay and will be published in the next issue of the yearbook together with the evaluative summary of the propaganda.

Adalékok a két világháború közötti műgyűjtés történetéhez (Fleissig József gyűjteménye)

A két világháború közötti időszak a magyar műgyűjtés történetének egyik fénykora. A magángyűjteményekben és a műkereskedelemben nagy mennyiségű műkincs fordult meg. A középpolgárság nyugati orientációjú, művelt, vagyonos rétege tette a korszak műgyűjtését igazán sikeressé. Több gyűjtemény volt, amely rangját, értékét tekintve megközelítette a leghatalmasabb nagypolgári tulajdonban lévőket. 1920 és 1945 között mintegy 2000 hasonló nagyságú fővárosi gyűjteményről tudunk. A polgári és nagypolgári gyűjtemények mintegy 70–80 százaléka zsidó származású műgyűjtőké volt.¹

A két világháború között Magyarországon fellendült az antik tárgyak gyűjtése is. Főként külföldi utazások során a nem túl nagy anyagi áldozattal járó gyűjtések eredményeként és a hazai műkereskedelem révén a módosabb polgárság körében új gyűjtemények jöttek létre. Ilyen nagyobb antik anyagot tartalmazó magángyűjtemény volt a Fleissig-gyűjtemény is.²

Az árveréseken több millió műtárgy, köztük több százezer igen nívós darab cserélt gazdát. A legnevesebb aukciósház az Ernst Múzeum volt. Ide kerültek a régi magyar kincstárak árverésre. Műtárgy árveréseket 1925 után az Ernst Múzeumon kívül csak a Postatárképzőárverési Csarnok tartott.³

A magyar múzeumoknak gyakorlatilag nem volt vásárlásra pénzüik, így magánadományokra kellett támaszkodniuk. Fővárosi műpártolók, csaknem kivétel nélkül magyar zsidó üzlemberek adták össze a pénzt a legfontosabb tárgyak megvételére.⁴ 1926-ban 400 taggal megalakult a Magyar Nemzeti Múzeum Barátai Egyesülete a Nemzeti Múzeum támogatására. Ennek tagdíj befizetései 1933-ban elérték a 100 000 pengőt, melynek egyrészét a múzeum műtárgyvásárlásra, ásatásokra fordította. A gyűjtők nagy része a múzeumok adományozói voltak, s gyakori volt a muzeológusok és műgyűjtők között a személyes barátság is.

A muzeológusok a pénztelenség ellenére jó kapcsolatokat ápoltak műkereskedőkkel is. Fettich Nándor például Mauthner László műkereskedőtől elsősorban népvándorlás kori tárgyakat vásárolt.⁵ Mauthner László ismert régiségkereskedő volt Budapesten a 20. század első felében, s számos műtárgyat adott el a Nemzeti Múzeumnak és külföldi múzeumoknak.⁶

Hóman Bálint érzékletesen mutatta be azokat a korabeli áldatlan állapotokat, amelyek a műkereskedelem és múzeumok viszonyát jellemezték: „Még szomorúbb állapotok vannak a muzeális értékek felkutatása és pazarlása terén. Az ország területén boldog-boldogtalan kutathat kincsek és régészeti emlékek után s bár a közigazgatási hatóságok újabban fokozott védelemben részesítik érdekeinket, régészeti anyagunk igen értékes része kerül kalmárkézre, nem egyszer külföldi kereskedők kezére. Csak kirívó példaként említem fel, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött hallstattkori angyalföldi aranylelet egy értékes darabja alig egy

1 *Mravik László*: Budapest műgyűjteményei a két világháború között. Budapesti Negyed 9. (2001) 2–3. sz. 156–190.

2 A Szépművészeti Múzeum 1906–1956. Szerk.: Pogány Ö. Gábor, Bacher Béla. Bp., 1956.

3 *Buzinkay Péter*: A magyar aukcióügy kezdeteiről. A művészeti árverések engedélyezése 1910–1925 között. A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve 1997–2001. Bp., 2002.

4 *Mravik L.* i. m. 156–190.

5 *Garam Éva*: A Népvándorlás Kori Gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Bp., 2002. 79.

6 A Magyar Nemzeti Múzeum 1986-ban vásárolta meg feleségétől Mauthner László hagyatékát.

hónappal felbukkanása után a British Museum tulajdonába került, míg a Konstantinosz Monomachos-féle koronának egyik háború folyamán felszínre került díszes lemeze az Albert and Victoria Museum kincseit gyarapítja. ... A középosztály elszegényedése s a megszállott területek lakosainak nyomorúsága következtében a magyar családok féltve őrzött ereklyéi, műtárgyai, régiségei nagy számban, gyakran egész értékes gyűjtemények kerülnek piacra s lekiismeretlen üzerek révén nem egyszer külföldre a nélkül, hogy az adók érdekeit mindenestre sokkal inkább tiszteletben tartó közgyűjtemények vezetői tudomást szerezhetnének elidegenítésükről.”⁷

A család

Fleissig József egy gazdag, zsidó származású családból származott. Édesapja Fleissig Sándor (1869. június 4.–1939. május 5.) bankár, a két világháború között a magyar gazdasági élet legbefolyásosabb személyiségei közé tartozott. Kereskedelmi Akadémiát végzett. Vagyonát banki tevékenységével alapozta meg. Az 1900-as években magánbankházat alapított. 1907-től már budapesti virilista.⁸ Az 1922. április 2-án 6 millió korona alaptőkével megalakult győri Magyar Bank elnök-igazgatója. 1909-től a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. (Angol-Magyar Bank) ügyvezető igazgatója, 1925-től ügyvezető alelnöke, majd alelnök vezérigazgatója.⁹ A Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének egyik vezetője.

1906-ban beválasztották a Tőzsdetanácsba, 1918-tól a Tőzsdetanács egyik alelnöke. 1931 márciusától a Budapesti Áru- és Értéktőzsde elnöke. A Tanácsköztársaság bukása után a magyar bankélet felélesztésén munkálkodott és jelentékeny szerepe volt abban, hogy a külföldi tőke ismét érdeklődött a magyar hitelszervezet iránt. 1935-ben megkapta az I. osztályú Magyar Érdemkeresztet. A Tőzsde delegátusaként 1935-től haláláig a felsőház tagja.¹⁰

Vagyonát csak becsülni lehet. Az Angol-Magyar Banknak 10 000 db részvénye volt a tulajdonában. Birtokában voltak Magyar Nemzeti Bank részvények is. A Nagybatony–Újlaki Egyesült Iparművek Rt.-nek 100 db részvénye, a Globus Nyomdai Műintézet Rt.-nek 20 db, a Fémkereskedelmi Rt.-nek 500 db, a Győri Textilművek Rt.-nek 1000 db, a Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyipari Rt.-nek 500 db, a Dr. Keleti és Murányi Vegyészeti Gyár Rt.-nek 100 db, a Szikra Magyar Gyűjtőgyárak Rt.-nek 50 db, a Nemzetközi Gépkereskedelmi Rt.-nek 200 db részvénye volt a tulajdonában.¹¹ A részvényeken túl több nagy értékű ingatlan birtokosa is volt.¹²

Egyik tulajdonosa az 1893-tól 1919-ig megjelenő Hermes című sorsolási, tőzsdei lapnak.¹³

7 *Hóman Bálint*: Művelődéspolitikai. Bp., 1938. 446–447.

8 Fővárosi almanach, lexikon és útmutató. Szerkeszti és kiadja Gúthi Imre. 1907–1909. 368.

9 Az Angol–Magyar Bank 1945 előtt Magyarország egyik legjelentősebb pénzintézete volt. 1890-ben alapították Magyar Kereskedelmi Bank Rt. néven. A bank 1920-ban angol érdekeltség lett, amiben Fleissig Sándornak nagy szerepe volt. A bank ekkor vette fel az Angol-Magyar Bank nevet. Az angol tőkeérdekeltséget részvényfelvásárlással megszüntetve 1940-től ismét Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. néven működött.

10 Új Magyar Életrajzi Lexikon. I–V. Főszerk.: Markó László. Bp., 2001–2004. II. 706.

11 Hol vannak a részvények. A magyar bankok és vállalatok látható részvényesei. Összeállította König Géza. Bp., 1931.

12 *Gyáni Gábor–Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 1999. 216.

13 *Voit Krisztina*: A budapesti sajtó adattára 1873–1950. Bp., 2000. 213.

Közéleti tevékenysége is igen szerteágazó. A Magyar Gazdaságkutató Intézet Egyesület elnöki tanácsának tagja. Igazgatósági tagja a Pesti Lloyd-társulatnak. A magyar sakkügy egyik lelkes pártolója, elnöke a Budapesti Sakk-körnek, 1921-ben a Magyar Sakkszövetség társelnöke lett, amely tisztséget 1928-ig viselte. A magyar versenyzők versenyeken való részvételét anyagilag támogatta.¹⁴

Tevékenyen részt vett a budapesti Svábhegyi Csillagvizsgáló Intézet megalapításában, amely 1926-ban készült el. A zeneművészetnek és a képzőművészetnek is lelkes barátja és pártolója. Tagja a Magyar Nemzeti Múzeum Múzeumbarátaik Egyesületének.¹⁵

1903-tól a Galilei Páholy tagja. 1904-ben a páholy munkájához kapcsolódóan indítványt nyújtott be (a páholy irodalmi bizottságában tevékenykedett): „Tűzessék ki minden évben 2 páholydíj oly mű bírálatára, amely a szabadkőműveseket érdeklő és a társadalomtudományok köréből vett eszméket tárgyal, mely pályázaton kizárólag egyetemi és akadémiai hallgatók vehetnek részt.” 1912-től 1914-ig a páholy főmestere. Székfoglalójában jelezte, hogy elsősorban kötelességtudást, igaz szabadkőművesi munkát vár el a tagoktól. Kiemelte, hogy a kor által diktált szociális kérdések érdekében kíván dolgozni. 1912-ben kezdték el építeni az új Galilei páholyházat. Az építés körül Fleissig Sándor nagy ambícióval tevékenykedett. Az új páholyház 1913 végére készült el. Tevékenyen részt vett a szabadkőműves mozgalom megújításában is. Az 1920-tól illegalitásba szorult páholyba fiát, Fleissig Józsefet 1932-ben vették fel.¹⁶

Irodalmi tevékenységet is folytatott. Több, elsősorban szakmai könyve jelent meg.¹⁷

Fleissig József (1897. január 4.–1944. augusztus 15.)

Fleissig József követte édesapját a bankár pályán. Karrierje megkezdése előtt azonban kitört az első világháború, szinte az iskolapadból került a frontra tizedesi rangban. 19 évesen esett orosz hadifogságba. Élményeiről könyvet írt Szibériai napló. Fogságom és szökésem címmel.¹⁸ A könyv 7. fejezete megjelent a Pester Lloyd 1919. november 26-i számában is. A könyvről kritikát közölt a Nyugat 1920. 9–10. számában Halász Gyula: „Ha a szerző maga mondaná, nem hinnék el, hogy ez az első írása, amely nyomdafestéket lát... Háborús irodalmunk kevés figyelemreméltó könyvet termelt az ő Szibériai naplójánál.” Fleissig József a 300 000 hadifogoly egyike volt, akik a Bruszilov-féle áttöréskor 1916 júniusában estek fogságba. A Habarovszk melletti Krasznaja-rjecski tiszti fogolytáborban raboskodott 20 hónapig. Ekkor a habarovszki szovjet tehervonatot adott a foglyoknak 100 000 rubelért, amellyel 27 nap alatt érték el a Volga síkját. A vonatot azonban visszafordították Kelet felé. Ekkor érlelődött meg Fleissig Józsefben a szökés gondolata. Amikor a vonat az Ural erdeiben járt, leugrott róla. Visszavergődött Ufába, ahonnan kalandos körülmények között hajón utazott tovább Nyiznyij-Novgorodba, onnan vonattal Moszkvába. A német frontot Orsánál

14 Magyar Saktörténet 4. A második magyar sakkszövetség megalakulásától a második világháború végéig 1922–1944. Szerk.: Bilek István. Bp., 1996.

15 MNM Történeti Adattár. Múzeumtörténeti Gyűjtemény

16 A Galilei Páholy története. www.galilei.hu

17 Hegedűs Lóránt Emlékbeszéde Popovics Sándorról. Fleissig Sándor előadása. A Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének 1935. április 27-én tartott rendes évi közgyűlésén elhangzott beszédek.: Hadiipar és közművek 1932.; A lelkek szanalása 1929.; *Békessy Imre: A tőzsdékrachok lélektana.* Előszót Fleissig Sándor írta. 1936.; *Küzdelmünk és diadalunk a londoni sakkolimpiáson.* é. n.

18 *Fleissig József: Szibériai napló. Fogságom és szökésem.* Bp., 1920.

lépte át. A könyvet 1945-ben feketelistára tették, mivel a szerző nem rejtette véka alá gyűlöletét a bolsevizmus iránt.¹⁹

Hazatérte után az Angol-Magyar Bankban helyezkedett el. 1930 körül a bank aligazgatója, 1938–1939 között igazgatója lett. Az Angol-Magyar Bank jogutódjában, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.-ben 1940–1941 között szintén igazgatói posztot töltött be.

Banki munkája mellett 1932-től tagja az illegális Galilei Páholynak.

A zsidóellenes törvények miatt 1940-ben a bankban nyugdíjazták, mely után régiségtani tanulmányaival foglalkozott.

A műgyűjtő/mecénás

Érdeklődése a régészet iránt korán jelentkezett. Szibériai naplójában írja, mennyire sajnálja, hogy zárva volt a helyi múzeum, amelynek így régészeti gyűjteményét nem tudta megnézni. Családjá is ösztönzőleg hathatott rá, hiszen édesapja 1926-os megalakulásától tagja volt a Magyar Nemzeti Múzeum Múzeumbarátai Egyesületének. Édesanyja 1934 augusztusában önlemezéből készült művészi kivitelű tintatartót ajándékozott a Nemzeti Múzeum Történeti Osztályának,²⁰ 1927-ben pedig egy 18. században készült vasládát.²¹

Gyűjteményét elsősorban műkereskedőktől vásárolt műtárgyakkal gyarapította. Fettich Nándor Zichy Istvánnak, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának tett jelentéséből (1940. január 30.) tudjuk, hogy az 1887-ben Csornán (Győr-Sopron m) talált hun sírból előkerült, s a műtárgy kereskedelembé jutott arany diadémot Fleissig József vásárolta meg.²² Ez a Kr.e. 5. század első feléből származó, ékkövekkel díszített remekművű ötvösmunka a Nemzeti Múzeum legértékesebb műtárgyainak egyike. (1. ábra)²³ Ugyancsak a hunok emlékanyagába tartozik a nevezetes szeged-nagyszéksői aranyelet.²⁴ Az 1926-ban előkerült aranytárgyak egy része a műkereskedelembé került. Közülük Fleissig József hat darabot vásárolt meg. Sajnos ezek a második világháború alatt elvesztek, s csak fényképük maradt meg.²⁵

1. ábra Ékkövekkel díszített arany diadém. Csorna. Kr.u. 5. század első fele.

19 530/1945. M. E. Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről 1945. február 26.

20 MNM Irattár (Középkori Osztály)

21 Tíz év szerzeményei 1919–1928. 29.

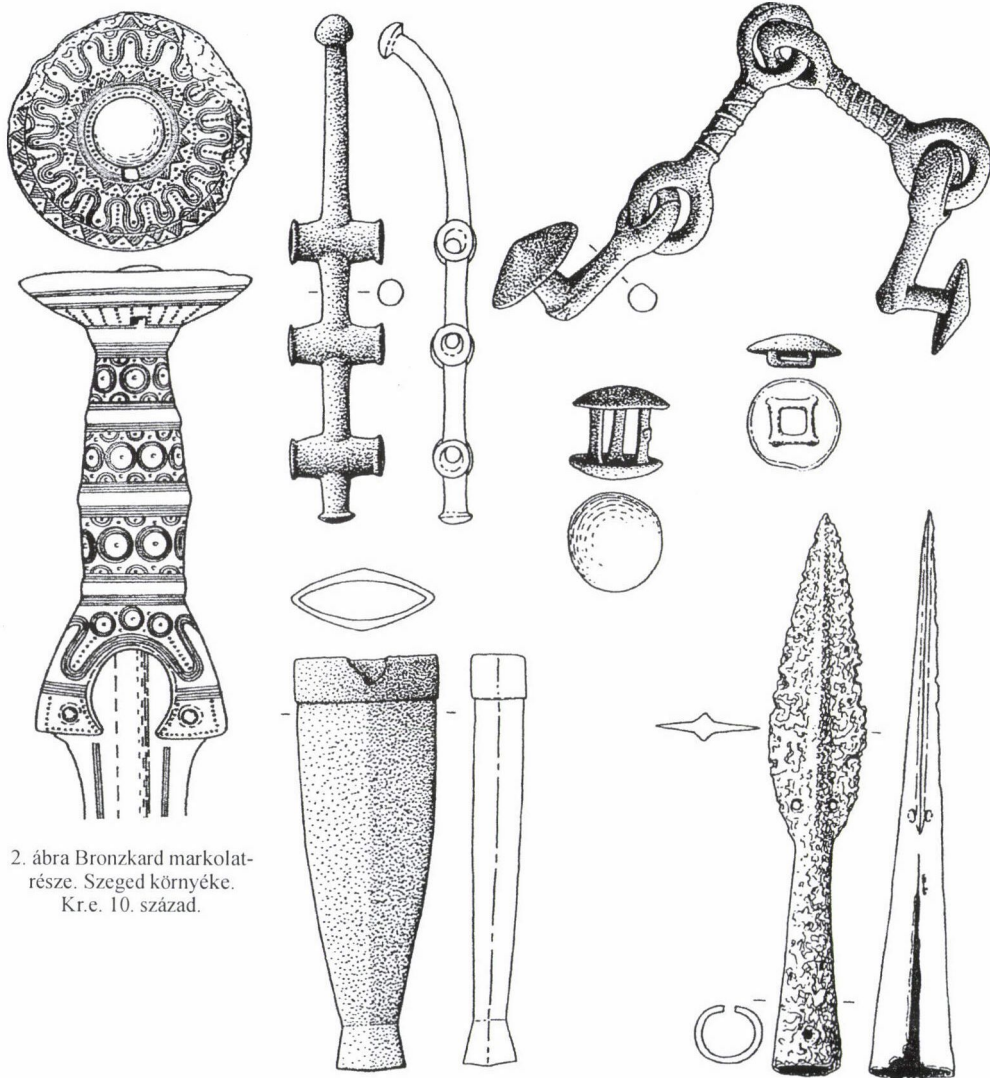
22 *Hampel József*: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III.* Braunschweig, 1905. II. 13. tábla; MNM Történeti Adattár, Múzeumtörténeti Gyűjtemény

23 *Kovrig Ilona*: *Das Diadem von Csorna.* *Folia Archaeologica* 36. (1985) 107–148.; Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Fodor István. Bp., 1992. 35. 31. kép.

24 *Bóna István*: *A hunok és nagykirályaik.* Bp., 1993. 254–255.

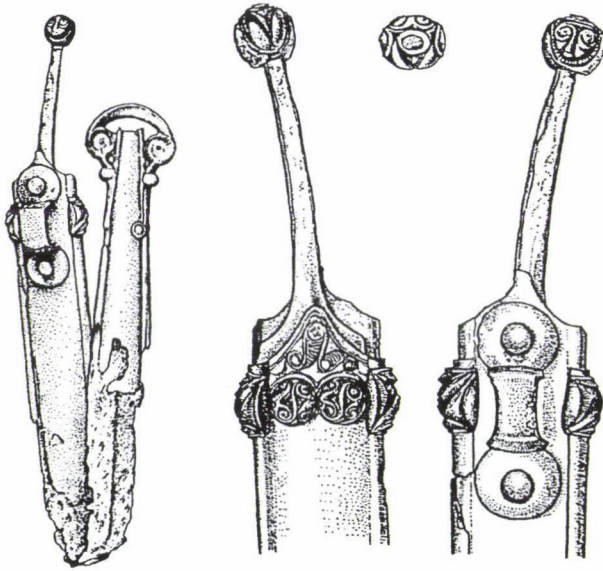
25 *Alföldi András*: *Lelet a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk.* *Archeologia Hungarica* 9. (1932) 57. 15. kép; *FETTICH Nándor*: *A Szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet.* *Archeologia Hungarica* 32. (1953) 1. t. 2., 7., 8., 11., 20., 2. t. 1.

Az említett aranytárgyak mellett még több más egyedi leletet foglalt magában a gyűjtemény. A nagyszámú őskori kerámia-, fémtárgyból ki lehet emelni egy Szegedről származó későbronzkori bronzkardot (2. ábra), a Dunakömlődön talált koravaskori bronz kincset. (3. ábra) Az egyik legnagyobb, Kósdon kiásott, a Kr.e. 3–2. századi kelta temető leleteinek egy része is ezt a gyűjteményt gyarapította, többségüket azonban Kund Elemér szerezte meg, aki maga is részt vett egyes sírok feltárásánál. Az igen ritka, díszített hüvelyű magyarországi

2. ábra Bronzkard markolat-része. Szeged környéke. Kr.e. 10. század.

3. ábra Bronz zablák, lándzsahüvelyek és vaslándzsák. Dunakömlőd. Kr.e. 8. század.

4. ábra Összehajtott kelta vaskard hüvelyben. Szob. Kr.e. 3. század.

Fleissig József jó kapcsolatot ápolt a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának munkatársaival. 1930. január 11-én 100 pengőt adott a Régészeti Osztálynak azzal, hogy azt bármire fordíthatják. Az osztály ezt az összeget a régi középkori gyűjteményben folyó rendezési munkához használta fel (köszönik, hogy „ezúttal is kegyes volt”). Időnként a Régészeti Osztály céljára kisebb összegeket is adott, pl. az *Archeologica Hungarica* egyes füzetait 100 pengő értékben vette át, tekintet nélkül azok alacsonyabb bolti árára.²⁹ Tiszakécskén, egy gazdag honfoglalás kori sír leletmentésének költségeit, valamint a munkásoknak kifizetett 15 pengő jutalmat Fleissig József állta.³⁰

Gyermeke nem lévén, régóta tervezte, hogy gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak ajándékozza. Ezt Oroszlán Zoltán, Fettich Nándor, Lengyel Jánosné Kovrig Ilona előtt több ízben kifejtette.³¹

kelta vaskardok egyike is a gyűjtemény része. Ez a Szobon kiásott kelta temetőből került a napvilágra. (4. ábra)²⁶

A római korból származó kerámia-, és üvegedények, bronz veretek, csatok szintén egyedi, értékes műtárgy együtttest alkotnak.²⁷

Több sírlelet képviseli az avarság régészeti emlékanyagát, amelyek a különböző tudományos közleményekben már az 1930-as évektől kezdődően szerepelnek. Különösen szép mestermunkák az avar bronz szíjvégek. (5. ábra)²⁸

Gyűjteményének nagyságáról képet kapunk, ha azt a listát tanulmányozzuk, amely a háború után a gyűjtemény múzeumok közötti szétosztásakor készült. (melléklet)

26 Márton Lajos: A korai La-Téne sírok leletanyaga. Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archeológiai Intézetéből. 9–10. (1933–1934) 114.; Szabó Miklós–F. Petres Éva: Decorated weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin. Bp., 1992. 189–190. 71–72. t.

27 Kocsis László: A római gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér János. Bp., 2002. 52.

28 Horváth Tibor: Az üllői és a kiskőrösi avar temető. *Archeologia Hungarica* 12. (1935) 86.; Éva Garam–Ilona Kovrig–János Győző Szabó–Gyula Török: Avar finds in the Hungarian National Museum. Bp., 1975. 307.; László Gyula: A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Bp., 1971. 57. 30. kép.

29 MNM Történeti Adattár, Múzeumtörténeti Gyűjtemény

30 Révész László: A Honfoglalás Kori Gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Bp., 2002. 110.

31 MNM Történeti Adattár, Múzeumtörténeti Gyűjtemény

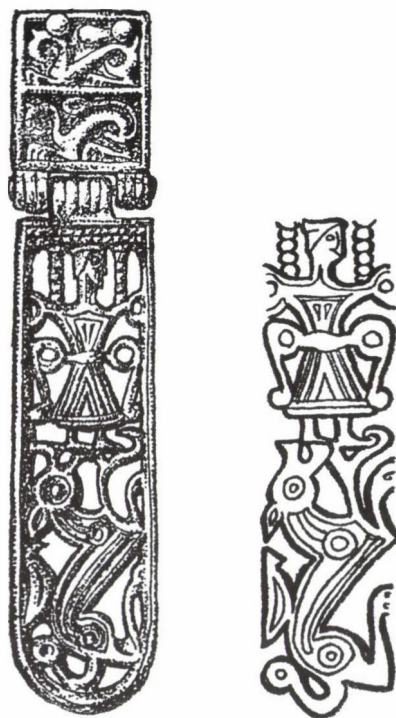
Nemcsak mint műgyűjtőt érdekelte a régészet, hanem tudományos publikációkat is készített. 1943-ban megjelent cikke A magyarkeresztési lelet címmel, amelyben a Vasvármegyei Múzeum Régiség-tárában található magyarkeresztési bronzlelet-együttest publikálta. 1934-ben jelent meg Kormos Tivadarral írt tanulmánya A legrégebbi ősebernymok Magyarországon címmel, amelyben a süttöi forrásmésző-komplexusának faunáját elemzik. A probléma megoldásához 1932-ben Kormos Tivadarral ásásokat végzett Süttőn.³²

A deportálás

A Sonderkommando tagjai március 19-én kora reggel érkeztek Budapestre, a német csapatok előőrsével együtt. Főhadiszállásukat először az Astoria szállóban rendezték be. Az Astoria pincéje, földszinti éttermi helyiségei a Gestapo által begyűjtött letartóztatottak kálváriájának első állomása volt.

1944. március 21-én Fleissiget és feleségét a Gestapo letartóztatta. Fleissig Józsefet az Astoria szállóba vitték, onnan pedig március 24-én a Pestvidéki Törvényszék Fő utcai fogházába. Abba a zárkába zárták, ahová Kund Elemért³³ március 23-án (akivel az Astoriában két napot már együtt töltött), az ő elbeszéléséből tudjuk a következőket.

Kund Elemér március 26-án azt a parancsot kapta, hogy az összes holmiját szedje össze és készüljön fel a sorakozóra. Ekkor Fleissig József azt hitte, hogy Kund Elemért szabadon bocsátják. Mivel Kund Elemért Fleissig József régóta ismerte, a következőre kérte: „Te most a többi politikai fogollyal együtt visszanyered a szabadságodat. Az én sorsom azonban reménytelen és így arra kérlek, hogy szabadulásod után keresd fel Zichy István grófot, a Nemzeti Múzeum igazgatóját és közöld vele, azt az elhatározásomat, hogy régi tervem megvalósításául egész archeológiai gyűjteményemet a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozom és feljogosítom őket arra, hogy ezt azonnal át és birtokukba vegyék. Azt kívánom, hogy gyűjteményem együtt maradjon, és gondos megör-

5. ábra Avar öntött bronz szíjvég ember-, állatábrázolással. Kr.u. 8. század.

32 *Fleissig József–Kormos Tivadar: A legrégebbi ősebernymok Magyarországon. Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudomány Egyetem Archeológiai Intézetéből.* 9–10. (1933–1934) 16–23.

33 Kund Elemér műgyűjtő. Miniszteri tanácsos. Gazdag régészeti gyűjteményét 1951-ben ajánlotta fel a Nemzeti Múzeumnak. A gyűjtemény alapjait a 19. század végén apja, Kund Pál rakta le. Kund Elemér az 1920–30-as években tervszerűen gyarapította a család régiség-gyűjteményét. Többek között 86 kelta sírt tárt fel Kosdon. Sikertült megszereznie azokat az ékszerekből, eszközökből, fegyverekből álló őskori bronzkincseket is, amelyek Borsodharsányon, Miskolc-Óhután, Pétervároson és Tibolddarócon kerültek elő. Gyűjteményének itáliai antik darabjait a Szépművészeti Múzeum kapta meg, a gyűjtemény népi kerámia anyagával a Néprajzi Múzeum gyarapodott. *Pallos Lajos–Kemenczei Ágota: A Magyar Nemzeti Múzeum donátorai. Magyar Múzeumok* 23. (2002) 3. sz. 38.

zésben részesüljön.” Továbbá hozzátette: „Ha tudnának valamit tenni kiszabadításom érdekében, úgy visszanyert szabadságomat további odaadó munkásságommal hálálnám meg.” Kund Elemér Fleissig József nyilatkozatát egy papírlapra feljegyezte és a borotválkozáshoz használt Hyalin timsóködobozába elrejtette.

Fleissig József összeköttetései révén tudomást szerzett arról, hogy a németek a megszállt országokban hogyan bántak a zsidó származású lakosokkal, így nem kétséges, hogy elfogatásának elején sorsát reménytelennek látta. Lakása örizetlenül maradt. Mint szenvedélyes műgyűjtő, gyűjteményét féltette leginkább. Összeköttetései révén tudomással bírt arról is, hogy az így elhagyott zsidóvagyonokat vagy a németek, vagy mások elviszik, ezért Kund Elemér révén felhatalmazta a Nemzeti Múzeumot, hogy gyűjteményét rögtön átvegye, mielőtt akár a németek, akár mások elhordanák és gyűjteménye elpusztulna.³⁴

Hetek múlva a Fő utcai fogházból a kistarcsai internálótáborba szállították, ahol megtudta, hogy felesége ott van a női táborban és vele az érintkezést felvette. Fleissig József a pestvidéki törvényszék zárkájában, és a kistarcsai internáló táborban is többször beszélt gyűjteményéről, de Kund Elemér útján elküldött üzenetét senkivel sem közölte. Sőt többször hangoztatta, hogy ha kiszabadul, az archeológiai gyűjteménye lesz a vagyoni bázisa, amivel új életet kezd, annak egy részét eladja és tanári állást vállal. A kistarcsai internálótáborban a hosszabb fogvatartást már megszokta, a kívülről kapott biztató hírekre a saját helyzetét sem látta többé olyan sötétnek, a feleségét is a közelében tudta, ezért gyűjteményével kapcsolatban terveket készített.³⁵

A kistarcsai táborból Fleissig Józsefet és feleségét Auschwitzba deportálták, ahol a németek meggyilkolták. A háború után a bíróság Fleissig Józsefnek és feleségének halálát 1944. augusztus 15-ével állapította meg. Édesanyja, özv. Fleissig Sándorné szintén Auschwitzban halt meg.³⁶

Fleissig József nővéreit nem deportálták, ugyanis férjeik – dr. Réthi Aurél³⁷ és Moravcsik Gyula³⁸ – kormányzói mentességet³⁹ kaptak. Így a háború után a Fleissig-gyűjtemény örökösének őket lehetett tekinteni.

Kund Elemért szabadonbocsátás helyett mint politikai foglyot Mauthausenbe vitték, ahonnan 1945. június 1-én tért haza. Bejelentését 1946. december 30-án tette meg, hivatalosan közjegyző előtt 1947 márciusában. Kund Elemér bízott benne, hogy Fleissig József túlélte a deportálást, ezért nem tett rögtön bejelentést hazatérte után.⁴⁰

34 MNM Történeti Adattár. Múzeumtörténeti Gyűjtemény

35 MNM Történeti Adattár. Múzeumtörténeti Gyűjtemény

36 MNM Történeti Adattár, Múzeumtörténeti Gyűjtemény

37 dr. Réthi Aurél (1884–1976) fül-orr-gégész, ekkor még főorvos (háború után professzor) egészségügyi főtanácsos. Felesége Fleissig Ella.

38 Moravcsik Gyula (1892–1972), bizantológus, a MTA levelező tagja (1934-től), egyetemi tanár. Felesége Fleissig Edit.

39 Kormányzói mentességet azok kaptak külön kérelem alapján, akik a zsidótörvények hatálya alá estek, de különös közéleti, tudományos, művészeti vagy gazdasági érdemeik indokolták tették számukra a kivételezettséget (ebben bízhatott Fleissig, amikor Kunddal beszélt). Összesen 3000 mentességet adtak ki. Október 15. után a Szálasi-kormány ezeknek csak mintegy tizedrészét hagyta érvényben. Köztük volt Moravcsik Gyula is. Nem mindenki menekült meg közülük. A nyilaskezes kormány november 15-én elrendelte a kormányzói mentesítések felülvizsgálatát, Szálasi összesen 70 embernek, belügyminisztere ezen felül 501 embernek adta meg ismét a mentesítést.

40 MNM Történeti Adattár, Múzeumtörténeti Gyűjtemény

A gyűjtemény megmentése az SS elől

A Sztójay-kormány 1944. április 14-én kelt 1600/1944. számú „a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről” szóló kormányrendelete kimondta, hogy a zsidók kötelesek bejelenteni minden vagyonukat, kivéve a személyes használati tárgyakat, feltéve, ha ezek összértéke nem haladja meg a 10 ezer pengőt. Bejelentési kötelezettség alá estek az ingatlanok, részvények, bankbetétek, műkincsek, ékszerek. Mindezek állami zár alá kerültek.

1944. május 25-én Hóman Bálint kultuszminiszter Csánky Dénes festőművészt⁴¹ nevezte ki – aki az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum igazgatója volt – a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére Kinevezett Kormánybiztos Hivatala irányítójának. A német megszállás után a zsidók lakásaiból a németek külföldre vitték az értékesebb műkincseket. Feladata részben ennek megakadályozása, formailag a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavétele és megőrzése, ténylegesen a nagy értékeket képviselő művészi vagyontárgyaknak az országban tartása volt. A Kormánybiztossághoz tisztviselőket osztottak be, akik két csoportot alkottak. Az első csoport állandó beosztást nyert: Vayer Lajos (június végén ez alól felmentik, mert a múzeumban nélkülözhetetlen munkát lát el, helyette dr. Erdélyi Gizella múzeumi őrt rendelik ki), Voit Pál, Csernyánszky Mária segédőrök, Grexa Gyula középiskolai tanár. A második csoport pedig időnként, illetve alkalmilag dolgozott a Kormánybiztos mellett: Köszegehy Elemér igazgató, Gallus Sándor múzeumi őr, Gönyei Sándor igazgató őr, Fekete Nagy Antal levéltárnok, Szalay László igazgató őr, Bándy Vilmos ösztöndíjas gyakornok, Homér Lajos gimnáziumi tanár.

Fleissig József letartóztatása után a gyűjtemény sorsáról csak homályos képet festhetünk. Annyi bizonyos, hogy Fleissig József még a német megszállás előtt az Angol-Magyar Bank széfjében letétbe helyezte gyűjteményének legértékesebb darabjait. Gyűjteményének többi része lakásában (Benczúr u. 31.), illetve a ház pincéjében maradt.

Csánky kinevezte 1944. július 11-én Gallus Sándort a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére Kormánybiztosság megbízottjaként kormánybiztosi hatáskörrel a Fleissig-gyűjtemény felkutatására. Miután Gallust behívták katonának, 1944. július 17-én a múzeum mást kért helyette. Csánky Fettich Nándort bízta meg.

Fleissig József lakásában és pincéjében több műtárgyat találtak. Július 12-én Vayer Lajos a Szépművészeti Múzeum számára a következőket vette át:

1. Máriaszobor, fa, barokk
2. Máriaszobor, fa, 17. század
3. 3 db Mária faszobrocska
4. Szent D....?, barokk faszobor
5. Fájdalmas Mária Szent Jánossal, faszobor
6. Szent Püspök szobor, fa, 18. század
7. Ismeretlen festő: férfiarckép, olajfestmény
8. Ismeretlen festő: női arckép, olajfestmény

41 Csánky Dénes (1885–1972) festőművész. 1910-től 1912 májusáig a Műemlékek Országos Bizottságának titkára. 1912-ben a Fővárosi Múzeum vezetője. 1921-ben létrehozta a Székesfőváros Zichy Jenő Múzeumát, melynek 1922-től 1933-ig igazgatója. 1933-ban megszervezte a Székesfővárosi Képtárat. 1935 januárjában a Fővárosi Múzeumok központi igazgatója lett. Ugyanez év júliusában az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum főigazgatójának nevezték ki. 1944. november–decemberben a nyilas kormány utasítására megszervezte és végrehajtotta a Szépművészeti Múzeum anyagának és az oda beszállított műkincseknek Németországba szállítását. Új Magyar Életrajzi Lexikon. I–V. Főszerk.: Markó László. Bp., 2001–2004. I. 1083–1084.

9. Nagyméretű régi olajfestmény

10. Egy bronz keletázsiai háromlábú nagyméretű üst.

Vayer Lajos a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka számára július 13-án a Fleissig lakásból származó fényképet vett át (Jókai Mór szüreten a kis Feszty Masával), július 14-én pedig Huszár Lajos az Éremtár részére egy kínai bronzérmét.⁴²

Fettich Nándor folytatta a Fleissig-gyűjtemény hollétének kiderítését. Fettich december 22-i levele szerint a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. (Angol-Magyar Bank) értesítette a Nemzeti Múzeumot, hogy a kiürítés alatt álló széfek egyikében Fleissig József nemesfém-tárgyai között aranyból és ezüsből készült több muzeális jellegű régiség van, amelyeknek egy része a múzeum egyik kiadványában képekben is megjelent.⁴³ Fettich kérte a bankot, hogy a Fleissig-féle letét azon nemesfém tárgyait, amelyek kimondottan múzeumba való régiségek, és amelyeknek múzeumban való elhelyezése országos és tudományos érdek, a Nemzeti Múzeumba szállítsák. A bank december 23-án ehhez hozzájárult és még ezen a napon Fettich megbízta Kiss Lajost (Nemzeti Múzeumhoz szolgálattételre beosztott nyíregyházi múzeumi-gazgató) és Párducz Mihályt (Nemzeti Múzeumhoz beosztott egyetemi adjunktus), hogy a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. letétjeiből a Fleissig-féle gyűjtemény muzeális vonatkozású nemesfém régiségeit kiválasszák, jegyzékbe foglalják és a már ugyancsak meghatalmazott Vayer Lajos múzeumi I. o. segédörrel közreműködve a Nemzeti Múzeumba beszállítsák. December 27-én a Magyar Nemzeti Múzeum átvette a következő tárgyakat a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaságtól:

1. 324 db népvándorlás kori, provinciális római kori, további őskori bronztárgy
2. 41 db népvándorlás kori ezüstitárgy
3. 5 db koraközép kori és népvándorlás kori vastárgy
4. 104 db római kori, népvándorlás kori és őskori aranytárgy
5. 3 db provinciális római kori csonttárgy
6. 9 db népvándorlás kori aranyozott bronztárgy
7. 1 db népvándorlás kori aranyozott ezüstitárgy
8. 8 db provinciális római kori üvegtárgy
9. 1 db kelta ezüstérem
10. 1 db későcsászár kori aranyérem
11. 1 db vésett díszű hegyikristály
12. 1 db provinciális római törött kőszobor
13. Újabbkori (19. század) ezüstitárgyak: 3 serleg, 1 szelence, 2 ivópohár, 1 váza, négylábú alapzat, 5 tányér, 2 kétágú gyertyatartó, 1 kancsó, 9 tartó (egy fedéllel), 3 kanna, 2 kandeláber, 2 ötágú gyertyatartó (10 kerek lemezformájú tartozékkal), 1 mártásos tányér, 1 halastál, 12 tálca, 1 lábas, 2 virágváza, 12 csésze aljjal, 2 tál, 1 sótartó, 2 kávéskanna, 1 tálca.⁴⁴

A gyűjtemény sorsának leghomályosabb része az a 10 ládányi anyag – valószínűleg Csánkyék nem találták meg –, amelyet közvetlenül az ostrom után dr. Géber Antal⁴⁵ nyugalmazott miniszteriumi osztályfőnök, a család barátja, ismert műgyűjtő gyűjtött össze és szállított a Földtani Intézet ládáiban részben a Földtani Intézetbe, részben a Szépművészeti Múzeumba. A felszabadulás után Fleissig József testvérei a Szépművészeti Múzeumba vitt

42 MNM Történelmi Adattár, Múzeumtörténelmi Gyűjtemény

43 *Alföldi A.* i. m. 57. 15. kép

44 MNM Történelmi Adattár, Múzeumtörténelmi Gyűjtemény

45 Műgyűjtő, a Művészeti Múzeumok Barátainak Egyesülete alelnöke, az első világháború előtt tagja a Szent-György-Czéhnek.

kétládányi anyagot elvitték, míg a Földtani Intézetnek átadott részét továbbra is otthagyták, mert annak megfelelő elhelyezést nem találtak. A Földtani Intézetből 1946 októberében a 10 ládányi anyagot Dobrovits Aladár a család beleegyezésével a Szépművészeti Múzeumba szállíttatta egy készülő kiállításra. A kiállítás eszméjét Géber Antal vetette fel és az anyagot is nagyrészt ő gyűjtötte össze.⁴⁶

1945 után

Kund Elemér Fleissig József ajándékozási nyilatkozatát 1947. március 18-án közjegyzői okiratba foglaltatta és eljuttatta a Nemzeti Múzeumhoz, amit a múzeum tudomásul vett és ezzel a gyűjtemény tulajdonjogát a Magyar Nemzeti Múzeumra átszállottnak tekintette. Ekkor derült ki, hogy a Fleissig-gyűjtemény mintegy 10 ládát kitevő anyaga az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum antik-plasztikai osztályán van, ahová Dobrovits Aladár (Nemzeti Múzeum elnöki tanácsosa) szállíttatta a Földtani Intézetből a Fleissig örökösök beleegyezésével 1946 októberében. Ugyanitt vannak a gyűjtemény leltári cédulái is. Huszár Lajos főigazgató az ajándékozási nyilatkozat közlését követően tárgyalásokat folytatott az örökösökkel, amelyek azonban nem vezettek eredményre.

Kund közjegyző előtt tett nyilatkozatát a család nem fogadta el, és visszakérte a gyűjteményt. Mivel ezt a Közalapítványi Ügyigazgatóság megtagadta, Fleissig József testvérei (dr. Réthi Aurélné született Fleissig Ella, dr. Moravcsik Gyuláné született Fleissig Edit) bírói úton kívánták jogaikat érvényesíteni. A per 1948 februárjában kezdődött a budapesti törvényszék előtt, és 1948. november 22-én fejeződött be. A törvényszék ítéletében kötelezte a Közalapítványi Ügyigazgatóság által képviselt Magyar Nemzeti Múzeumot, hogy adja ki a felperesnek az archeológiai gyűjteményt, mivel a halálesetre szóló ajándékozás csak akkor érvényes, ha végrendeleti alakissággal bír, ami ebben az esetben nem történt meg.

Az ítéletet a Közalapítványi Ügyigazgatóság nem fogadta el és beadta a fellebbezést a budapesti ítéletáblához. A budapesti ítéletábla 1949. március 14-én helyben hagyta az elsőfokú ítéletet, ezért a Közalapítványi Ügyigazgatóság a Magyar Kúriához fellebbezett.

1949 októberében a Közalapítványi Ügyigazgatóság az örökösökkel egyezséget kötött. A törvényes örökösök a perben érvényesített igényüktől elálltak és a gyűjteményre vonatkozóan a néhai Fleissig József által tett, élők közti ajándékozási ügyleti nyilatkozatot és ennek megfelelően a Nemzeti Múzeum tulajdonjogát érvényesnek elismerték. A megegyezés szerint a Magyar Nemzeti Múzeumnak az egyezés tárgyát alkotó Fleissig-féle archeológiai gyűjtemény leltári megjelölésénél és kiállításánál mindenkor fel kell tüntetnie, hogy az néhai Fleissig József gyűjteményéből származik és adományból került a múzeum tulajdonába.⁴⁷

1949. november 25-én a Szépművészeti Múzeum antik osztályán felvett jegyzőkönyv szerint a MNM Elnöki Tanácsának 3. 292/1949 sz. átirata értelmében Fleissig Józsefnek a múzeumra hagyományozott gyűjteményét a két múzeum gyűjtési körének megfelelően szétosztották – jelen voltak a Nemzeti Múzeum részéről Kovrig Ilona, Mozsolics Amália, a Szépművészeti Múzeum antik osztálya részéről Haeffner Emil és Szilágyi János – és a megfelelő gyűjteménybe szállították.⁴⁸

46 Antik Kiállítás. Vezető. Írta és a kiállítást rendezte: Oroszlán Zoltán és Dobrovits Aladár. Művészeti Múzeumok Barátainak Egyesülete–Szépművészeti Múzeum. Bp., 1947.

47 MNM Történeti Adattár, Múzeumtörténeti Gyűjtemény

48 Lásd a Mellékletet

MELLÉKLET

A Fleissig-gyűjteményből a Szépművészeti Múzeumnak átadott tárgyak (egykori meghatározással)⁴⁹

1. terracotta szobor, meztelen férfi kakassal (Moravcsik Gyula, 1931)
2. görög terracotta szobor, ülő Orpheus
3. terracotta Zeus-fej, görög
4. görög terracotta relief, heverő férfi csészével és lyrával
5. görög terracotta maszk, női fej
6. párkány téglatöredék Medúza-fejjel, görög (Firenze, 1935)
7. terracotta heverő férfi szobor töredéke, görög
8. franciaországi római bronz szobor, kis meztelen férfi paterával
9. etruszk bronzszobrocsony, meztelen harcos (Firenze, 1933)
10. etruszk bronzszobor, meztelen harcos (Firenze környéke, Mauthner)
11. terracotta görög női szobor, féltest
12. mészki relief újbirodalom vagy saitikus (Mahmann, 1937)
13. női fej, relief fekete kőből, római kori (?), egyiptomi (Kairo, M. Mahmann 1937)
14. fekete figurális lekythos, Odysseus és a szirén (Athén, 1934)
15. lekythos, fekete alakos, Dionysos és Ariadné menádokkal (Athén, 1934)
16. lekythos, fekete alakos, mitológiai jelenettel, férfi és bika (?) harca
17. lekythos, fekete alakos, férfi négyesfogattal
18. lekythos, fekete alakos, akantusz díszítéssel
19. lekythos, fekete alakos, repkénydíszrel
20. fekete alakos kancsó, fegyveres férfiakkal
21. kínai határőrház, Hannó-kori sírfigura
22. kínai harcos félalakja, sírfigura, terracotta, Tang-korszak, Észak-Kína
23. kínai mázas edény, Tang-kori, három lábbal
24. előkelő kínai hölgy szobra, Tang-kori, mázas terracotta
25. kék és lila mázas edény
26. japán evőcsésze, szürkés zöld mázzal
27. japán evőcsésze, craquelée, olajzöld
28. bizánci (?) tál, fehér paszta alapon karcolt vonalas díszítéssel
29. Netsuke jade-ből Fo-kutya
30. horog jade-ből sárkányfejjel, világos zöld
31. Netsuke jade-ből, Fo-kutya, szürke
32. Netsuke jade-ből, cikade, szürke
33. Netsuke jade-ből, stilizált állat, barna
34. gyűrű jade-ből, tejszínű
35. kis bölcs jade-ből, világos szürke
36. övkapocs, bronzból, kutya kígyóval
37. féldrágakőből készült törmekolat
38. kínai pecsétlő, igen nagy, tetején sárkányokkal
39. bronz Buddha szobor feje
40. ülő Buddha bronzból, sárkányokkal
41. kínai sírfigura, terracotta, fekvő bika, Tang-kori

49 MNM Történeti Adattár. Múzeumtörténeti Gyűjtemény

42. kínai sírfigura álló zebubika, Tang-kori
43. kínai sírfigura fekvő kutya, Tang-kori
44. indiai kagyló intarzia, filigrán ezüst keretben
45. 8 kopt szövetdarab

A Fleissig-gyűjteményből az Országos Magyar Történelmi Múzeum Régészeti Tára számára átadott tárgyak (egykori meghatározással)

1. keltakori fületlen, sötétszürke agyagedény
2. bronzkori füles mély tál
3. bronzkori agyagtál egy kis akasztófüllec, peremén három hornyolás bekarcolt vonal-dísszel, peremén és szélén csipkés fogazás
4. kelta kétfülü agyag kis urna, hasi részén füzérszerű körkörös dísszel
5. bronzkori közép nagyságú urna, két kis füllel a hasi részén, felső részén barázdás dísszel, alsó részén bekarcolt vonalakkal
6. bronzkori kis urna, hasi részén két kis füllel, bekarcolt vonaldíszítéssel
7. miniatűr edényke, két kis füllel, mészbetétes, bronzkor II.
8. miniatűr edényke, két kis füllel, mészbetétes, két kis bütyökkel, bronzkor II.
9. miniatűr edényke, két kis füllel, mészbetétes, két kis bütyökkel, bronzkor II.
10. mészbetétes kis egyfülü csésze, hason három bütyökkel, bronzkor III.
11. mészbetétes agyagbögre, két kis füllel, hat körülkeretezett bütyökkel, bronzkor III.
12. agyagedény, állatfejben végződő füllel, három bütyökkel, bekarcolt dísszel, bronzkor közepe
13. egyfülü kis edény, turbántekereses dísszel, bronzkor vége
14. hasonló, nagyobb
15. egyfülü kis sárga bögre, öt bütyökkel, nyakán három mély barázdá, Ecseg, bronzkor vége
16. kétfüles köcsög, jelzett bütyök dísszel és szalagdísszel, bronzkor eleje
17. kelta edény két füllel
18. rézkori kehely, bütyökfüllel, pontozott mészbetétes dísszel, négy átfürt bütyöklábbal
19. egyfüles bögre, bordás dísszel, bronzkor vége
20. csésze, egyfülü, a füllel szemben benyomott szájszéllel, bronzkor vége
21. csésze, két szalagos füllel, bronzkor II.
22. csésze két füllel, négyszög alakú hassal és talpas lábbal, bronzkor közepe
23. bronzkori kis fületlen edény bekarcolt vonalakkal
24. sárgás edény, tölcseres nyaka hiányzik, két lapos átfürt bütyökkel, srafirozott háromszögekkel, bronzkor II.
25. bronzkor közepéről füles bögre, vonalas, poncolt és bordás dísszel
26. késő bronzkori egyfüles csésze, fényesre polírozott csökevényes hassal
27. egyfülü kis csésze, fényesre polírozva, késő bronzkori
28. pecsétnyomó alakú kis edényborító négy lyukkal
29. mészbetétes miniatűr edények, bronzkor II, Észak Pannon
30. mészbetétes, tojástartó alakú talpa edényke, bronzkor II, Észak Pannon
31. miniatűr kis tál alakú edényboríték, bronzkor közepe
32. mészbetétes miniatűr edényke, bronzkor III.
33. bronzkori orsó alakú edény
34. bronzkori kis edényke két bütyökfüllel

35. bronzkori kis edényke, egy szalagfüllel, hasán bütyökkel és bekarcolt függőleges vonalakkal
36. bronzkori kis edény, hasán két átfúrt füllel
37. bronzkor végi edény, egy füllel, badeni továbbélés
38. bronzkor végi csésze egy nagy szalagfüllel, badeni továbbélés
39. bronzkor végi csésze egy nagy barázdált szalagfüllel, badeni továbbélés
40. bronzkori női idol, mészbetétes, alsó része hiányzik
41. mészbetétes, díszített cseréptöredék
42. átfúrt agyag tűzkutya töredéke
43. késő bronzkori markolatnyújtványos bronzkard, 2 db
44. Hallstatt-kori antennás bronzkard
45. Hallstatt-kori bronzkard, csészéses markolattal, alsó fele hiányzik
46. Hallstatt-kori bronz kézhátvédő tekercs
47. bronzkori tömör bronzkarpercec, bekarcolt dísszel
48. bronzkorvégi tömör bronzkarpercec, bekarcolt díszítéssel
49. bronzhorog
50. kelta bronz szobrocska (idol)
51. kelta háromtagú hólyagos bronzkarpercec, 2 db
52. kelta vaskard felső része hüvellyel együtt
53. kelta vaskard alsó része hüvellyel együtt
54. kelta vaskardkötőlánc, 3 db
55. kelta bronzkarpercecek, egyik zárt, másik nyitott
56. bronzkori bronz zárt karpercec, 14 db
57. bronzkori bronz nyitott karpercec
58. téglalakú bronzsúly
59. bronzkori tokos bronz lándzsahegy, 3 db
60. tokos vas dárdahégy, 3 db
61. bronzkori bronz tokosbalta füllel
62. bronzkori bronzcsákány
63. bronzkori tömör bronzvéső
64. bronzkori tokosvéső bronzból
65. bronzkori kis bronztőr
66. Hallstatt-kori tüskés bronzkorong, belül füllel
67. kétfülű bronz „ajour” kúp alakú dísszel
68. bronz spirálgöngyöcsor, üvegtubusban
69. bronzkori bronz füles tokosvéső, 8 db
70. ismeretlen rendeltetésű, tömör, csónak alakú bronztárgy
71. félhold alakú csöngőszerű bronztárgy, valószínűleg tetoválótű
72. szkíta bronz nyílhegyek, 5 db
73. szkíta nagy vaskés és agyagorsó pörgettyű
74. bronzkori tokos véső, bronztű töredéke, korongosfejű tű töredéke, tokos lándzsahegy bronzból Hallstatt-kori, bronz zablá, akasztólyukkal ellátott véső alakú bronzkés, bronztű, sarlótöredék, bronzgomb
75. három pápaszem alakú spirális bronzcsüngő és három hasonlóan a töredéke, négy bronz fejestű
76. 10 db bronz kimmér zablá
77. kimmér bronz zablá
78. kimmér zablátöredék bronzból

79. kimmér lószerszámrészből
80. kimmér bronz nagy füles pityke
81. bronz szíjelosztó pityke
82. bronz szíjelosztó duplapityke
83. két kardhüvelykoptató bronzból
84. téglalap alakú bronz szíjrendező
85. kis füles római edény
86. kimmér kardhüvelyvég, bronz
87. bronz lándzsa, Hallstatt-kori
88. kétfülű római korsó, vörös festéssel, agyag
89. Merkur szobor, bronz
90. lábalakú asztallábvégek, bronz, 4 db
91. kocsirúdvég, párdúc-protoma, bekarcolt szőlőinda díszel, bronz
92. Mars szobor, bronz
93. bronz edény füle, reliefes díszítéssel
94. aranyozott bronz Kerberos, fej nélkül
95. bronz bútorveret, oroszlánfejjel
96. párdúcfejes bronzveret
97. bronz kettős vödörfogantyú, szirén és oroszlánfejjel
98. bronz lovacska
99. bronz bikafej
100. fibula kutyaalakban
101. Ámor bronzszobor
102. Herakles bronzszobor
103. Mercurius bronzszobor
104. táncoló szirén bronzszobrocska
105. bronz áldozó férfi szobor
106. alabástrom harcos pajzssal
107. áldozó férfi bronzszobrocskája
108. 10 db bronz hagymafibula
109. bronzveret
110. 10 db bronz kocsiveret lelet és 1 zabla alkatrész
111. kocsialkatrész- és szerszámveretek (övveretek) 13 db
112. bronzveretek, delfines fogantyúk 5 db, pelta-motívum, delfin, kéztöredék, maszk, S-alakú fibula, táblaszám
113. palack alakú üveg
114. nagy üvegcancsó
115. gömbölyű hasú flaskó
116. hosszúnyakú üveg, négyszögletű testtel, fenékbélyeggel
117. kis üvegcorsócska
118. zömök üvegcorsó
119. üvegpohár, kék pöttyökkel
120. üvegpohár, kék pöttyökkel
121. üvegpohár, kék pöttyökkel
122. kétfülű, gömbölyű hasú üveg pipereedény
123. kétfülű, gömbölyű hasú üveg pipereedény relief vonalakkal
124. kétfülű, gömbölyű hasú üveg pipereedény díszítetlen
125. kis üvegcancsó

126. kis kétfülű üvegkancsó
127. avar sírlelet, övgarnitúra, 37 db
128. két avar sírlelet, övgarnitúra, 29 db
129. avar sírlelet, övgarnitúra, 57 db
130. három avar sírlelet, övgarnitúra, fülbevalók, üveggyöngyök, 30 db
131. avar sírlelet, övgarnitúra, 22 db
132. avar sírleletek, övgarnitúrák és csatok, 59 db
133. avar sírlelet, fonósúlyok, tűtartók, ijlemez és nyílcsúcsok, zabla, 10 db
134. avar sírlelet, övgarnitúra, fülbevalók, gagát karperec, középkori hajtűk, 4 db arany fülbevaló, fondo'oro töredéke, hamisított aranypénz, 33 db
135. avar sírlelet, övgarnitúra, 12 db
136. avar sírlelet, övgarnitúra, 47 db
137. germán leletek, fibulák, övcsatok, veretek, 16 db
138. népvándorlás kori karperecek, 14 db
139. avar sírlelet, övgarnitúrák, 36 db
140. avar sírlelet, övgarnitúrák, 31 db
141. avar sírlelet, övgarnitúrák, 19 db
142. avar sírlelet, övgarnitúrák, 28 db
143. avar sírlelet, övgarnitúrák, 30 db
144. népvándorlás kori karperecek, 14 db
145. avar sírlelet-övgarnitúra, lánc, római leletek, fibula, övgarnitúrák, üveggyöngyök, fülbevalók, Árpád-kori magyar sírlelet-hajkarikák, csontövertet, nyílhegyek és egy övertetrész, 32 db
146. lovasnomád sírlelet, 2 vaskés, 2 vaskengyel, 1 vaszabla
147. avar sírlelet, övgarnitúra, 2 vaskés, vascsat, 2 vasnyílhegy, 2 csont íjveret, 20 db
148. szarmata-jazyg sírlelet, 3 fibula, 3 orsógomb, 5 füzér üveg és pasztagyöngy
149. 1 füzér avar üveggyöngy, két kis avar csüngő, 1 avar fülbevaló, 1 avar verettöredék
150. avar edény, hullámvonalas díszítéssel
151. kerekfülű avar edény
152. kerek hasú avar flaskó
153. szarmata lelet, üveggyöngysor, féldrágakőgomb és gyöngysor
154. avar temető leletei, szíjveretek, gyöngyök, üvegpecsét, bronzveretek, csonteszközök, 17 db és 4 gyöngysor
155. szarmata-jazyg leletek, 3 db email fibula, 3 üveggyöngyfüzér, 1 fonósúly
156. csontfaragvány
157. nagy üvegpsztagyöngy
158. bronzpityke
159. római tükör, 2 db
160. római borostyánkő gyűrűk
161. üvegpsztaból készült császárfaj
162. kétfülű terra sigillata kancsó
163. terra sigillata tál
164. kis római csésze, agyag
165. kis római csésze, agyag
166. kétfülű római csésze, agyag
167. festett római hasas pohár, agyag
168. festett római hasas pohár, agyag

A Fleissig-gyűjteményből az Országos Történelmi Múzeum Iparművészeti Tárának átadott tárgyak (egykori meghatározással)

1. ón kancsó, fedelén éremmel
2. ón kancsó, fedelén G M B és sarkantyús csizma vésvé
3. ón kancsó, testére bevésve: H P és kezdetleges címer
4. szépen vésett céh kancsó mesterek és legények neveivel, hentesek céh zászlóját tartó katonával, fedelén bárdot tartó oroszlánnal
5. ón szelence, hatszögletes, I M N H felírással, díszítés: virágok, kutya, szarvas, ragadozó madár, nyúl
6. ón szelence, A C H felírással, díszítetlen
7. kisebb ón tál Fein cin bélyeggel
8. Nagy ón tál három bélyeggel: Engel, Blook, Cin
9. Fajansz korsó, Stomfa
10. kisméretű ikon, Krisztus két szenttel
11. Három táblás kisikon, Mária Jézussal két angyal közt
12. Kis ikon négy jelenettel, Mária és Krisztus életéből
13. kis szárnyas oltárka, Mária a gyermek Jézussal szentek közt
14. Dúsan faragott fakereszt, orosz

Beiträge zur Geschichte der Kunstsammlung zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg (Die Sammlung von Josef Fleissig)

Zusammenfassung

Die Periode zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg stellt eine Glanzzeit in der Geschichte der ungarischen Kunstsammlung dar. In den Privatsammlungen und im Kunsthandel kamen Kunstschatze in großer Menge herum. Die nach Westen orientierte, gebildete, wohlhabende Schicht des Mittelstandes machte die Kunstsammlung der Periode recht erfolgreich. Aus der Zeit zwischen den Jahren 1920 und 1945 kennen wir etwa 2000 Sammlungen – beinahe gleicher Größe – in der Hauptstadt. Fast 80 Prozent der bürgerlichen Sammlungen gehörte Kunstsammlern jüdischer Abstammung. Dazu gehört u.a. auch die Sammlung Fleissig mit bedeutendem antikem Material.

Josef Fleissig (1897–1944) stammte aus einer reichen Bankierfamilie, sein Vater gehörte in der Periode zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg zu den einflussreichsten Persönlichkeiten des ungarischen Wirtschaftslebens. Josef Fleissig folgte seinem Vater im Bankierberuf bis 1940, als er infolge der Judengesetze pensioniert wurde. Seit dieser Zeit lebte er nur für seine Sammlung und er beschäftigte sich mit Altertumsstudien.

Er bereicherte seine Sammlung in erster Linie mit von Kunsthändlern gekauften Kunstgegenständen. Neben der leidenschaftlichen Sammeltätigkeit unterstützte er auch das Ungarische Nationalmuseum. Da er gute Kontakte mit dem Museum pflegte, hatte er vor, seine Sammlung dem Nationalmuseum zu schenken. Nach der deutschen Besetzung Ungarns wurde er am 21. März 1944 von der Gestapo verhaftet. Während der Haft begegnete er Elemér Kund, der genauso Kunstsammler war, und bat ihm, das Nationalmuseum davon zu verständigen, dass er seine Sammlung dem Museum schenkt.

Josef Fleissig und seine Frau wurden nach Auschwitz deportiert, wo beide ums Leben kamen. Da sie keine Kinder gehabt hatten, erbte die Familie die Sammlung. Es gelang den Mitarbeitern des Museums und den Freunden von Josef Fleissig, die Sammlung vor den Deutschen zu retten. Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde ein Teil der Sammlung im Nationalmuseum verwahrt, der andere Teil befand sich im Museum der Schönen Künste.

Josef Fleissig – durch Elemér Kund – gab seine Sammlung als Geschenk dem Nationalmuseum, die Familie fand sich damit nicht ab und hängte einen Prozess an. Nach langem Prozessverfahren vereinbarten sich die Sachwaltungsdirektion für Öffentliche Stiftungen und die Erbsolger. Die Erbsolger haben das Eigentumsrecht des Ungarischen Nationalmuseums anerkannt. Laut der Vereinbarung betreff der archäologischen Sammlung von Fleissig ist das Ungarische Nationalmuseum dazu verpflichtet, im Inventar und in Ausstellungen jeweils anzugeben, dass das Objekt aus der Sammlung vom sel. Josef Fleissig stammt und als Gabe in den Besitz des Museums gelangte.

Die Sammlung Fleissig wurde am 25. November 1949 an das Ungarische Nationalmuseum und das Museum der Schönen Künste verteilt.

A katonatiszti házasságkötések szabályozása a 20. század első felében*

Előzmények

A Habsburg-birodalom katonatisztjei a 18. század közepéig szabadon nősülhettek, a legénységi állomány tagjainak házasodását azonban parancsnoki engedélyhez kötötték. A szokások szerint a hozzájárulás megköszönéseként a katona köteles volt az engedélyezésre hivatott előljárójának egy ezüst kanalat adni.¹

Általános jelenség volt, hogy a tisztek fizetése nem volt elegendő családjuk eltartására. Ez, és hogy a növekvő özvegyi nyugdíjak összege igen nagy terhet jelentett az államnak, vetett véget a tisztek szabad házasodásának. Először egységenként korlátozták azoknak a számát, akiknek engedélyezték a családalapítást. A rendelkezések értelmében a tisztek csak olyan vagyoni helyzetű nőkkel köthettek házasságot, akik anyagi szempontokból nem jelentettek további megterhelést az államkincstár számára.²

Az aktív tisztek házasságkötését Mária Terézia szabályozta először 1750-ben. Rendelete az ezredtulajdonos, az ezredparancsnok és a tiszti gyűlés³ hatáskörébe utalta a házasságok engedélyezését. Ugyanakkor megkövetelte a házassági kaució⁴ banki letétbe helyezését, ami által gondoskodott a tiszti családok társadalom által megkívánt életszínvonaláról és az özvegyek ellátásáról.⁵ Az 1771. évi óvadékrendelet pontosan megszabta a tiszti rangokhoz megkövetelt kaució összegét. Minél magasabb rangú volt a leendő férj, annál nagyobb volt a kaució összege.⁶

II. József 1777. évi rendelete már a kaució nélküli házasságról is intézkedett. Erre akkor nyílt lehetőség, ha az uralkodótól a házasulandók engedélyt kaptak, valamint a tiszttel lemondott felesége nevében mindennemű nyugdíjigényről.⁷ 1812-ben a jogszabály úgy rendelkezett, hogy az addigi meghatározott összeg letétbe helyezése helyett bizonyos évi jövedelmet kellett biztosítani a házasulandóknak, ami származhatott ingatlanból vagy más forrásból. Ugyanez a rendelet kötötte ki azt is, hogy a tiszti állományban egy időben csak az

* Mindenekelőtt szeretnék köszönetet mondani Hódsági Zsuzsannának és Éder Miklósnak, hogy családi okirataikat és fényképeiket a rendelkezésemre bocsátották. Köszönettel tartozom még dr. Szoleczky Emesének, HM HIM Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag Gyűjtemény vezetőjének, dr. Makai Ágnesnek, dr. Ságvári Györgynek, Bognár Katalinnak és Sallay Gergely Pálnak a dolgozat létrejöttében nyújtott segítségükért.

1 Éder Miklós szíves szóbeli közlése.

2 *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Bp., 1993. 178.

3 A tiszti gyűlés egy adott alakulat tisztjeinek előljáró által elrendelt, meghatározott napirenddel összehívott tanácskozása.

4 A kaució az a rendfokozatonként megállapított összegű pénzbiztosíték, amelyet a nősülni szándékozó katonatisztnak biztosítani kellett, hogy a kamatai, illetve a jövedelmei lehetővé tegyék a tiszti család rangjához méltónak tartott életmódot.

5 *Deák I. i. m.* 179.; Deák adatainak nagy részét Gerwin Müller: *Heiratsvorschriften und Heiratsverhalten im altösterreichischen Offizierskorps* (Wien, 1980) című kiadatlan doktori disszertációból merítette.

6 Deák könyvében ezt fordítva írta. A rendelet szerint például ezredesi ranghoz 12.000 forint, hadnagyi ranghoz 2.000 forint óvadékösszeget kellett letétbe helyezni.

7 *Deák I. i. m.* 179.

1/6-od része lehetett nős. 1861-ben és 1887-ben is megemelték a kaució összegét, de arányai-ban több tiszt számára engedélyezték a házasságkötést. A csapatisztek egynegyede, a vezérkari tisztek fele lehetett nős.⁸

Ezeknek a szabályozásoknak az elsődleges következménye az lett, hogy a tisztek későn vagy egyáltalán nem kötöttek házasságot. A katonatiszti házassági modell így az ún. Hajnal-féle demográfiai elmélet⁹ szerint a nyugati házassági modellt követte. Erre a mintára a késői házasságkötés, valamint a hajadonok és nőtlének számának magasabb aránya jellemző. Magyarország egész lakosságára azonban a 19. század második feléig inkább a keleti modell volt a jellemző, az általánosan és korán megkötött házassággal.¹⁰

A 20. századi szabályozások

A 20. század első felében a katonatiszti nősülés szabályozásának alapjául elsősorban a Ferenc József által 1913 szeptemberében jóváhagyott A-57. jelzésű „Nősülési szabályzat a m. kir. honvédség és csendőrség számára” című szabályzat szolgált.¹¹ A szolgálati könyv közvetlen előzményének tekinthető az 1907. évi rendelet, amely a tisztikar felének engedélyezte a házasságot, de egyben jelentősen megemelte az óvadék összegét.¹² Egy évre rá kiadták az A-57-es számú szabályzat első változatát,¹³ amit kiegészítettek egy függeléssel¹⁴ és a nősülési szabályzat által megkívánt beadványokra és okiratokra vonatkozó bélyegszabályzattal.¹⁵

A katonai házasságkötésekre is alapvetően vonatkoztak az állami törvények. Így az 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról, amely tartalmazta többek között az eljegyzés, a házassági akadályok, a házasságkötés, a házasság érvénytelenségének és megszűnésének, valamint az ágytól asztaltól való elválásnak a mibenlétét. E törvény a házassági akadályok között sorolta fel a véderőről szóló rendelkezés értelmében szükséges nősülési engedély hiányát,¹⁶ az engedély nélküli házasságkötés megtorlását pedig a katonai büntetőbíráskodás hatáskörébe utalta.¹⁷ A katonai büntetőtörvénykönyv életbeléptetéséről és a közönséges büntetőtörvények egyes rendelkezéseinek ezzel kapcsolatos módosításáról és kiegészítéséről szóló 1930. évi III. törvénycikk értelmében: „Az oly tényleges katonai egyén, aki az illetékes

8 *Hajdú Tibor*: Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. Bp., 1999. 245.

9 *Hajnal, John*: European marriage in perspective. In: *Population in History*. Szerk.: Glass, D. V.–Eversley, D. E. C. London, 1965. 101–143.

10 *Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: *Gyáni Gábor–Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformtól a második világháborúig. Bp., 1998. 44.

11 A-57. Nősülési szabályzat a magy. kir. honvédség és csendőrség számára. 1913. évi 13.537.– eln. 15/b számhoz. Budapest, 1913. (továbbiakban Nősülési szabályzat) HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtár Szabályzatgyűjtemény. Jelzetszám: Sz 1394

12 *Deák I. i. m.* 179.

13 A 4719/eln. – 1908. számú körrendelettel kiadott A-57. Nősülési szabályzat a magy. kir. honvédség és csendőrség számára. Budapest, 1908. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtár Szabályzatgyűjtemény. Jelzetszám: Sz 1393

14 13.505/eln. – 1908. számú körrendelet az „A-57” a) jelzetű „Függelék a m. kir. honvédség és csendőrség nősülési szabályzatához” című szolgálati könyv kiadásáról.

15 100.010-15/b – 1911. számú körrendelet az „A-57” b) jelzetű „Bélyegszabályzat” szolgálati könyv kiadásáról.

16 1894. évi XXXI. tc. 26. §

17 1894. évi XXXI. tc. 125. §

hatóság engedélye nélkül megnősül, egy hónaptól hat hónapig terjedhető fogházzal büntetendő.”¹⁸

A honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk is rendelkezett az engedély nélküli házasságról. A törvény kimondta, hogy „amennyiben a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, kihágást követ el és két hónapig terjedhető elzárással büntetendő, aki a jelen törvényben vagy az ennek alapján kibocsátott rendeletben foglalt tilalom ellenére nősül.” Ezenkívül pénzbüntetést szabott ki azokra a polgári tisztviselőkre, akik a tiltásról tudva, közreműködtek a házasság megkötésénél.¹⁹ Ugyancsak a honvédelemről szóló törvény határozta meg azoknak a körét, akiknek hatósági engedélyre volt szükségük a házasságkötéshez.²⁰

Az alapvető jogi szabályzásokon változtatott a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló 1941. évi XV. törvénycikk. A jogszabály többek között előírta a házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálatot és megtiltotta a zsidónak minősülő és nem zsidó felek közötti házasságkötéseket.²¹

Az 1913-ban kiadott nősülési szabályzat egészen 1944 novemberéig kisebb változtatásokkal érvényben maradt. A kisebb-nagyobb módosítások a Rendeleti Közlönyben²² láttak napvilágot. Elsősorban azok a rendelkezések változtak meg, amelyek a házassági óvadéktőkével voltak kapcsolatban. Így rendszeres időközönként jelent meg rendelet a házassági óvadéktőkék összegének meghatározásáról,²³ illetve a kaucióhoz felhasználható értékpapírok jegyzékéről.²⁴ Apró változások történtek a házassági engedélykérelmezések eljárásában²⁵ és kissé módosultak az illetékszabályok.²⁶

Jelentősebb változás 1942-ben történt, mikor Horthy Miklós kormányzó rendelkezése értelmében kibővítették azoknak a körét, akik nem kaphattak nősülési engedélyt.²⁷

1944. november 17-én kelt Szálasi Ferenc, Magyarország Nemzetvezetőjének rendelkezése, amely módosította a katonatisztek nősülésének szabályozását.²⁸ Eltörölte a házassági óvadéktőke biztosításának kötelezettségét, engedélyezte a hadnagyok számára a nősülést és az ara személyének vizsgálatakor már nem kellett figyelembe venni a társadalmi származást. A rendelet alapján minden tisztnek és tisztviselőnek – rendfokozatra és beosztásra való tekintet nélkül – a honvédelmi miniszter adta meg a nősülési engedélyt.

A nősülési szabályzat ismertetése

Az 1913-ban kiadott A-57. jelzetű szabályzat a honvédelmi miniszter²⁹ körrendeletével kezdődik, amely kimondja az új szolgálati könyv megjelenését, felsorolja a hatályukat vesz-

18 1930. évi III. tc. 92. §

19 1939. évi II. tc. 183. § (1) és (2) bekezdés

20 1939. évi II. tc. 57. §

21 A bemutatott törvények ötven évet ölelnek fel. Ez idő alatt jelentős változások történtek az ország életében, de ezek alapvetően nem érintették a házassággal kapcsolatos törvényeket.

22 Honvédségi Közlöny. Szabályrendeletek. Rendeleti Közlöny a magyar kir. honvédség számára.

23 Például a 2.254/eln. 13. – 1930. vagy a 1.502/eln. – 1934. számú körrendelet.

24 Például a 3.521/eln. – 1933. vagy a 2.106/eln. – 1935. számú körrendelet.

25 Például a 5.953/eln. 13. – 1939. számú körrendelet.

26 Például a 88857/13. – 1931. számú körrendelet.

27 46.039/eln. 13. – 1942. számú körrendelet.

28 89.040/eln. 13. – 1944. számú körrendelet.

29 A honvédelmi miniszter báró Hazai Samu (1851–1942) volt, aki a miniszteri feladatokat 1910 és 1917 között látta el.

tett rendeleteket és az új jogszabály-módosításokat. A szabályzat általános rendelkezéseinek első része tartalmazza a honvéd és csendőr tiszttek, tisztviselők, tiszt- (tisztviselő-) jelöltek, illetve rangosztályba nem sorolt havidíjasok nősülésére vonatkozó előírásokat, a második rész a legénységi állományú egyének házasságaival foglalkozik. A szabályzat hat darab mellékletet tartalmaz. Az első táblázatba foglalva felsorolja a nősülendő rendfokozatának vagy szolgálati állásának megfelelő óvadéktőke összegét. Megjegyzendő, hogy ha a vőlegény nem töltötte be életének 30. évét, akkor 50%-kal magasabb kauciót kellett biztosítani. A második és negyedik melléklet tulajdonképpen okmánymintákat mutat be: a tiszt állomány és a legénység nősülési engedélyeit. A harmadik a., b. és c. mellékletben a házassági óvadék ajánlási okmányának fogalmazványai olvashatók. A beadványokra, okiratokra, kiadványokra és segédiratokra vonatkozó bélyegszabályzat a szolgálati könyv ötödik melléklete. Az utolsó csatolmány a pénzügyminiszter utasítását tartalmazza, amely a katonaházassági biztosítékul letett magyar államadóssági kötvényekkel kapcsolatos eljárással foglalkozik.

A szabályzat a tiszt házassággal kapcsolatban a következőket szögezte le. A házasságkötéshez hatósági engedélyre volt szükségük a tényleges honvédeknek és csendőröknek, a szolgálatot teljesítő honvéd- és csendőrtisztteknek, a katonai rokkantházakban ellátásban részesülőknek, a szolgálatban álló, de tartósan szabadságoltaknak, illetve az állományba nem vett újoncoknak.³⁰ A hatóság által kiadott engedély azonban feltételes volt, akkor lehetett vele élni, ha a házasságkötésnek más törvényi akadálya nem volt.³¹

A tiszteknek kiadott nősülési engedély több feltételhez volt kötve. Az engedélyt csak akkor adták meg, ha a megkívánt óvadéktőkét megfelelő módon biztosították, ha az ara szepőlöten hírnevű, a nősülendő állásának megfelelő társadalmi műveltségű és származású volt, ha a frigy az állászerű³² házasság követelményének mindenben megfelelt és más akadály nem állt fenn.³³

A szabályzat értelmében nem kaphattak engedélyt a tiszt- (tisztviselő) jelöltek és a gyakornokok. A kormányzó 1942. évi rendelkezése értelmében ugyancsak nem nősülhettek a katonai állományú, továbbá szakszolgálatos, gazdasági és szertári hadnagyok, valamint a hadiakadémia, a lovaglő- és hajtótanárképző-iskola, valamint a honvéd központi testnevelési intézet hallgatói.

A hallgatók nősülését megtiltó rendelet 1942. szeptemberében került nyilvánosságra, azonban a hadiakadémián előtte sem pártolták a tanulók házassági szándékát. Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérőrnagy 1942. januárjában kibocsátott egy akadémikus parancsot, amelyben az akadémikusok által tett eljegyzési és házassági ígéretekkel foglalkozott.³⁴ Az Akadémia parancsnoka felhívta a figyelmet, hogy tiszt 27 éves kora előtt elvileg nem nősülhetett és 24 éves kor előtt csak kivételes esetben kaphatott nősülési engedélyt a kormányzótól. Úgy ítélte meg, hogy egy akadémikus által tett házassági ígélet csak komolytalan lehet, sőt neveléses, hiszen „éppen koránál fogva az esetleges csinos termeten kívül talán mást sem lát, nem ismerheti biztonsággal a család vagyoni, társadalmi és származási viszo-

30 Nősülési szabályzat 1. §.

31 Nősülési szabályzat 2. §.

32 Az állászerűség tulajdonképpen a katonatiszti pálya és társadalmi helyzet által megkívánt életvitelt jelentette. Belefoglalva a kötelezettségek megvalósítását lehetővé tevő anyagi helyzetet, illetve lakáskörülményeket, műveltséget stb. (iskolázottság, családi viszonyok).

33 Nősülési szabályzat 3. §.

34 M. kir. honvéd „Ludovika” akadémia parancsnokság. 1. számú Akadémikus parancs az akadémikusok eljegyzése és házassági ígérete tárgyában. Budapest, 1942. január 10. Leltári szám: Hadtörténeli Múzeum (továbbiakban ITM) 95.96.1-2/KE (továbbiakban Akadémikus parancs).

nyait”.³⁵ Tehát egy hallgató azokban a dolgokban nem rendelkezhet pontos információkkal, amelyek elengedhetetlenek egy tiszt házasságkötésénél. A korai ígérettel az ifjú annak tette ki magát, hogy az adott szó betartásakor kénytelen volt tiszthez és úrhoz méltatlan módon viselkedni és visszavonulni. Márpedig egy akadémikussal szemben elsődleges elvárás volt, hogy gerinces, egyenes jellemű férfi legyen mind a szolgálatban, mind a magánéletben. A parancsnok természetesen örömmel vette, hogy a hallgatók társadalmi életet élnek, lányos házakhoz és multságokba járnak, mivel ez elősegítette, hogy társaságban fesztelenebbül mozogjanak, modoruk csiszoltabb, viselkedésük úribb legyen. Leszögezte azonban, hogy „míg a házasság a maga idején szentség és hazafiúi kötelesség is, addig annak időelőtti profanizálása nemzeti szempontból is megbocsáthatatlan súlyos bűn.”³⁶

A nősülési engedélyt szolgálati úton kellett felterjeszteni, és a nősülendő parancsnokának, illetve a tiszt gyűlésnek nyilatkozni kellett a megköendő frigyről.³⁷ A nősülési engedély iránti kérvényhez csatolni kellett a jegyesek keresztleveleit és születési anyakönyvi kivonatait, kiskorúság esetén a szülők beleegyező nyilatkozatát, özvegység esetén az elhunyt házastárs halotti anyakönyvi kivonatát, válás esetén a felbontást igazoló okmányokat. Ezekon kívül egy nyilatkozatot arról, hogy ki fogja biztosítani a házassági óvadékot.³⁸ Csatolni kellett még a tiszt gyűlésen készült jegyzőkönyvet és 1941 után az ara származási tábláját.³⁹ A nősülési engedélyt a VI. rangosztálytól felfelé (alezredeseknek, ezredeseknek és a tábornoki kar tagjainak), illetve a közvetlen környezetében szolgáló tiszteknek az államfő adta, a VII. rangosztálytól lefelé (őrnagyoknak, századosoknak, főhadnagyoknak és hadnagyoknak) pedig a honvédelmi miniszter. A honvéd kerületi körletben tartózkodó, helyi szolgálatra rendelt nyugállományú, illetve katonai rokkantházakban ellátásban részesülő tisztek esetében a kerületi parancsnok adhatott házassági engedélyt.⁴⁰ A nősülési engedély egy évig volt érvényes és a házasságkötést szolgálati úton be kellett jelenteni.⁴¹

A tiszt házassággal kapcsolatban a szabályzat többi paragrafusa a házassági óvadékkal foglalkozott. A házassági kaució elsődleges célja az volt, hogy az óvadéktőke után járó kamatok a leendő házastársaknak, az özvegységre jutó nőknek vagy férjnek állászerű megélhetést biztosítson. A házas felek az óvadék kamataira tarthattak igényt, magára az alapítótékát biztosító vagyontárgyra nem. A letétbe helyezett vagyontárgynak minimum 4%-os kamatot kellett jövedelmeznie. Az óvadéktőke biztosítására alkalmas volt: államadóssági kötvény, bármilyen értékpapír vagy ingatlan. Ha a felkínált tőke ingatlan volt, akkor azt fel kellett becsülni és kárbiztosítani kellett. A felajánlott óvadék elfogadásáról a honvédelmi miniszter döntött.⁴² A kauciót adhették a jegyesek, ezek egyike vagy másika, illetve egy harmadik személy. Általában a menyasszony szülei biztosították az óvadéktőkét. A honvéd közigazgatás a házassági óvadékul felajánlott tőke biztonságáért és kamatozásáért nem felelt.⁴³ Így eshetett meg, hogy az 1945 előtt házassági óvadéktőkeként felajánlott ház ára a háború befejezése után egy mákdaráló ellenértékét érte.⁴⁴ A havi segély (apanage), az életbiztosítás, az ara állás utáni fizetése vagy a várható örökség nem jelentette a kaució szabályszerű

35 Akadémikusi parancs 1.

36 Akadémikusi parancs 2.

37 Nősülési szabályzat 5. §.

38 Nősülési szabályzat 9. §.

39 *Aba Konrád*: A katonatiszti nősülés és házassági óvadék. Bp., 1944. 18.

40 Nősülési szabályzat 10. §.

41 Nősülési szabályzat 11–12. §.

42 Nősülési szabályzat 13–14. §.

43 Nősülési szabályzat 20. §.

44 Pacor Győző szíves szóbeli közlése.

biztosítását. Így nem volt elég az óvadékhoz például az ara tanári oklevele állás nélkül, csak mérséklési tényezőnek számíthatták be. Más volt a helyzet, ha a leendő feleségnek nyugdíjképes állása volt.⁴⁵ Ilyen lehetett egy tanítónői vagy tanárnői állás is, feltéve, ha a Vallás-és Közoktatási Minisztérium igazolást adott ki a nő munkaviszonyáról.⁴⁶

A házassági óvadéki okmányokat közvetlenül a honvédelmi miniszterhez kellett betervezni, mellékelni kellett az eredeti nősülési engedélyt, az ajánlati okmányt, amely a felajánlott óvadék mibenlétét taglalta, értékpapírok esetén a járadékokmányt, jelzálogilag biztosított tőke esetén: a telekkönyvi kivonatot és a biztosítási kötvényt, illetve az óvadékat felajánló keresztlevelét.⁴⁷ Ha a miniszter jóváhagyta az óvadéktőkét, erről értesítette a feleket és kiküldte az elfogadásról szóló igazolványt. Így most már elhárult minden akadály a házasságkötés elől. A házassági óvadéki köteleket kizárólag a honvédelmi miniszter oldhatta fel az asszony halála vagy a házasság bírósági úton történő felbontása esetén, illetve ha a férj olyan rangosztályba kerül, ahol nem volt kötelező a kaució, vagy ha a férj kilépett a hadsereg kötelékéből.⁴⁸

A tisztek minősítési lapjára általában bevezették a nősülési engedély számát, a házassági óvadéktőke összegét és a házasságkötés idejét, a menyasszony nevét azonban már nem mindig.⁴⁹

A házassági óvadéktőke biztosítása a legtöbb esetben nem volt egyszerű dolog. A takarékpénztárak és bankintézetek hirdetéseket adtak fel a katonai lapokban, hogy „4%-os zálogleveleket valamint 4%-os és 4½%-os községi kötvényeket” bocsátanak ki, amelyek „teljesen adómentesek, minden tekintetben kaucióképesek és községek, testületek, alapítványok és nyilvános felügyelet alatt álló intézetek pénzeinek elhelyezésére, valamint hitbizományi és letéti pénzek gyümölcsöző elhelyezésére alkalmasnak nyilvánítottak. Mind záloglevelek, mind a községi kötvények alkalmasnak nyilvánítottak továbbá katonai házassági óvadékok céljaira s a záloglevelek ezenfelül árvapénzek elhelyezésére is.”⁵⁰ (1. kép)

A nősülni vágyó tisztek elsősorban társadalmi összejövetelek során ismerkedhettek össze jövődöbelijükkel. Nem volt ritka azonban az a gyakorlat sem, hogy a „jó partira” áhítózó tiszt újsághirdetés útján kereste megfelelő műveltséggel rendelkező, kaucióképes aráját.⁵¹

A nősülési szabályzatban meghatározott bármely előírás alól felmentést az államfő adhattott. Az uralkodóhoz, illetve a kormányzóhoz kellett benyújtani a kegyelmi kérvényeket és folyamodványokat például akkor, ha olyan tiszt akart nősülni, aki hivatalosan nem kaphatott engedélyt vagy ha az ifjú pár a házassági óvadék mérséklését vagy teljes elengedését kérte.⁵² Így történt ez Eder István főhadnagy és kiskéri Bocz Erzsébet házasságakor. Maga a frigy 1910-ben jött létre, de az első Ferenc Józsefhez írt folyamodványt 1907 elején nyújtotta be a menyasszony.⁵³ Ebben a levélben azt kérte Bocz Erzsébet, hogy a méneskarnál hadnagy rangban szolgáló vőlegényével – az akkor meghatározott kaucióösszeg harmada – 20.000 korona házassági óvadék mellett megesküdhessen. Kérését azzal indokolta, hogy eljegyzésük

45 *Aba K.* i. m. 28.

46 Így történt ez Pacor Vilmos százados és Horváth Margit házasságakor 1913-ban. Pacor Győző szíves szóbeli közlése.

47 Nősülési szabályzat 19. §.

48 Nősülési szabályzat 23. §.

49 *Galván Károly*: A Pacor család. A Hadtörténeti Múzeum értesítője 6. (2005) 245.

50 A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület apróhirdetése. A Hadsereg. 1908. 12. sz. 279.

51 Ilyen hirdetéseket idéz: *Deák I.* i. m. 180, vagy *Élet a régi Magyarországon*. Szerk.: Gyurgyák János–Környei Anikó–Saly Noémi. Bp., 2004. 146.

52 *Aba K.* i. m. 6.

53 Bocz Erzsébet levele I. Ferenc Józsefhez, 1907. január 12. Leltári szám: HTM 2006.187.3/KE

Katonai házassági óvadék és tőkebefektetés céljára kiválóan alkalmas.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Budapest

Alapított 1841-ben

Alaptőke K 62,500.000.

Tartalékok kb. 107,000.000.

kibocsát

a cs. és kir. hadügyminiszterium és a magy. kir. honvédelmi miniszterium által rendeletileg engedélyezett és

teljesen adó- és illetékmentes

4 %-ot és 4 1/2 %-ot kamatozó záloglevelet, valamint 4 %-ot és 4 1/2 %-ot kamatozó községi kötvényt.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ezen értékpapirjaiból a cs. és kir. közös hadseregnél, valamint a magy. kir. honvédségnél igen nagy összegek vannak elhelyezve házassági óvadékkul, ami világos bizonyítéka annak, hogy a záloglevelek és községi kötvények az óvadék letételére kötelezettek között nagy kedveltségnek örvendenek. A különböző és igen jelentékeny kedvezmény közül, melyeket az intézet fenti értékpapírok vásárlóinak nyújt, a következőket emeljük ki:

1. Az értékpapírok kötményezését az intézet a legrövidebb idő alatt díjmentesen eszközli; a kötményezés alkalmával kiállítandó okmányokat költségmentesen rendeltetési helyükre juttatja, míg a kötményezett értékpapírokat kívánságra illeték felszámítása nélkül saját pénztárában megőrzi.

2. Ez értékpapírok legkisebb cimlete K 200.— névértékről szól és sorsolás esetén a teljes névértékben beváltják. Minthogy pedig az intézet e papírokat névértéken alul bocsájtja házassági óvadék céljára a felek rendelkezésére, minden sorsolás a kötményezett cimlet birtokosa részére nyereséggel jár. Ha a felek kívánják, úgy hajlandó az intézet kötelezettséget vállalni az iránt, hogy a sorsolást nyilvántartja és a kisorsolt cimletet ujakra kicseréli anélkül, hogy ezzel a kötményezett papír tulajdonosának törődnie kellene, a sorsolási nyereséget pedig készpénzben a tulajdonosnak kifizeti.

3. Az esedékes kamatokat, minthogy az intézetnek minden nagyobb vidéki városban van fiókja vagy megfelelő megbízottja, költségmentesen kifizetik.

4. A cimletek az ország minden bankjában és bankárjánál beszerezhetők a napi árfolyamon, ahol egyuttal részletes tájékoztatók állanak a községség rendelkezésére.

1. kép A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Hadügyi Szemlében megjelent apróhirdetése a kaucióképes értékpapírokról, 1913.

óta az ő anyagi helyzete szülei halála miatt jelentősen megromlott, így a házassági óvadékot szabályszerűen nem áll módjában biztosítani. A vőlegény, aki apja, Éder Sándor százados nyomdokaiba lépve a katonai pályát választotta, próbált polgári állást szerezni, de nem sikerült. A leendő ara ezeken kívül jelezte, hogy egyedüli örököse nagynénje vagyonának. Ez a folyamodvány válasz nélkül maradt. 1910 novemberében kelt a második kérvény,⁵⁴ amely-

54 Bocz Erzsébet levele I. Ferenc Józsefhez, 1910. november 30. Leltári szám: HTM 2006.187.4/KE

2. kép Illetékbélyeg a Bocz Erzsébet és Eder István főhadnagy házasságával kapcsolatos folyamodványról, 1910.

ben a menyasszony az időközben főhadnagyi rangra emelkedett vőlegényével házassági óvadék nélküli egybekelésének engedélyezését kérte. Indoklásként a korábbi okok mellett leírta, hogy időközben munkába állt, telefonközpontban lett kezelő és ezzel biztosította magának a megélhetést. A második folyamodvány pozitív elbírálást kapott, így a házasság létrejöhett. (2. kép)

Megjegyzendő, hogy a vőlegény apja, a már említette Eder Sándor 1879-ben kötött házasságot nagynyújtódi Nogáll Erzsébettel szintén kaució nélkül. A házassági engedélyben⁵⁵ azonban

leszögezték, hogy a feleség gyermekestül vagy gyermektelenül özvegyiségre jutva semmilyen állami ellátásra vagy segélyre nem jogosult.

A házasságra vonatkozó előírásokat nem volt könnyű pontosan követni, ebben segített az 1940-es években két kiadást is megélt tanácsadókönyvnek felfogható kiadvány, *Aba Konrád* hadbíró alezredes *A katonatiszti nősülés és házassági óvadék* című munkája.⁵⁶ A könyv pontról pontra tudatta, mi a teendője annak a tisztnek, aki házasságra adta a fejét. Pontos ismereteket tartalmazott az óvadékról, mindenféle alakjáról, és hiteles listát közölt azokról az értékpapirokról, amelyek kaucióképesek voltak.

Az említett kiadvány segítségével végigkövethető, mi volt teendő az engedélykérés benyújtása előtt. A házasulandó tisztnek be kellett jelentenie parancsnokának, hogy eljegyzést kötött, vagy szándékozik kötni.⁵⁷ A parancsnoknak csak tudomásulvételi joga volt ebben a kérdésben. A bejelentés alapján a házasság engedélyezését nem utasíthatta el,⁵⁸ de beleegyezését sem adhatta,⁵⁹ még akkor sem, ha az engedélyezés az ő hatásköre volt. A bejelentőnek meg kellett nevezni legalább két embert a tisztikarból, akik nyilatkoztak a kiszemelt ara hírnevéről és a megkötendő házasság állászerűségéről. A kérdésben kijelölt állásfoglalók véleményüket egy – 1928-ban rendszeresített⁶⁰ – kérdőívet kitöltve tudat-

55 Eder Sándor főhadnagy nősülési engedélye, 1879. október 14. Leltári szám: HTM 2006.188.1/KE

56 A könyv bibliográfiai adatait l. 40. jegyzetben.

57 251/biz. Bü. 1923. tiszti parancs

58 22.591/biz. Bü. 1926. tiszti parancs

59 20.488/el. Hf. Szü. 1937.

60 6.185/el. 13 – 1928. számú körrendelet, módosítva 9.934/el. 13 – 1928. számú körrendelet

ták.⁶¹ A kérdőlap 11 kérdést tett fel az ara személyére és családjára vonatkozóan. A tiszteknek pontos választ kellett adni arra, hogy valóban ismerik-e a családot és mióta, milyen ez az ismeretségi viszony, bensőséges vagy felszínes. Nyilatkozni kellett a menyasszony szüleinek társadalmi állásáról, tulajdonképpen elsősorban a leány apjának foglalkozása volt a kérdés tárgya. Állást kellett foglalni az ara családjának vagyoni helyzetéről. Választ kellett adni a következő kérdésekre: ha vagyonos a család, hogyan jutottak javaikhoz? Ha nem vagyonos, akkor miből élnek? Véleményezni kellett a megkérdezettnek a leendő feleség, illetve családja tevékenységét „a lezajlott forradalmi időkben, illetve a nemzeti talpraállás munkájában”.⁶² Leírást kellett adni az ara és családja lakáskörülményeiről, hány szobájuk van, és azok hogyan vannak berendezve. Felelni kellett olyan kérdésekre is, hogy van-e kelengyéje a menyasszonynak, illetve a házasfeleknek lesz-e állászerűen berendezett lakása. A kijelölt tisztnek leírást kellett adnia az ara jelleméről, hogy mennyire nagyok a vagyoni igényei, takarékos vagy költséges, hírneve szeplőtlen-e, társadalmi műveltsége és származása a leendő férje állásának megfelelő-e. Egyértelmű választ kellett adni arra, hogy a tervezett házasságot az állászerű frigy követelményeinek, a honvédségben uralkodó nézeteknek mindenben megfelelőnek tartja-e, valamint hogy tud-e olyan okot, amely a katonai szolgálat szempontjából e házasságot nem megengedhetőnek tartaná.

A kérdőívben szereplő kérdések nagy része azt kutatta, hogy a kiszemelt család, amely az eljegyzés idején látszólag megfelelt az állászerű házasság követelményeinek, korábban milyen életvitelt folytatott. A kérdések ezért nem csak a vizsgálat időpontjában lévő körülményekre kérdeztek rá, hanem a múltban történetekre is, elsősorban az 1918–19-es időszakra. A hadsereg vezetése ugyanis úgy ítélte meg, hogy „a kedvező külszín eltakarja a valóságban meglévő hibákat. A nagy vagyon s megfelelő társadalmi műveltség még nem teszi a házasságot állászerűvé.”⁶³ Kiemelten fontos kérdés volt tehát az is, hogyan jutottak hozzá a vagyonukhoz.

A kérdőívben szereplő kérdésekből az derült ki, hogy a legtöbb esetben az ara családjának nem csak a kaució összegét, illetve tőkét kellett biztosítani, hanem a kijelölt „baráti” tisztben olyan kedvező benyomást kellett tenni, aminek hatására a kérdőívben felsorolt – esetenként kimondottan bizalmas – kérdésekre megfelelő válaszok születtek.

Az esetek jelentős részében az esküvő és az utána következő házaseset költségeinek nagy részét a menyasszony családja viselte. Azonban arra is volt példa, hogy a férj is megpróbálta kivenni a részét az anyagi terhekből. Simák Anna és Szirányi János 1927. július 26-án kötött házasságot Miskolcon. A pár első közös albérletét az elvárások szerint a feleség apja fizette, a lakás azonban messze volt a férj szolgálati helyétől, ezért ő azt kérte, hogy közelebbi bérlakást keressenek. Az após úgy gondolta, hogy építtet egy házat az ifjú pár számára, hogy véglegesen megoldja a lakbér- és lakáskérdést. Szirányi választotta ki az építési teltet, amit a tulajdonos 5600 pengőért akart eladni, de a feleség apja csak 5000 pengőt lett volna hajlandó fizetni. A férj azonban elvállalta, hogy a két összeg közötti különbözetet letörleszti. Ez így is történt és a komfortos ház négy szobával hamarosan meg is épült.⁶⁴

A kérdőlap bevezetéséül szolgáló tájékoztató támpontok között elsődlegesen az az indok szerepel, hogy a nyilatkozó tisztnek sok esetben nem jártak el kellő figyelemmel a családok vizsgálatánál. A külső látszat vagy a futó ismeretség alapján ítélték meg úgy a menyasszonyt, hogy megfelelő feleség lesz egy tisztnek. Azonban ennek ellenkezőjére is volt példa, nem is

61 Kérdőív a nősülési szabályzat és az ehhez tartozó rendeletekből a tisztai házasságok állászerőségének elbírálásához. Leltári szám: IITM 2006.1.1/Nyt. (továbbiakban Kérdőív)

62 Kérdőív 2.

63 Kérdőív 1.

64 Szirányi János (Ludovikát végzett tiszt) családi feljegyzései, 1970-es évek. Makai Ágnes tulajdona.

kevés, mint ahogy ezt mutatja egy 1931-es tiszti parancs.⁶⁵ Eszerint ismételt előfordult az, hogy az ara szeplőtlen hírnevét a tisztikar kijelölt tagjai „légből kapott kósza hírek alakjában tudomásukra jutó adatok alapján” ítélték meg és ezek alapján tettek lépéseket a házasság megakadályozására. Az is megtörtént, hogy a szeplőtlen hírnévvel nem rendelkező vagy állászerűtlen származású tiszti ara érdekében jóhiszeműségtől vezéreltetve a kijelölt tisztiek a valósággal ellentétes véleményezést adtak. A katonai becsület szempontjából azonban egyik sem volt elfogadható, hiszen „a tiszt mint szeplőtlen lovag a női eszmény védelmére és nem az érzékenységében a legmagasabb fokon álló női becsület lealacsonyítására hivatott, de mint az állásbecsület letéteményese, a női becsülettel egyen érzékenységu közös állásbecsület követelményei ellen sem véthet, s nem működhet megtorlatlanul közre az állástekintély lejáratásában.”⁶⁶

A kérdőívek bekérése után az erre jogosult parancsnok összehívta a tiszti gyűlést⁶⁷ és felkérte, hogy tegyen észrevételt a tervezett házassággal kapcsolatban. A tisztikar csak véleményezte a kérdést és a gyűlésen elhangzott megjegyzéseket és hozzászólásokat jegyzőkönyvben rögzítették, amelyet csatolni kellett a házassági engedélykéréshez. Ezek után lehetett az illetékeshez elküldeni a kérvényt csatolva minden olyan iratot, amelyet a Nősülési szabályzat megkövetel. Ha a házasulandók kegyelmi kérvényt nyújtottak be, például a házassági óvadék elengedése vagy mérséklése tárgyában, akkor addig, amíg erre a kérvényre válasz nem érkezett, az engedélykérést nem nyújthatták be.

Egy esküvő 1940-ben

2003-ban került a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe Hódsági Béla iratanyaga.⁶⁸ Ő és felesége, Janáky Mária, 1940. november 16-án kötött házasságot. A gyűjteményben található dokumentumok alapján pontosan nyomon követhető az engedélyezés folyamata. Az iratok tanúsága szerint az ifjú pár az esküvővel összefüggő adminisztratív ügyeket 1940 tavaszán kezdte intézni. 1940. április 24-én kelt a leendő após, Janáky Gyula levele⁶⁹ Hódmezővásárhely városi önkormányzatának illetékes ügyosztályához, amelyben saját maga és felesége részére egy olyan hatósági bizonyítvány kiállítását kérte, amely igazolta, hogy feleségével együtt „Hódmezővásárhelyen 45–50 év óta tiszteletreméltó polgári életet” éltek és gyermekeiket „neves, diplomás emberekké” nevelték. Janáky kérelmében röviden felvázolta önmaga és felesége életútját, kitérve arra, hogy mit csinált az első világháború alatt. Az apa egyébként az Első Magyar Általános Biztosító Társaság tisztviselője volt, az anya pedig óvónő. Az iratból az is kiderült, hogy a házaspárnak négy gyermeke volt, három fia, az orvos Gyula, a mérnök István és a gyógyszerész Dezső, valamint a kérdéses menyasszony, Mária, aki a levél írásakor végzős hallgatója volt a budapesti óvónőképző intézetnek. Az igazolást minden bizonnyal megkapták, amit felhasználhattak a nősülési szabályzatban előírt szeplőtlen hírnév és megfelelő származás igazolására.

A szükséges házassági óvadéktőkét az ara családja a tulajdonukban lévő hódmezővásárhelyi ház terhére óhajtották biztosítani. Janáky Mária a szabályzat előírásainak megfelelően már április végén a házingatlan bírói becslését kérte, a becslésről szóló járásbíróági végzés

65 63.305/el. Hf. Fb. – 1931. Tiszti parancs a házassági ügyekben adott helyt nem álló nyilatkozatok tárgyában. Leltári szám: HTM 2006.2.1/Nyt. (továbbiakban Tiszti parancs)

66 Tiszti parancs 2.

67 522/el. 13 – 1942. számú körrendelet és az A-46. jelzetű Becsületügyi Szabályzat 23–25. §.-a alapján.

68 Az iratanyag feldolgozása folyamatban van.

69 Janáky Gyula levele Hódmezővásárhely thj. város tekintetes VIII. ügyosztályának, 1940. április 24.

május elején meg is érkezett. Ez alapján nyújthatott be Hódsági Béla főhadnagy kegyelmi kérvényét Horthy Miklós kormányzónak, hogy engedélyezze az előírt óvadéktólke biztosítása nélkül a házasságát. 1940. július 24-én érkezett meg a parancsnokságra a válasz,⁷⁰ miszerint a házasság létrejöhet, ha más akadálya nincsen, ha az ara 20.000 pengő házassági óvadéktótkét jelzálogi bekebelezéssel szabályszerűen biztosít, illetve ha a menyasszony szülei havi 70 pengő segélyt szabályszerűen felajánlanak. (Az apanage-t a szülők már valószínűleg a kérvény benyújtásakor felajánlották.) A házassági engedély kérelmezéséhez megfelelő okmányokat kellett csatolni, így meg kellett kérni a járásbírószágot, mint telekkönyvi hatóságot, hogy terhelje meg a Janáky Mária tulajdonában lévő házat, illetve, hogy vezesse be a telekkönyvbe azt a kitéfelt, hogy a tulajdonos a továbbiakban az óvadékon a honvédelmi miniszter engedélye nélkül változtatást nem tesz.⁷¹ A telekkönyvi kivonat alapján készült el Janáky

3. kép Janáky Mária és Hódsági Béla főhadnagy esküvői fényképe, 1940. november 16.

70 472.250/13 – 1940. számú ügyirat Hódsági Béla főhadnagy házassági óvadékának mérséklése ügyében, 1940. július 24.

71 Janáky Mária kérvénye a Tekintetes Kir. Járásbírószághoz, mint telekkönyvi hatósághoz, 1940. augusztus

Mária ajánlati okmánya⁷² 1940 augusztusában. Az iratban a menyasszony 20.000 pengőt ajánlott fel a vőlegénye számára megszabott házassági óvadékként, hogy e tőke után évente járó 4%-os azaz 840 pengő összegű kamat az óvadéki kötelék időtartamára az ifjú pár számára az álláshoz illő életmód elérésére szolgáljon. Egyben arra is kötelezte magát és utódait, hogy a jelzálogul szolgáló házat – a szabályzat előírása szerint – tűzkár ellen biztosítja és a tűzkár esetén a kártérítés összegét a ház helyreállítására, s ezzel a házassági óvadék megóvására fordítja.

1940 októberében megérkezett a nőülési engedély,⁷³ illetve az igazolás⁷⁴ arról, hogy az engedélyben kikötött házassági óvadéktőkét szabályszerűen biztosították. Ezzel elhárult minden akadály a tervezett esküvő elől. (3–4. kép)

4. kép Janáky Mária és Hódsági Béla főhadnagy esküvőjén készült csoportkép, 1940. november 16.

72 Janáky Mária ajánlati okmánya, 1940. augusztus 9.

73 495.543/13 – 1940. számú nőülési engedély Hódsági Béla főhadnagy és Janáky Mária részére, 1940. október 8.

74 505.335/13 – 1940. számú igazolvány a házassági óvadéktőke szabályszerű biztosításáról, 1940. október 29.

Epilógus

A legjelentősebb változás a katonatisztek házasságának engedélyezésében 1945 áprilisában történt. A Honvédelmi Közlönyben megjelent rendelettel⁷⁵ hatályon kívül helyezték az addig érvényben lévő nősülési szabályzatot. A házasságot továbbra is engedélyhez kötötték, a szolgálati úton benyújtott kérvény mellé csatolni kellett két tiszttárs által írt véleményezést az ara szeplőtlenségéről, a menyasszony erkölcsi bizonyítványát és kiskorúság esetén a szülők beleegyező nyilatkozatát. Össze kellett hívni a legalább 10 tagból álló tiszti gyűlést, amely megvitatta, hogy valóban feddhetetlen előéletű-e az ara. A tisztikar tagjainak egyértelműen nyilatkoznia kellett, hogy engedélyezik-e a frigyet vagy sem. A kiadott nősülési engedély 6 hónapig volt érvényes és a férjnek a házassági anyakönyvi kivonat bemutatásával tudatni kellett az elöljárósággal, hogy az esküvő megtörtént. A rendelet kitért a háborús időszakban engedély nélkül megkötött házasságokra. Kérvényezni lehetett a házasság utólagos engedélyezését. Az utólagos engedélyezés segítségével az azóta megözvegyültek igényt formálhattak özvegyi nyugellátásra. A rendelet érdekes kitétele volt, hogy leszögezték, a házastársak között szolgálatban 25 év, nyugállományban 20 év lehet a maximális korkülönbség. A rendelet mintát adott az engedélykéreshez és a véleményezési nyilatkozathoz. A megkérdezett tiszttársnak már nem kellett több pontból álló kérdőívet kitölteni, hanem a körbélyegzővel és aláírásával hitelesített iraton csak ki kellett jelentenie, hogy az arát régóta ismeri és hogy megfelelőnek tartja a tiszti feleség szerepére. A háború előtti rendelkezésekhez képest a legfontosabb különbség az volt, hogy az engedélyezést továbbra sem kötötték kaucióhoz.

75 21.166/eln II. – 1945. számú körrendelet a hivatásos tisztek és tiszthelyettesek nősüléséről.

MELLÉKLET

1. sz. táblázat: A házassági óvadéktőkék összegei, 1913.
(Nősülési szabályzat 1. számú melléklete)

Rangosztály	A nősülendő rendfokozata vagy szolgálati állása	Óvadéktőke ezer koronában
XI.	Hadnagy	60
	Hadnagy gazdasági tiszt	30
	Hadnagy-számvivő	30
	Honvéd tisztviselő	30
	Csendőr hadnagy	30
	Csendőr hadnagy-számvivő	15
	Csendőr alállatorvos	15
X.	Főhadnagy	50
	Főhadnagy gazdasági tiszt	25
	Főhadnagy-hadbíró	50
	Főorvos	50
	Főhadnagy-számvivő	25
	Honvéd tisztviselő	25
	Csendőr főhadnagy	25
	Csendőr főhadnagy-számvivő	12,5
Csendőr állatorvos	12,5	
IX.	Vezérkari testületi százados	60
	Százados	40
	Mérnökkari százados	20
	Százados gazdasági tiszt	20
	Százados-hadbíró	40
	Ezredorvos	40
	Százados-számvivő	20
	Alhadbiztos	20
	Csendőr százados	20
Csendőr százados-számvivő	10	
VIII.	Vezérkari testületi őrnagy	50
	Őrnagy	30
	Mérnökkari őrnagy	15
	Őrnagy gazdasági tiszt	15
	Őrnagy-hadbíró	30
	Törzsorvos	30
	Hadbiztos	15
	Csendőr őrnagy	15
VII.	Vezérkari testületi alezredes	50
VI.	Vezérkari testületi ezredes	50

2. sz. táblázat: A házassági óvadéktőkék összegei, 1942.
(A 46.039/elv. 13. – 1942. számú körrendelet 1. számú melléklete)

Rangosztály	A nősülendő rendfokozata vagy szolgálati állása	Óvadéktőke ezer pengőben
X.	A II. Állományfőcsoportba tartozó honvéd tisztviselő	25
IX.	Az I. Áll. főcsoport A) állomány csoportba tartozó főhadnagy	40
	Méneskari szakszolgálatos és szertári főhadnagy	40
	Orvos főhadnagy	40
	Hadbíró főhadnagy	40
	Mérmű főhadnagy	40
	Gazdászati főhadnagy	40
	Állatorvos főhadnagy	40
	A II. Állományfőcsoportba tartozó honvéd tisztviselők	20
VIII.	Vezérkari (hadiműszaki törzskari) százados	60
	Katonai attasé	200
	Az I. állományfőcsoport A) állománycsoportba tartozó százados	30
	Méneskari, szakszolgálatos és szertári százados	30
	Orvos százados	30
	Hadbíró százados	30
	Hadbiztos százados	30
	Mérmű százados	30
	Gazdászati százados	30
	Állatorvos százados	30
A II. Állományfőcsoportba tartozó honvéd tisztviselő	15	
VII.	Vezérkari (hadiműszaki törzskari) őrnagy	60
	Katonai attasé	200
	Az I. állományfőcsoport A) állománycsoportba tartozó őrnagy	20
	Méneskari, szakszolgálatos és szertári őrnagy	20
	Orvos őrnagy	20
	Hadbíró őrnagy	20
	Mérmű őrnagy	20
	Hadbiztos őrnagy	20
	Gazdászati őrnagy	20
	Állatorvos őrnagy	20
A II. Állományfőcsoportba tartozó honvéd tisztviselő	10	
VI. és V.	Vezérkari (hadiműszaki törzskari) alezredes, ezredes	60
	Katonai attasé	200

Regulation of military officer's marriages in the first half of the 20th century

Summary

Army officers of the Hapsburg Empire had been allowed to get married freely until the middle of the 18th century, but this custom with the increasing sums of widow pensions had put a huge burden on the state. Marriages were first regulated by Maria Theresia in 1750. Her regulation prescribed a marriage bail, which provided for the families and widows. Regulations loosened by the beginning of the 20th century, but they were still strict.

The regulation of officers' marriages in the first half of the 20th century was based on the A-57. 'Marriage Regulation for the Hungarian Royal Army and Gendarmerie' approved in September 1913. Essentially, state laws were applied to military marriages, too. Such was for example the Bill No. XXXI of 1894 on marriage. This law referred the punishment of marriages without permission to military criminal court. The Marriage Regulation, with some minor alterations, was valid until the end of World War II. In 1942, Governor Miklós Horthy's decree generated a change worth mentioning: the group of those who could not be given permission to get married was extended.

Permission of marriage for officers was subject to certain conditions. The prescribed caution money had to be guaranteed properly, the future bride was required to have the education and descent worthy of the bridegroom's social status, she also had to be of taintless fame, and the marriage had to be appropriate for an officer's position.

Ferencziné Sedlmayr Krisztina

Magyaros ruhamozgalmak az 1930-as években*

Bevezetés

1933-ban Ferenczy Ferenc mozgalmat hirdetett a polgári középosztály „magyaros” viseletének megteremtése és elterjesztése érdekében. Az a felismerés készítette cselekvésre, hogy mind a nemesség, mind pedig a parasztság rendelkezik nemzeti jellegű viselettel, csak a középosztály vesztette el a múlt század során a magáét. A harmincas évek közepére kiteljesedő mozgalomhoz tervező iparművészek és lelkes amatőrök egyaránt csatlakoztak. Nem maradt el a sajtó érdeklődése sem, rendezvényeik: a divatbemutatók, ruhaterv pályázatok nagy publicitást kaptak. A fennmaradt dokumentumok alapján a mozgalom történetét 1940-ig követhetjük nyomon. A mozgalom tevékenységére utaló adatok rendkívüli bőségben állnak rendelkezésünkre a harmincas évekből, de fokozatosan megcsappannak a következő évtized elejétől kezdve. Úgy tűnik a negyvenes évek elején Ferenczy mozgalmának lendülete megtört, és fokozatosan elveszítette korábbi jelentőségét.

Dolgozatom a Ferenczy-féle öltözködési mozgalom történetét és jellegét vizsgálja, a jelenséggel mint mozgalommal kíván foglalkozni, s nem tekinti céljának, hogy a nemzeti jellegű öltözet történeti fejlődését végigkísérje. A két háború közötti időszak egyik, több szempontból (eszméletörténet, iparművészet, néprajz) is mozgalmas és tanulságokat ígérő jelenségével foglalkozik tehát, nem a nemzeti viselet történetének egy állomásaként, hanem a romantika jegyében fogant nemzeti öltözködési mozgalmak történetének minden bizonnyal utolsó fejezeteként.

Írásom a mozgalom történetét és jellegét vizsgálva alapvetően három kérdésre, pontosabban kérdéscsoportra keresi a választ:

1. Eszmei tisztázás. Hogyan viszonyul Ferenczyék mozgalmuk az efféle mozgalmak klasszikus korának, a romantikának a nemzeti viselettel kapcsolatos nézeteihez? 20. századi voltának következményei: milyen szálak fűzik saját kora szellemi környezetéhez?
2. A mozgalomhoz kapcsolódó ruhatervezés hogyan használta fel a népművészet elemeit a magyaros jelleg kifejezésére? Milyen mélységű az a hatás, amelyet a népművészet kifejtett a vizsgált jelenség szellemi vonzásában alkotó tervezőkre? Mennyire akarták vagy voltak képesek megőrizni a magyaros jelleg kizárólagos hordozójának tekintett népművészet eredetiségét és autentikusságát?
3. Milyen eredményeket ért el a Ferenczy-féle ruhamozgalmak, mennyire vált általánossá az általuk propagált magyaros öltözködés? Ezzel a kérdéssel kapcsolatban nem kerülhetjük el annak az elméleti problémának a felvetését sem, hogyan, s milyen indíciomok alapján lehet vizsgálni egy történeti korszak, jelen esetben a harmincas évek öltözködési szokásait.

Az előzmények: a 19. századi ruhamozgalmak

Ha a Ferenczy-féle ruhamozgalmak és a hozzá kapcsolódó szellemi jelenségek lényegét meg akarjuk érteni, el kell helyeznünk azt a történetileg megjelenő európai viseleti mozgalmak sorában. Másképpen nem mutathatunk rá a kezdeményezés eredetére és eredetiségére. Olyan

* A tanulmány a szerző 1996-ban megvédett doktori értekezése. (A szerk.)

szoros szálak fűzik ugyanis gondolatvilágát a megelőző korok s mindenekelőtt a romantika eszméihez, hogy csak velük vizsgálva nyerhetünk megközelítőleg teljes képet. Annál érdekesebbnek fogjuk találni, hogy maga Ferenczy és a mozgalom „teoretikusai” sohasem hivatkoznak történelmi vagy külföldi példákra.

E fejezet célja nem az, hogy a szerteágazóan sokrétű s főként a romantikában kiteljesedő nyugat-európai kezdeményezésekről általános áttekintést adjon, csak azokat a tényezőket fogjuk kiemelni, amelyeknek meghatározó jelentőségük volt a „nemzeties” öltözködésre vonatkozó magyarországi elképzelések kialakulásában.

Ezért természetesen ebben a tekintetben is – miként a magyarság 19. századi szellemi fejlődésében általában – a németiség játssza a meghatározó szerepet. A német mozgalmak történetében, meggyőződésünk szerint, két egymástól többé-kevésbé elkülönülő jelenségcsoportról kell szót ejtenünk: először a 18. század végének, illetve a 19. század első harmadának össznémet törekvéseiről, majd másodikként egy meghatározott tájegységet, a Bajor-Alpok viseletének térhódításáról.

A német nemzeti viselet megteremtésére irányuló törekvések gyökerei a 18. sőt a 17. századra nyúlnak vissza, arra a korszakra tehát, amikor a francia udvarnak döntő befolyása volt a divatos öltözködés normáinak alakulására. Számos kritikus hang emelt szót ekkor ez ellen a befolyás ellen, melyek hangvétele erősen polemikus és franciaellenes volt. Így ír Johann Michael Moscherosch, a neves prédikátor korának erkölcsi hanyatlását kifogásolva 1640 körül: „Dann sobald kan nicht eine Wälsche nörische Gattung aufkommen, daß ihr ungerathene Nachkömmlinge nicht sobald dieselben müst nachäffen und fast alle viertel Jahr ändern”.¹ Ezek a nézetek inkább általában véve divatellenesek s nem jutnak el odáig, hogy a nemzeti viseletet állítsák szembe vele. A francia divat varázsával szemben természetesen nem lehetett semmit elérni szavakkal. Később, a 18. század végén a korábbi kifogások mellett felbukkant egy újabb szempont is. A kameralizmus szellemének hatására megfogalmazódnak a gazdasági érvek. A nemzeti önellátás áldásaiban bízva megpróbálnak újabb anyagi forrásokat feltárni a gazdaság számára. Arra törekszenek, hogy a kivitel minél nagyobb, a behozatal viszont minél kisebb legyen.

Ebben az összefüggésben kapnak fontos szerepet a „ruharendeletek”. Ezek segítségével próbálták a hatóságok a késő középkor óta – kevés sikerrel – szabályozni a társadalom egyes rétegeinek születés szerint elkülönülő (nemesség, polgárság, parasztság) viseleteit. A 18. században legfőképpen a kameralizmus következtében terjedt el az a nézet, hogy az állam számára jövedelmezőbb lenne, ha alattvalói számára szabadságot biztosítana az öltözködés területén, ahelyett, hogy mint eddig, előírja minden rend számára viseletének anyagát, szabását és tartozékait. „Man hält daher die Kleiderordnungen vor schädlich, und nimmt den Grundsatz an, daß man einem jeden die Freyheit lassen soll, Kleidungen zu tragen, welche er will, wenn nur inländische Waaren darzu genommen werden.” – mondja Bergerius, aki a ruházatkodási luxussal kívánta fellendíteni hazája gazdaságát 1770-ben.²

Ennek a szemléletnek a következményeként született meg a kötelező nemzeti viselet gondolata, s váltotta valóra azt éppen II. Gusztáv Adolf svéd király kicsapongó udvara: olyan viseletet írt elő, melynek az volt a feladata, hogy szembeszálljon a nemzeti sajtáságoktól idegen viselettel s egyszersmind az igényes ruházat beszerzésére szánt összeget az országban tartsa. A javasolt női viselet persze kevés eredeti svéd vonást tudott felmutatni, és nem tagad-

1 Idézi: *Widmann, Marion-Ley, Andreas: Varieté de la mode. 1786–1986. Anziehungskräfte.* München, 1986. 380.

2 Idézi: *Deneke, Bernward: Beiträge und Geschichte nationaler Tendenzen in der Mode von 1770–1815. Schriften des Historischen Museums Frankfurt a. M. 12. (1966) 218.*

hatta meg eredendő rokonságát a korabeli nemzetközi divatirányzatokkal. Nem így a férfiviselet: a kabát és a nadrág határozottan régies volt és ennek köszönhetően nemzeti jelleget mutatott. Természetesen nem volt véletlen, hogy ez a historizáló külső éppen II. Gusztáv Adolf korához (1594–1632) nyúlt vissza. Krünitz Enciklopédiája így fogalmaz: „Ez a viselet a svéd nemzeti nagyság megteremtőjének, Gusztáv Adolf korának viseletét tekintette forrásnak.”³

A svéd példa vitákat robbantott ki Németországban is. A *Journal von und für Deutschland* 1785-ös számában ez olvasható: „das wir Deutschen in Kleider-Tracht, Umgang und Sitten, scolvische Nachahmer der Franzosen sind und daß wir dadurch nicht nur täglich sichtbarer an Originalität und Gepräge verlieren, sondern auch, daß diese Nachahmung der Ausländer einen unserer Moralität, unsern Finanzen und unserer Handels-Bilanz gleich schädlichen Luxus bey uns immer allgemeiner macht.”⁴ Ellenszerűl a szerző a nemzeti viselet elterjesztését javasolja, de megvalósításának módját nem tudja megmutatni. A kötelező viselet rendeleti úton történő bevezetése ugyanis Svédországban sem hozott kézzelfogható eredményeket. Egy generációval később, amikor Napoléon fellépése jelentősen hozzájárult a német nemzeti érzések kibontakozásához, új időszertűséget nyert a német nemzeti viselet megteremtésének kérdése.

Friedrich Ludwig Jahn⁵ általánosságban beszél az idegen befolyásról, mellyel szemben védekezni kell, szavai azonban egyértelműen bizonyítják, hogy mindenekelőtt a francia befolyásra gondol. Szerinte a Rajnán túlról csak idegen pompakedvelés (Ziersucht) árad az országba, mely megzavarja a szívet és az ízlést. Ezen változtatna a nemzeties viselet, amelynek olcsónak, tartósnak és általánosan viselhetőnek kell lennie s emellett még szépnek is. A társadalmi osztályokat a kiegészítőkkkel: arany illetve ezüstgombok, csatok vagy hímzések alkalmazásával lehetne megkülönböztetni. A különböző életkorú és családi helyzetű nőket eltérő színű szalagok segítségével jelölné meg. Jahn kezdeményezése csak felhívás maradt, amelyet senki sem követett.

Hasonló elveket vall J. J. von Willemer 1814-ben megjelent írása is: *Von den Vorzügen einer Nationaltracht. Ein Wort an Deutschlands Frauen*. Ő is a franciás ízléstől való eltávolodást sürgeti s vele szemben a német gondolkodást (Sinn) és öltözködést szorgalmazza. Amiért külön érdemes kitérnünk rá, az a gondolat, amely magyarországi visszhangját Vahot Imre cikkében találja meg. Willemer úgy véli ugyanis, hogy a „német asszony” ismét többet fog a ház körül szorgoskodni és a családjával törődni, ha energiáit nem köti le az örökösen változó divat követése.

A lipcsei Népek Csatájának első évfordulóján Ernst Moritz Arndt⁶ azt követelte, hogy az ünnepségeken kötelező legyen „eine teutsche Tracht” viselése, amelytől az remélte, hogy elősegíti a nemzeti összetartozás érzésének megerősödését. A lipcsei *Allgemeine Moden-Zeitung* 1815-ben közli az ország különböző részeiből származó szabók ez alkalomból készült németes ruhaterveit.⁷ Ezekből kiderül, hogy szinte minden terv készítője ragaszk-

3 Idézi: uo. 219.

4 Idézi: *Widmann, M.–Ley, A.* i. m. 381.

5 *Jahn, F. L.*: *Deutsche Volkstracht*. Berlin, 1812. 5. A szerző egyébként igazi hírnevet egy másik írásával szerzett, melynek tartós hatása volt a német iskolai nevelésre: a *Die deutsche Turnkunst* (Berlin, 1816.) című munkájában arra hívja fel a figyelmet, milyen fontos szerepet kell játszania az ifjúság nevelésében a testedzésnek. Ebben a művében szabad folyást enged sovinizmusának és franciagyűlöletének: *Keiner darf zur Turngemeinschaft kommen, der wissentlich Verkehrer der Volksthümlichkeit ist und Ausländerei liebt, lobt und beschönigt*.

6 Idézi: *Widmann, M.–Ley, A.* i. m. 381.

7 Idézi: uo. 383.

dott az uralkodó divat empire vonalvezetéséhez, olykor a protestáns hagyományoknak megfelelő sötétebb színeket alkalmaztak vagy a Dürer századára emlékeztető puffos ruhaujjakat. A férfiviselet épp így a Dürer-kori (barett) és a korabeli divatos elemek (pantalló) ötvözése.

Míndezek a mozgalmak és kezdeményezések a sajátos nemzeties külső megjelenését a történelmi viseletek felélesztésével igyekeztek elérni. Azon nem csodálkozhatunk, ha a minden nemzet esetében mintának tekintett történelmi korszak az ország nagyságának fénykora is volt, melyet a késő reneszánsz dekorativitása különösen alkalmassá tett a követésre: így a svédeknél IV. Gusztáv Adolf kora, a németeknél Dürer százada, és – hogy egy francia példát is említsünk – a franciák számára IV. Henrik (1553–1610). Ezek a történelmi ihletésű nemzeti viseletek azonban egyetlen országban sem voltak képesek hosszantartó vagy a társadalom szélesebb rétegeire kiterjedő hatást elérni.

Összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a német romantika öltözködési mozgalmainak (már amennyiben ezek a kezdeményezések megérdemlik a magasabb fokú szervezettségre utaló „mozgalom” minősítést) elméleti írásaiban megszólalnak azok a gondolatok, amelyek a magyar reformkor írásaiban élnek tovább.

Ilyenek:

1. A nemzeties öltözködés gazdasági előnyei (kameralizmus)
2. A nemzeti összetartozás érzésének erősítése a közös viseltettségével (Arndt)
3. Divat- és franciaellenesség (Jahn, Willemer)
4. Az egyszerűbb viseltettségével egyszerűbb, dolgozabb és családközpontúbb női életforma követhető (Willemer)

Nem egy ezek közül a gondolatok közül meglepő hasonlósággal találja meg a huszadik századi folytatását Ferenczy és a többi ideológus munkáiban.

Nagyjából ugyanebben az időben, tehát a 19. század első harmadában alakult ki az osztrák–bajor Alpokban egy olyan férfiviselet típus, amelynek összehasonlíthatatlanul nagyobb eredménnyel sikerült nemzeti viseletként meghonosodnia, mint a korábban ismertett mozgalmak bármelyikének. Valószínűleg a hegyvidék lakói, szénégetők, vadászok és parasztok voltak azok, akik először hordták a sötét lódenből készült praktikus viseletet: a gallér nélküli, rövid kabátkát és a bőmadrágot. Forrásain alapján úgy tűnik, a hegyi vadászok egészítették ki ezt a kabátot zöld állógallérral és a ruhaujjon elhelyezett applikációval.⁸ Ebben a formájában terjedt el azután ez az öltözködés 1820 táján Tirolból és a Bajor Alpok déli részéről kiindulva az egész Bajor Felföldön. Ausztriai elterjedésében rendkívül fontos szerepet játszott János főherceg (Erzherzog Johann, 1782–1859), aki már 1808-ban sötét-zöld uniformist varratott a stájerországi katonáknak. A nép iránti vonzalmáról híressé vált főnemes az alsó kispolgárság soraiból választott feleséget magának. Anna Plochl, az auszei postamester lányát az üdvözlésére éppen stájer népviseletben kivonuló hajadonok között pillantotta meg először a herceg.⁹ Később ő maga is szívesen öltötte fel vadászaton vagy vidéki útjai során az előbb említett alpesi férfiviseletet.

Az Alpok másik oldalán, Bajorországban is népszerűvé vált a hegyi emberek öltözködése. Érdekes módon a főnemesség itt is élen járt a ruházat népszerűsítésében. A Wittelsbach család tagjai, s elsősorban Leopold és Lajos hercegek (a későbbi II. Lajos) mutattak példát alattvalóiknak: a bajorok körében hamarosan elterjedt a „Wittelsbachische Freizeitleidung”.¹⁰ S ezzel elhangzott az a szó, amely hosszú időre meghatározza ennek az öltözködési

8 Dirndl, Janker, Lederhosen. Künstler entdecken die oberbayerischen Trachten. Szerk.: Paul Ernst Rattermüller. München, 1970. 22–28.

9 Erzherzog Johann. Der sterische Prinz. Szerk.: Grete Klingenstein. Wien–Graz–Köln, 1982. 79.

10 Widmann, M.–Ley, A. i. m. 384.

formának az értékelését és felhasználását: alapvetően a természetjárás, a „falusiasság” szimbólumává vált. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé a 19. században kibontakozó turizmus jelentőségét e viseleti forma elterjedése szempontjából. S talán az sem véletlen, hogy női párja, a dimdli a 19. század második felében éppen a korai turizmus legkedveltebb alpesi központjaiban nyerte el mindmáig megőrzött formáját. A turizmus fejlődésével együtt növekedett a „Tracht” népszerűsége is. Talán az észak-németországi hirtelen megnövekedett ipari metropolisok lakói is saját életformájuk ellenpárját látták meg benne, s ezért váltak egyre többen híveivé. Egymás után alakultak az egyesületek, („*Gebirgs- und Volkstrachtenverein*”) olyan költői nevekkal, mint havasi rózsa (*Almenrausch*) vagy havasi gyopár (*Edelweiß*). A „Tracht” fokozatosan egy egész jelenségcsoport (némi túlzással azt is mondhatnánk: értékrend) legfontosabb szimbólumává vált. A társadalom korlátain felülemelkedő kedélyesség, a természetesség, a sörivás és az egészséges falusiasság jelévé lett.

A „Tracht” (a jelenséget pontosan megjelölő magyar szó hiányában nevezzük mi is így) egész Európában egyike a leggyakrabban viselt, egyértelmű nemzeti jelleget mutató ruhafajtáknak. Kialakulása a magyar ruhamozgalom számára több olyan tanulsággal is szolgál, amelyek érdemesek arra, hogy külön is kiemeljük őket. Nem azért kell rájuk felhívni a figyelmet, mert Magyarországon is hasonló módon mentek végbe ezek a folyamatok, sokkal inkább a hiány tudatosítása a felsorolás.

1. A „nemzeti” ebben az esetben nem a német nyelvterület egészét jelenti, hanem csak egyetlen tájegységet. Az alpoki-délbajor területet fokozatosan azonosítják a viselet tekintetében először Bajorország egészével, majd később az egész németséggel.
2. A nemzeti jelleg megjelenítése nem a történelmi öltözet új életre keltésével történik meg, miként azt a korábban ismertetett mozgalmak próbálták elérni. A „Tracht” annak ellenére, hogy népszerűsítésében elsőrendű szerepet játszott az arisztokrácia néhány képviselője, alapvetően „alulról” elterjedő viselet. Dolgozatom témájához nem tartozik szorosan hozzá annak az igen nehéz kérdésnek a vizsgálata, mennyire tekinthetjük „népviseletnek” az alpesi öltözéket, azt azonban meg kell állapítanunk, hogy korántsem paraszti viseletről van szó.
3. A „Tracht”, mint polgári viselet nem kizárólag a nemzeti érzések megjelenítője, több dolog is kifejez. Nem politikai állásfoglalás kapcsolódik azonban hozzá, mint a magyaros ruhákhoz, hanem olyan értékek, mint a természetes életstílus és a kedélyes világszemlélet.

A nemzeti viselet megteremtésére irányuló német, svéd, osztrák mozgalmakat néhány évtizedes késéssel Magyarországon is hasonló kísérlet követte. Némiképpen más volt azonban a helyzet nálunk, hiszen a történelmi viselet még élő forma volt. Mindennapi öltözékként ugyan már a 18. század végére fokozatosan elveszítette jelentőségét, de mint konzervatív hagyományt a vidéki nemesi udvarok, illetve a falusi lakosság még őrizték. Udvari díszruhaként pedig akkor is megtartotta népszerűségét, amikor a divatot követő rétegek hétköznapi és egyéb ünnepi alkalmakkor már az európai formákat részesítették előnyben. Így a nemzeti viseletet nem régen elhagyott és sajátosnak érzett elemekből kellett rekonstruálni, hanem az amúgy is létező magyar ruhát a korszerű divat segítségével felújítani. A reformkor magyar ruhamozgalma tehát azzal a helyzeti előnnyel indult, hogy az általa propagált ruha korántsem volt olyan jelmezszerű, szokatlan látvány a közönség számára, mint a már említett országokban. Sikerét az is erősítette, hogy a reformkor egyéb nemzeti törekvéseivel – a magyar nyelv, irodalom, tánc ápolásával – szerves egységet alkotott, s így, mint a demonstráció látványos eszköze, nem tűnt öncélúnak.

Az 1830-as évek elejétől a bécsi udvarban korábban csak egzotikus látványossággént szemlélt magyar díszruha fokozatosan a nemesség más alkalmakkor is szívesen, büszkén

hordott ünnepi viseletévé, „díszmagyarrá” vált.¹¹ Míg azonban korábban csak egyes darabokat készítettek, a 19. században együttesként komponálták meg az öltözéket, a csizmától a fővegig, sőt a hozzáillő ékszerekig. Az egységes hatást az anyag és színek gondos összeállítása biztosította. A „régies”, elsősorban 18. századi formákat felújító díszruha nemcsak a magyar reformkori hazafiasság terméke, de része a romantikus európai öltözködési mozgalmak vonulatának is, sőt, ha a magyar viselet népszerűségének élettartamát tekintjük, minden túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy egyike e mozgalmak legjelentősebbjeinek. Törekvése azonban korántsem csak a felújított díszruha népszerűsítése volt. Igazi jelentősége éppen abból állt, hogy a lassanként polgárosuló magyar társadalom középrétegeit, köztük a közrendűeket is nemzeti viseletbe igyekezett bújtatni.

A magyar ruha népszerűsítésében kiemelt szerepet vállalt a Pesti Divatlap és az Életképek, melyek a kor új típusú sajtótermékeként aktuális kérdéseket vetettek fel, irodalmi szemelvényeket és a női olvasóközönség megnyerése érdekében divatképeket közöltek. Az 1844-ben induló Pesti Divatlap szerkesztője, Vahot Imre beköszöntő cikkében az öltözködési mozgalmak néhány alapeszméjét fogalmazza meg: „Esztelenség lenne tőlünk általánosan minden divat és fényűzés ellen kikelni. Divat legyen, de nemzeti, fényűzés legyen, de ne olyan, mely a külföldet gyarapítva a hont szegényíti.” „Sok ideig külföldieskedtünk, ideje már, hogy valahára szívben, lélekben, ajakkal és tetőtől-talpig magyarok legyünk!”¹² A nemzeti viselet megeremtésének gondolata tehát – ahogyan a német példa esetében – Magyarországon is szorosan összefonódott a divatkorlátozással, illetve a nemzeti ipar védelmével. Az öltözködési mozgalmak divatellenességét hagyományosan takarékosági szempontok motiválták. Vahot cikkében is kétségtől mérvadó szempont a gazdasági érdek, mely mellett azonban a biedermeier-életérzés is hangsúlyosan jelentkezik: „a magyar hölgyek legeredetibb jellemvonása a szemérem, vallásosság, s nem a zajos nagyvilág hiú élvezésbájainak, de a csendes, boldog háziasságnak szeretete.”¹³ A „divatellenes divatlap”, ahogy szerkesztője nevezte, a magyar középnemesség „nemzeti irányban leendő kifejlődésére” igyekezett hatást gyakorolni. A folyóirat képmellékleteivel is ezt a célt szolgálta; többségében magyar viseleteket közölt. Vahotról kortársai feljegyezték, hogy cifraszűrben és pörgekalapban járt. A reformkor magyar viseletét azonban nem ez a kirívó példa jellemzi. A korszak egyik, mesterségét magas fokon űző szabómestere, Kostyál Ádám a történelmi magyar viselet polgárosult formáját igyekezett kialakítani. 1829-ben, majd 1830-ban, a Tudományos Gyűjteményben férfi és női magyar ruhát ábrázoló metszeteket és leírást közölt.¹⁴ 1833 decemberében a Honművész Kostyál és Mindszenty által készített magyar menyasszony- és vőlegényruhát mutatott be.¹⁵ A női ruha fehér atlaszszelyemből készült, uszályos szoknyával, vörös bársony fűzött vállal és dús aranyhímzésű köténnyel. A férfiviselet vörös zsinóros mentéből és dolmányból, fehér posztónadrágból áll. Kostyál egyébként „német szabóként” bizonyos mértékig túllépte a céhes rendszer által engedélyezett kereteket, amikor magyar ruhát készített. Merész újító volt: a régi magyar viseletet szerencsésen alakította át a kor igényeinek megfelelően. Az általa készített magyar férfiruha: pantalló és cipő a korábbi szűk nadrág és csizma helyett, rövidebb mente, kevésbé hangsúlyos zsinórozás a kor európai divatjának megfelelő alternatívája volt. Vahot legfőképpen Kostyál

11 *F. Dózsa Katalin*: A rendi nemzettudat látványos szimbóluma, a díszmagyar. *Néprajzi Értesítő* 77. (1995) 155–166.

12 *Vahot Imre*: Magyar divat. *Pesti Divatlap* 1. (1844) 1. sz. 3–4.

13 Uo. 3.

14 *Kostyál Ádám*: Magyar öltözet Párizsban. *Tudományos Gyűjtemény* 13. (1829) 5. sz. 128.; *Tudományos Gyűjtemény* 14. (1830) 3. sz. 137. (Két férfiruha rajza)

15 *Viseleti divat*. *Honművész* 3. (1833) 71. sz. 574.

működésének eredményeként állapította meg a Pesti Divatlap hasábjain: „Hogy a csizmába vagy bakancsba való szűk szijas magyar nadrág vagy a peckes rázsa-rokolya és rókatorkos mente, mint kényelmetlen viselet köztünk már többé mindennapi divattá válni nem fog, az igen természetes; de hogy a kényelmesebb szabású magyaros viselet köztünk divatba jövend, azt jogunk remélni”.¹⁶ A pesti magyar szabó céh mestere, Klaszy Vencel szintén sokat tett a magyar ruha népszerűsítéséért, ő azonban a hagyományos formák megőrzése mellett szállt síkra. A régi magyar viseletet ábrázoló képek gyűjtése, tanulmányozása révén elméleti szakemberré is vált, aki „tudományos alapon” használta fel a reneszánsz és barokk kori öltözködés elemeit.

A magyar ruha reformkori népszerűsítése elválaszthatatlan a védegyeleti mozgalomtól, mely a hazai ipar támogatását és fejlesztését a külföldi árú bojkottjától remélte. 1844 és 1845 telének báli szezonját – a Pesti Divatlap és az Életképek tájékoztatása szerint – valóban a magyar anyagból készült, magyar szabású ruhák túlsúlya jellemezte. A magyar textilipar azonban túlságosan fejletlen volt ahhoz, hogy a jobb minőségű külföldi kelmékhez szokott közönség igényeit kielégítse. A gácsi posztó, a Koch gyárban készült bársony, a Valero selyemgyár anyagai rusztikusabbak voltak annál, hogy egy rövid életű divatnál jelentősebb szerepet kapjanak a magyar „társaság” öltözködésében. A kékfestő kartonból készült női báli ruha pedig végképp nem lehetett más, mint demonstráció. Vahot, a védegyeleti mozgalom lelkes támogatója maga sem tagadta, hogy a hazai kelmék minősége elmarad a külfölditől, s a belőlük készült ruha viselete bizonyos áldozatot követel. „...mily lelkesedéssel, mily büszke önérettel viselték a durva, de a hon szelíd nemtője által nyújtott belföldi szövetet, az egyszerű kártont, mely széles és végtelenül kiterjedő szemfödélül látszott szolgálni a már-már eltemetendő külföldieskedés gyászkoporsójának.”¹⁷ A szabadságharc bukása után a fekete selyemből, illetve bársonyból készült magyar szabású ruha a nemzeti gyász kifejezésének eszközévé vált. 1859-ben a Kazinczy ünnepségek viszont ismét a magyar ruhák színpompás felvonulásával zajlottak, a politikai légkör enyhülésének látványos bizonyítékaként. A kiegyezés utáni évtizedekben a magyar ipar, köztük a textil- és divatipar ugrásszerű fejlődésnek indult. A nemzeti viselet romantikus eszméje időszerütlenné vált. A Monarchia polgárosuló magyar társadalmának figyelme a „fogyasztás” felé fordult. Megindult az a napjainkig tartó folyamat, melyet a ruhadivat változásának egyre növekvő üteme jellemez. A nemzeti jellegű öltözék a nemesség díszruhájaként ugyan még évtizedekig megőrizte népszerűségét, hétköznapi viseletként azonban – elsősorban a női öltözködés területén – fokozatosan háttérbe szorult.¹⁸ A „megreformált”, azaz pantallós, cipős, zsinóros fekete férfiruha, melyben például Deák járt, a kor „ferencjóska-viseletétől” jobbra csak diszkrét zsinórozásában különbözött.

A hazai ipar védelme, divatellenesség és nemzeti viselet gondolatköre 1905-ben egy rövid életű mozgalom erejéig ismét felbukkan. A Tulipán-mozgalom azonban, melynek hitelét egy nagy port felvert botrány is rontotta, erőtlen kísérlet volt arra, hogy a Védegyelet szellemét feltámassza.¹⁹

A Révai Lexikon 1916-ban megjelent XIV. kötetében a nemzeti viseletről szóló szócikk a korabeli magyarországi helyzetet illetően csak az ünnepi viseletre hivatkozott: „Nemzeti viselet a ruházatkodás olyan módja, amelyet valamely nemzet a maga körében a többiekétől

16 Pesti magyar divat. Pesti Divatlap I. (1844) 19. sz. 96.

17 Uo.

18 *F. Dózsa K.* i. m. 158.

19 Kitudódott ugyanis, hogy a Tulipán mozgalom dekoratív, zománczott jelvényét Bécsben készítették el.

előtérbe hozta azokat a bizonyos alkalmakra kötelezően előírja. Még néhány évtized előtt sok helyen dívott, de a közlekedés könnyűsége nagy távolságok elenyészése a nemzeti viseletet már több nemzet körében kikezdte, részben meg is szüntette. Dívik még Skóciában, a spanyoloknál, oroszoknál, szerbeknél, ünnepélyes alkalmakra szorítva nálunk, a svédeknél és a lengyeleknél.²⁰

A magyaros ruhamozgalom története, eszméi

A mozgalom történetét korabeli újságcikkek, broszúrák, elvéve előforduló levéltári adatok, visszaemlékezések alapján követhetjük végig. Az eseményekkel párhuzamosan célszerűnek tűnik eszmei háttérét is felvázolni. Ebben a fejezetben tehát a ruhák csak „mellékszereplők”, a hangsúly a mozgalom szervezőin, tevékenységükön, gondolataikon van.

A magyar ruhamozgalom története elválaszthatatlanul összefonódott elindítója, szervezője, Ferenczy Ferenc nevével. A mozgalom elméleti írásainak többsége az ő tollából származik, s a sok szervezést igénylő propagandamunka nagy részét ugyancsak ő végezte. Szülővárosából, Debrecenből a történeti hagyományok iránti feltétlen tiszteletét hozta. Nemzeti eredetű református polgárcsaládja, a Kollégium, majd a cívisváros tudományegyetemének jogi fakultása alapozta meg műveltségét, világnézetét. 1933-ban, a mozgalom indulásának idején Ferenczy már fővárosi köztisztviselő,²¹ mégis szoros szálak fűzik szülővárosához. Debrecen korabeli kulturális kettősségét a kortárs, Gulyás Pál Nyugaton át Kelet felé című tanulmányában így jellemzi: „A nagy Alföld legősibb kultúrvárosa, ahol a csilingelő villamosok és lángoló nyugati transzparensok alatt némán alussza mély álmát a múlt, a magyar Atlantisz.”²² Debrecen nemcsak külsejében őrizte meg református parasztváros jellegét, de a nemzeti történelem hagyományainak ápolásában is kiemelt szerepet vállalt. Móricz és Ady által sokat ostorozott maradisága, a „vaskalapos debreceniség” is a hagyományokhoz való görcsös ragaszkodásból fakadt. A szellemiségéhez kapcsolódó fiatal írónemzedék a magyarság megőrzött szigetének tekintette. Németh László éppen Debreceni Kátéjában adott hangot annak a nézetének, hogy a magyarság sorskérdéseinek megoldása „hagyományai udvarára” való visszahúzódságában rejlik.²³ Talán nem véletlen, hogy a magyaros ruhamozgalom legjelentősebb egyéniségei – Ferenczy Ferenc, Tüdős Klára, Haranghy Erzsébet – abból a városból indultak, melyet a modern kor éppen csak megérintett. Nehéz nem észrevennünk, hogy a harmincas évek ruhamozgalmát Debrecen sajátos szellemisége: a református magyar különállás tudata inspirálta. Ferenczy első, diákkori műve, a Debreceni legenda²⁴ is a város iránti erős kötődéséről vall. A kötetet későbbi sógora, és a ruhamozgalom majdani lelkes pártolója, Haranghy Jenő illusztrálta. Két témánk szempontjából kevésbé jelentős jogi munkája után 1933 és 1939 között készültek azok az írásai, amelyek a mozgalomról vallott elképzeléseit tartalmazzák.²⁵ Értelmezésüket megnehezíti a homályos, sokszor pontatlan képi beszéd. Gyakran ismétli önmagát, stílusa fellengzős, dagályos. Gondolati szűkössége azonban még ennél is szembetünőbb. Álláspontja, érvrendszer lényegében nem változott az évtized előrehaladtával. Mielőtt azonban nézeteire

20 Révai nagy lexikona 1–20. Bp., 1916. 14. 395.

21 Belügyminisztériumi titkár.

22 *Gulyás Pál*: Nyugaton át Kelet felé. Bp. 1993. 160–161.

23 *Németh László*: Debreceni káté. In: *Uő*: Sorskérdések. Németh László munkái. Bp. 1989. 72.

24 *Ferenczy Ferenc*: Debreceni legenda. Debrecen, 1911.

25 Ferenczy Ferenc magyar ruhamozgalmi beszéde. 1933. (Kézirat) Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK) Kézirattár, Analekta 10372.; *Ferenczy Ferenc*: Magyar ifjúsági ruhák. A „Magyar izlés” könyvei. Bp., 1935.; *Uő*: Magyarok vagyunk. Bp., 1939.

rátérnénk, néhány kézenfekvő kérdés merül fel ezzel kapcsolatban. Mekkora jelentőséget kell tulajdonítanunk a Ferenczy által képviselt ideológiai háttérnek? Hogyan viszonyulnak a ruhák illetve elterjedésük az írásokban kifejtett nézetekhez, vagyis mennyire azonosultak velük a tervezők és legfőképpen a ruhák viselői? Anélkül, hogy előljáróban sommás kijelentéseket tennénk, néhány dolgot leszögezhetünk. A ruhák elemzése – éppen „tendenciózus” voltuk miatt – önmagában is túlnő a divattörténet keretein. Úgy gondolom, bármilyen érdekes morfológiai kérdések vetődnek is fel, a társadalmi és ideológiai háttér megrajzolása nélkül lényegében megválaszolatlanok maradnak. Az írások szerepének túlértékelése nélkül megállapíthatjuk, hogy azok a mozgalom történetének szerves részét képezik. Ezért már eleve nem mondhatunk le e sok hasznos információt szolgáltató forrás használatáról.

Ferenczy 1933-as, kéziratban maradt, cím nélküli írását érdemes részletesen is végigkövetnünk.²⁶ Ennek alapján ugyanis képet kaphatunk arról, melyek voltak azok az eszmék, nézetek, amelyek a mozgalom megszervezésére készítették. Későbbi tanulmányainak legfontosabb gondolatai már ebben megjelennek. Bevezetőjében egy két évvel korábban átélt élményére, a Gyöngyös Bokréta rendezvényére emlékezik. Vallomása szerint e színes, sokféle népviseletet felvonultató, reprezentatív alkalom hatására született meg benne a mozgalom gondolata. Ferenczy számára a Gyöngyös Bokréta felvonulása a parasztság élő kultúrájának bizonyítéka volt. A Bokréta mesterséges, álnépi, az idegenforgalom számára létrehozott világát autentikusnak tekintette. Lelkesedését legegyszerűbben a népi hagyományok felületes ismeretével magyarázhatjuk. Tudjuk azonban, hogy a kor talán legjelentősebb néprajztudósa, Györfly István is bizonyos mértékig elismerte és támogatta a Gyöngyös Bokréta tevékenységét.²⁷ Tüdös Klára pedig, akinek néprajzi tájékozottságához nem férhetett kétség, maga is aktívan részt vett rendezvényein. A Bokréta a hivatalos kultúrpolitika által támogatott, nagy tömegeket érintő mozgalom volt. Mindazok, akik valamilyen módon bekapcsolódtak munkájába, azt érezhették, hogy a népművészet „ügyét” hatékonyan mozdíthatják általa előre. Rendezvényei elsősorban látványosságra törekedtek, a néprajzi hitelesség igénye háttérbe szorult. Akik ezt felismerve mégis támogatták, abból a szándékból tették, hogy a végveszélyben érzett népművészetet bármi áron, mindenféle eszközzel megmentik. Ferenczy lelkesedése a Gyöngyös Bokréta iránt viszont nem ebből fakadt. Sem ebben a munkájában, sem a későbbiek során nem találjuk nyomát annak, hogy a hagyományos paraszti kultúra válságát érezte volna. A Bokréta nemcsak a paraszti világ szellemi erejéről győzte meg, de arról is, hogy az élő népi kultúra az egész nemzet számára mintául szolgálhat: „mint valami szent tűz csapott fel előttem a maga közvetlen, nagyszerű valóságában a magyarság éltető, teremtő ereje, a nemzeti Géníusz népet formáló, alakító, fenntartó csodája.”²⁸

A továbbiakban kövessük végig nagy vonalakban az írás gondolatmenetét!

1. A magyarság tragédiája nem a világháborúval és Trianonnal kezdődött, hanem a kiegyezést követő évtizedek rossz irányba tartó fejlődésével. Ekkor veszítette el fokozatosan nemzeti karakterét, önbecsülését, ekkor került idegen kultúrák hatása alá.
2. A művelt európai nemzetek csak akkor fogják a magyarságot körükbe visszafogadni, ha az ismét rátalál elveszett nemzeti értékeire. Szégyenkeznie pedig nincs miért, hiszen bármelyik nemzettel felveszi a versenyt ízlés, szellem tekintetében.

26 Ferenczy Ferenc magyar ruhamozgalmi beszéde. 1933. (Kézirat) OSZK Kézirattár. Analekta 10372.

27 Györfly István: A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Bp. 1939. 80–82. „Megvalósítását nyolc évvel ezelőtt én javasoltam Paulini Bélának”. A későbbiek során azonban Györfly megjegyzi, hogy a Bokréta mozgalmat etnográfusi felügyelet alá kéne vonni.

28 OSZK Kézirattár. Analekta 10372. 1.

3. A nemzeti viselet az elhagyott értékek közül a legjelentősebb, hiszen az európai népek közül csak a skót rendelkezik hasonló, évszázadokon keresztül őrzött hagyományos öltözékekkel. A magyarságnak nemcsak esztétikai okokból kell visszatérnie nemzeti viseletéhez, hanem azért is, mert jelenlegi állapotában nem mondhat le nemzeti érzései kimutatásának e fontos eszközeiről.
4. Meg kell teremteni a magyaros jellegű ruházat divatját. A parasztság és a nemesség megőrizte hagyományos viseletét, a középosztály és a polgárság viszont a múlt század második felében fokozatosan elveszítette. A mozgalom lényege tehát az, hogy ez a réteg megtalálja a státuszához, a modern korhoz és anyagi lehetőségeihez illő nemzeti viseletét. Mivel a középosztály magyar ruhájának fejlődése megszakadt, mai formája már csak iparművész tervező segítségével alakítható ki.
5. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége az összes „divatirányító tényező” egyöntetű állásfoglalása alapján elhatározta, hogy magyaros szellemű ruhatervek elkészítésére országos pályázatot ír ki, a díjnyertes terveket vándorkiállításokon bemutatja, a legsikerültebb terveket elkészítteti.

A Monarchia által közvetített liberális társadalomfejlődést tehát károsnak, magyarellenességnek tartotta. Véleménye szerint ennek következménye az idegen kultúrák túlságosan erős befolyása, s a magyar kultúra elszíntelenedése. Mivel a nemzet fennmaradásának záloga hagyományainak megtartása, „az a nép, amely nyelvét, művészetét hagyományait feledte, amely egyéniségét elvesztette, saját maga húzta meg önmaga fölött a lélekharangot”. A magyaros ruhamozgalom lelkes támogatója, Glatz Oszkár a 19. század második felének „racionáliszmusát, mely az élet súlypontját teljesen az anyagiakra fektette”²⁹ tette felelőssé a nemzeti viselet megszűnéséért. Ferenczy szerint pedig a „magyar értékektől” való elfordulás következménye a vesztes világháború, a forradalmak, a trianoni békediktátumok. A nemzet tragédiájának nehezen feldolgozható élménye nemcsak önvizsgálatra, de bűnbakkeresésre is alkalmat szolgáltatott. Ferenczy homályos vádaskodásában a harmincas évek egyik visszatérő, sokak által felvetett gondolata szólal meg. „Hazánkban a múlt század második felében egy olyan megdöbbentő áramlat lett uralkodóvá, amelyet hatásaiban szemlélve nem lehet eléggé gyászosnak, rövidlátónak, tragikusnak és bűnösnek tartani...” „...a közvélemény ...idegen kultúrák bírálát nélküli vératómlesztésével kísérletezett és mérgette a magyar szellemet”.³⁰ Ugyanebből a meggyőződésből született meg 1938-ban Farkas Gyula, a berlini egyetem magyar professzora tollából, Az asszimiláció kora a magyar irodalomban című nagy visszhangot kiváltó írás.³¹ A szerző szerint 1867 után az idegen elemek olyan mennyiségben áramlottak az országba, hogy az a magyarság nemzeti egyensúlyának felbomlásához és a középosztály „faji” széteséséhez vezetett. Németh László A magyar élet antinómiái³² című tanulmányában, majd Szekfű Gyula kérésére Farkas Gyulának írt Kisebbségben³³ című „választanulmányában” ugyancsak a kiegyezés utáni évek nagyarányú zsidó és német asszimilációját teszi felelőssé a magyarság „balsorsáért”.

Ferenczy – sok más kortársához hasonlóan – a nemzeti sérelem kiváltotta „megváltozott tudatállapotban” alkotta meg ítéleteit. Számára a világ magyarokra és ellenséges idegenekre oszlott. A nyugat-európai, „művelt” népekhez fűződő viszonyát a kisebbségi érzés motiválta,

29 Sz.: A magyar ruhamozgalom és a nemzeti törekvések. Muskátlí magyar kézimunkaujság, Magyar Iparművészet 39. (1936) 17.

30 OSZK Kézirattár, Analekta 10372. 1., 3.

31 Farkas Gyula: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914. Berlin, 1938.

32 Németh L.: A magyar élet antinómiái. In: *Uő*: Sorskérdések. i. m. 102–126.

33 Németh L.: Kisebbségben. In: *Uő*: Sorskérdések. i. m. 408–483.

amit gyakran megmosolyogtató dicsekvéssel palástolt: „A magyar ember van olyan értelmes, mint bármely más nemzet fia. A magyar becsület, hazaszeretet, bátorság, lovagias gondolkodás kibír minden mértéket.”³⁴ A környező népekről viszont nemzeti felsőbbrendűségi érzésének tudatában nyilatkozott: „a világháború egyetlen vétlen áldozataként éppen a magyarság maradt porondon, ... ezt a nemzetet szaggatták szét olyan népek, melyek még saruját megoldani sem lettek volna méltók”.³⁵ A példákat hosszan sorolhatnánk, de talán ennyi is elég annak illusztrálására, mennyire elfogultan szemlélte a magyar és más népek viszonyát. Idős korában, Dózsa Katalinnal folytatott visszaemlékezése során Ferenczy kijelentette, hogy a mozgalom a növekvő német befolyás ellensúlyozására irányult.³⁶ 1933-ban a Társadalmi Egyesületek Szervezete, melynek keretében a mozgalom indult, a németbarát Gömbös Gyula vezetése alatt állt. Ferenczy azonban – visszaemlékezése szerint – nem Gömbös, hanem Teleki Pál és Bajcsy-Zsilinszky híve volt, a mozgalom megindítására is Bajcsy, Kiss János és Karácsony Sándor biztatta.³⁷ Joggal feltételezhetjük, hogy debreceni „kuruc” hagyományokon nevelkedett Ferenczy számára a német kulturális és gazdasági expanzió valóban nemkívánatos jelenségnek tűnt. Írásaiból az is egyértelműen kiderül, hogy a magyar értelmiség angolbarát táborába tartozott. Német és náciellenes érzelmei azonban nem takarhatják el előlünk azt a tényt, hogy gondolatait a faji szemlélet hatja át. Mentora, Bajcsy-Zsilinszky a '30-as évek folyamán fokozatosan balra tolódott, írásainak szociális töltése egyre erősödött, a magyarság faji alapon való értelmezésével azonban nem tudott szakítani.³⁸ Teleki Pál ugyancsak nem volt mentes a nemzeti elfogultságtól – így a tőlük kapott eszmei útmutatás csak megerősíthette Ferenczy nézeteit. Faji szemléletől átfűtött írásai a magyaros ruhamozgalomra is sötét árnyat vetnek.

Az írás gondolatainak fonalát felvéve meglepő megállapításhoz jutunk. „Ha van tér, ahol a magyar szellem olyat alkotott, amely a maga nemében egyedül álló az emberi szellem alkotásai közt, elsősorban kétségtelen a ruházat az.”³⁹ Így aztán természetesen nem csodálható, ha olyan nagy veszteségnek érezte a nemzetközi viselet magyarországi térhódítását. Ezzel ugyanis a magyarság az általa legértékesebbnek tartott attribútumáról mond le. Kijelentése alapján azt feltételezhetnénk, hogy a magyarság a múlt század második feléig kizárólag nemzeti viseletben járt, és az európai divatot határain kirekesztette. Az ellentmondást feloldandó, a nemzeti viselet saját korában betöltendő szerepéről már így nyilatkozott: „annak szükségességét hirdetem, hogy a nemzeti viseletet állítsa vissza a magyar társadalom az azt megillető helyre, iktassa be újra az életbe, és tegye a magyar élet hatótényezőjévé”.⁴⁰ A homályos megfogalmazás alapján nehéz megállapítanunk, valójában mire vállalkozott a mozgalom: a magyaros divat népszerűsítésére, avagy sokkal többre, a nemzeti viselet újbóli elterjesztésére. Az értelmezést mindenesetre megkönnyíti az a gondolata, melyben a mozgalom hatósugarát a középosztály hétköznapi és ünnepi magyar viseletére terjeszti ki. Elképzelése szerint a parasztságot meg kell hagyni eredeti viseletében, a felsőbb társadalmi rétegek számára pedig a díszmagyar megfelelő ünnepi öltözék. Ebből eredendően az új nemzeti ruházat jellege csakis polgári lehetett. Ferenczy írásaiban nem győzte hangsúlyozni, hogy a modern városi élet követelményeit a magyaros ruháknak a legmesszemenőkéig ki kell

34 OSZK Kézirattár, Analekta 10372. 4.

35 Uo. 3.

36 *F. Dózsa Katalin*: A Muskáti c. kézimunkaújság és a magyaros ruhamozgalom. *Ethnográfia* 100. (1989) 336.

37 Uo. 336–337.

38 *I. Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Egyetlen út a magyar paraszt. Bp. 1938.

39 OSZK Kézirattár, Analekta 10372. 8.

40 Uo. 9.

elégíteniük. Ezért a mozgalom „nem történeti kosztümöt, nem népviseletet, nem drága díszruhát ...hanem a jelenlegi gazdasági helyzetnek, a mai kor igényeinek megfelelő, ...a mai nemzetközi viselettel egyenértékű, a korral állandóan lépést tartó, életteljes és magyaros szellemről áthatott öltözködés divatját kívánja életre kelteni és megvalósítani.”⁴¹ A magyaros ruhamozgalom – kapcsolódva a 19. századi előzményekhez – indulásától fogva hangsúlyozta a nemzeti ipar védelmének jelentőségét. Törekvésük egybeesett Gömbös kormányzati programjával, mely a honi ipar fejlesztését, és a külföldi termékek visszaszorítását irányozta elő. A miniszterelnök 1933-as Nemzeti Munkatervében a ruhamozgalom alapját képező háziipar fejlesztésének jelentőségére is kitért.⁴² Ferenczy természetesen nemcsak gazdaságpolitikai szempontok alapján sürgette a magyar termékek, így a ruhaipar védelmét, hanem – akárcsak a korábbi ruhamozgalmak – az idegen kultúra kirekesztése végett is. Az írás befejező részében a szerző kijelenti, hogy a mozgalom indítására tett javaslatát divattervezők, az érintett iparágak vezetői és különböző társadalmi szervezetek bevonásával megtartott értekezleten a Társadalmi Egyesületek Szervezete elfogadta, valamint ígéretet tett arra is, hogy évente pályázatot ír ki magyaros ruhák tervezésére.

1933-ban Ferenczy megalakította a Magyar Öltözködési Mozgalom Országos Bizottságát. A titkári teendőket ő maga látta el. A Bizottság munkájában részt vett a korszak két nagy tekintélyű képzőművésze, Haranghy Jenő és Glatz Oszkár, valamint a Rákóczy téri Nőiipariskola igazgatója, Spolarich László. Az iskola oktatói közül néhányan ugyancsak elkötelezték magukat a magyaros viselet eszméje mellett. A „népművészeti ismeretek” oktatása a nőipariskolák tananyagában hagyományosan kiemelt szerepet kapott. A három budapesti ilyen jellegű tanintézmény a mozgalom szilárd háttérbázisát képezte. A mozgalmat lendületes indulásakor pozitív sajtóvisszhang kísérte. A Magyarország 1934. december 7-ei száma így értékeli az első évet: „itt komoly munka és komoly sikerkilátások vannak a magyar társadalmi élet külső formáinak gazdagítására... A lényeg az, hogy a mozgalom életképes. ...bebizonyosodott, hogy a magyaros díszítés reggeltől éjjelig minden életkorban nagyszerűen magyarrá hangolhatja az európai ruhát.”⁴³

A mozgalom Hattyú utcai központjában intézték a levelezést, a szaktanácsadást és a ruha-tervek zsűrizését. Gyűjtötték a régi magyar viseleteket ábrázoló metszeteket, nyomtatványokat, fotókat. Anyagi lehetőségeikről nem sokat tudunk, annyi bizonyos, hogy ellenszolgáltatás nélkül álltak az érdeklődők rendelkezésére, 1935-ben pedig nyolcvan darab különféle magyaros iskolai formaruhát osztottak szét ingyen „propagandacéllal”.⁴⁴

1935-ben Ferenczy szerkesztésében megjelent A „Magyar ízlés” könyveinek első kötete, a Magyar ifjúsági ruhák.⁴⁵ A kiadvány a magyaros iskolai formaruha bevezetését szorgalmazó miniszteri rendelet utáni évben elsősorban a gyakorlati megvalósításhoz nyújtott segítséget. Hangneme erősen agitatív, rábeszélő. Bevezetőjében Ferenczy előző írásának gondolatait ismétli, sokszor szó szerint. A revizionista propaganda hangjának erősödésével azonban ő is egyértelműbben fogalmaz, s nem hagy kétséget a felől, hogy mozgalma lényegét tekintve nem kulturális, hanem politikai jellegű. „Tettekre van itt szükség, ...Reális, cselekvő hazafiságra, amely szavak és felírások nélkül is képes legyen elmondani, hogy a közintézmény – magyar közintézmény, a város – magyar város, a ház – magyar ember háza, az otthon – magyar család fészke, a kiállítás – a magyar művészeké, a bálterem – magyar mulla-

41 Uo. 14.

42 *Gömbös Gyula*: Nemzeti Munkaterv. Bp. 1933. 23.

43 M. K.: A magyaros ruhamozgalom egyévi tanulságai. Magyarország 1934. december 7. 8.

44 *Ferenczy F.*: Magyar ifjúsági ruhák. i. m. 69.

45 *Ferenczy Ferenc*: Magyar ifjúsági ruhák. A „Magyar ízlés” könyvei. Bp., 1935.

tozóké, a színház és a könyvesbolt – a magyar iparosoké, kereskedőké s a ruha – a magyar ember ruhája.”⁴⁶ A magyaros viselet tehát Ferenczy értelmezésében a nemzeti különállás kifejezésének eszköze, jelkép.

A sorozat következő kiadványa az 1937-ben megjelent Magyaros ünneplő ruhák,⁴⁷ amely szerényebb kiállítású és az agitatív hevületet is nélkülözi.

1939-ben jelent meg Ferenczy legfontosabb munkája Magyarok vagyunk címmel,⁴⁸ melyet a rákövetkező évben – ezúttal „műmellékletek” helyett Haranghy Jenő erőteljes rajzaival illusztrálva – ismét kiadott. Ez a könyv immár nem csak a mozgalom propagandacéljait szolgálta. Érvelésében a magyaros viselet a „magyar élet” egyik kifejezési formája, mely azonban nem fontosabb a többinél. Részletes útmutatást ad arra vonatkozólag, hogyan lehet a nemzeti érzéseket az életformában is érvényre juttatni. Az idegen kultúra kirekesztéséről vallott szélsőséges nézetét az élet minden pontjára kiterjeszti: „ha építünk, magyar stílusú házat építetünk, ha képet, szobrot, dísz tárgyat szerzünk, akkor magyar ember magyar munkáját szerezzük meg, a kertünkbe magyar virágot ültetünk, könyvespolcunkon elsősorban magyar írók valósággal magyar művei foglaljanak helyet”.⁴⁹ Azt a kérdést illetően, hogy az általa felvázolt, minden részletében „magyar élet” kit illet meg, azaz ki a magyar, Ferenczy nem foglal egyértelműen állást. A homályos, nyakatekert fogalmazás e fontos kérdés értelmezésénél különösen bosszantó. Arról van szó ugyanis, hogy a magyaros viselet lehet-e az ország valamennyi lakójának közös kultúrkincese, avagy – akárcsak a díszmagyar – születési előjog alapján megint csak a megosztást segíti elő. Másképpen: mennyire határozott, konkrét a magyaros viselet nemzeti jelentése? Ferenczy vérbeli jogász, aki bravúrosan kerüli ki újra és újra a válaszadást.

A magyaros ruhamozgalom fontos eseményeikről a Muskátli című kézimunkaujság tájékoztatta a közönséget. A Magyar Iparművészet 1935-től jelentette meg mellékleteként a Muskátlit, bár a két kiadvány közötti alapvető szemléleti és színvonalbeli különbség miatt úgy is fogalmazhatunk, hogy idegen testként hordozta azt magában. A Magyar Iparművészet modern, igényes és tegyük hozzá, kétségtől nemzeti szelleme, illetve a kispolgári és alsó-középosztálybeli olvasóközönséget megcélzó konzervatív női lap sehogy sem tudott szerves egységet alkotni. Úgy gondolom, a szerkesztő, a kiváló belsőépítész, Szablya-Frischauf Ferenc a nyilvánvaló üzleti szándékon túl a hivatalos kultúrpolitikának is engedményt tett a kézimunkaujság befogadásával. A folyóirat és melléklete a népiség kérdésében is eltérő álláspontot képviselt: az előbbt ebben az időszakban már az a kérdés foglalkoztatta, hogyan lehet nemzeti stílust létrehozni történelmi „idézetek” és népművészeti ornamentika nélkül, illetve létrehozható-e belőlük nagyfokú stilizálással új minőség. Ez az esztétikai modell könnyen találhatott ösztönzésre és biztatásra Bartók Béla elméleti írásaiban. Ihletkeresése soha nem korlátozódott kizárólag a magyar népművészet vizsgálatára, nyitottan fordult más népek archaikusnak, eredetinek és inspirálónak érzett kultúrája felé. Ezzel szemben a Muskátli viszonyát a népi kultúrához döntően az a gondolat határozta meg, mely a parasztságot tekintette a „legmagyarabb” társadalmi rétegnek. A Muskátliban megfogalmazódó művészi szándék a sajátosan magyaros, tehát a más nemzetekkel össze nem keverhető nemzeti jelleg forrásának tekintette a népművészetet. A mozgalom követői számára az öltözet magyarossága a nemzeti elkötelezettség manifesztációja, elkülönülés. Öseredeti „csakis magyar” jellegünknek keresése tehát demonstráció, melyet nem ítéltünk meg saját értéke szerint, ha a '30-as éveknek „sokkos állapotát” figyelmen kívül hagyjuk.

46 Uo. 6.

47 Uo.: Magyar ünneplő ruhák. Bp. 1937.

48 Uo.: Magyarok vagyunk. Bp., 1939.

49 Uo. 45.

A Muskátli szerkesztője, Spolarich László nagy súlyt fektetett a pályázati anyag bemutatására. Ennek alapján képet kaphatunk arról, milyenek voltak a nyertes tervek, kik voltak a legsikeresebbek. A nyilvánosságot kínáló pályázat már az első évben, 1933-ban nagy érdeklődést váltott ki. A kor ismert jelmeztervezői: Tüdős Klára és Nagyajtai Teréz, divattervezői: Edvi Illés Panni, Tedesco Anni mellett nőipariszkolai tanárok és növendékek, sőt lelkes amatőrök is szép számmal vettek részt benne. Az elkövetkező években Ferenczy és a TESZ szervezésében évente írtak ki pályázatot magyaros ruha tervezésére. Nagy visszhangot váltott ki a magyaros textilminta tervezésére szóló felhívás is.

A mozgalom népszerűsítése szempontjából igen jelentősek voltak azok a magyaros ruha-bemutatók és kiállítások, melyeket ugyancsak évente hagyományosan megrendeztek. A mozgalom társadalmi súlyát jelzi, hogy ezek az alkalmak a főváros legelegánsabb helyszínein, az Operaházban, a Tiszti Kaszinóban, a Városi Színházban, a margitszigeti Nagyszállóban stb. – s a „legfelsőbb körök” bevonásával zajlottak. Az Iparművészeti Múzeumban 1934-ben tartott kiállításról így tájékoztatott a Muskátli: „Több, mint ezer pengőt áldoztak e mozgalom támogatói a fiatal tehetségek pályázaton való részvételére. De mennyi még az anyagin felül az erkölcsi buzdítás, az oktató, a stílus-teremtő és a forráskutató munka, mellyel az ifjú divattervezőket rávezették az öntudatos divatlátásra.”⁵⁰ 1936-ban a pályázati anyag mellett magyar népi hímzéseket, régi magyar viseleteket ábrázoló metszeteket és a „külföld nemzeti irányú törekvéseit” is bemutatták.⁵¹

A pályázati kiírásban szereplő „magyar jelleg” értelmezése a mozgalom vizsgálatának egyik kulcskérdése. Nézzük meg, milyen öltözéket tekintettek sajátosan magyarnak, mi volt az az alapréteg, melyből a korszerű formát a tervezők kialakíthatták. A történelmi magyar viselet hagyományainak folytatása kézenfekvő megoldásnak tűnhetett volna. Ez az öltözék azonban – bár a nemesség díszruhájaként az 1930-as években is jelentős szerephez jutott – igen kevésbé volt a hétköznapi, polgári életben használható. Nem csak azért tűnt alkalmatlannak, mert előállítására túlságosan költséges volt, (s ne feledjük, a mozgalom a gazdasági világválság évében indult), hanem azért is, mert egyértelműen nemesi jelleget sugallt.⁵² A mozgalom harcosai – elvben – szilárdan képviselték azt az álláspontot, hogy az új magyaros viseletet nem a díszmagyar mintájára kell kialakítani. Ami azonban a terveket, illetve a megvalósult ruhákat illeti, megállapíthatjuk, hogy ezt az elvet a tervezők sokszor figyelmen kívül hagyták. Tüdős Klára maga is szép számmal tervezett hagyományos történelmi magyar öltözékeket, bár mint írja, nem szívesen. A kereslet az évtized előrehaladtával egyre növekedett irántuk. Horthyné személyes kérése volt, hogy a sok külföldit vonzó Eucharisztikus Kongresszus ünnepségein – aki csak teheti – magyar díszruhában jelenjen meg.⁵³ Ő maga is hagyományos díszmagyart készíttetett ez alkalomra Tüdős Klára szalonjában.⁵⁴ A Szent István napi pompás budavári körmenetek, a felvidéki és észak-erdélyi területek visszacsatolása alkalmából rendezett ünnepségek ugyancsak a hagyományos történelmi viseleteket idéző díszruhák konjunktúráját hozták. Bár ezeken az alkalmakon a régi családi darabok nagyobb társadalmi presztízst jelentettek, a polgári középosztály egy része nem riadt vissza attól, hogy e nemesi jellegű viseletet elkészíttesse. A mozgalom hivatalos álláspontja tehát e kérdésben az volt, hogy a régi családi öltözékek a nemzeti ünnepek fényét emelik, aki

50 *Fábián Gyula*: Magyaros divatrajzok. Magyar Iparművészet 37. (1934) 165.

51 Sz.: Magyar divatkiállítás. Muskátli magyar kézimunkaujság, Magyar Iparművészet 39. (1936) 106.

52 *F. Dózsa K.*: A rendi nemzettudat i.m. 157.

53 *Harsányi Gréte*: Magyar ruhák tündéri bemutatója az Operaházban. Új Idők 44. (1938) 16. sz. 570–574.

54 *Dizseri Eszter*: Zsindelyné Tüdős Klára. Életrajz – dokumentumokban. 1895–1980. Bp., 1994. Képmellékletek.

azonban ilyennel nem rendelkezik, szerencsésebb, ha az új, ünnepi magyar viseletet a mozgalom elvei alapján terveztetni meg. Ferenczy a saját korában készült díszmagyarokat egyenesen „papagájizlésűnek” nevezte.⁵⁵ Ugyancsak elutasította a mozgalom a harmincas években kispolgári körökben igen népszerű úgynevezett „magyar ruhát”, mely nemcsak a szüreti bálok, aratófelvonulások jellegzetes viselete volt, de a már említett állami és egyházi ünnepek elmaradhatatlan tartozéka is. „... az általánosan használatban lévő nemzetiszín díszítéssel ellátott, bokorugró szoknyás, vagy piros mellénykés, fehér szoknyás és zöld kötös ruhák – a tenyéryi kötők (elkerekítve, vagy szívalakra szabva!) –, az indián fejdíszekre emlékeztető, flitterekkel, üveggyöngyökkel és más lehetetlen anyagokkal teletűzködött párták minden magyar hagyományt és ízlést nélkülöző szörnyűségek. A nemes szépségű magyar ruha ellen elkövetett ilyen merényletek megakadályozására törvényt kellene hozni.”⁵⁶ – vélte Haranghy Erzsébet.

Az elméleti munkák és a ruhatervek egyaránt arról tanúskodnak, hogy a magyaros ruhamozgalom követői a paraszti kultúrát tekintették az igazi forrásnak. „Mivel az öltözködés területén a nemzeti jelleget színében, vonalaiban a parasztság őrizte meg legjobban, a magyaros ruhamozgalom is a népművészet tanulmányozása alapján kívánja a mai magyar divat stílusát kialakítani”⁵⁷ – írta dr. Újvári Béla a Magyarosan, divatosan című kiadványban. „Ha régen az úri viseletből táplálkozott a paraszt, ma úrinál is a paraszt viselet forrásából kell merítenie, hogy újra éledhessen”⁵⁸ – véli Glatz Oszkár. „A magyaros vagy magyar ünneplő ruhát nem lehet álomból tervezni és nem is szabad. Az álomnál nagyszerűbb terep szolgál kiindulásul: a paraszti viselet”⁵⁹ – fogalmazta meg a gondolatot Vadon József. Avagy Tüdös Klára metaforájával: „A népművészet az a balszam, amelytől meggyógyulhat ez a felemás, se magyar, se nyugat európai gyökértelen mai kultúránk.”⁶⁰ A mozgalom tehát annak a 19. századi, romantikus eszmének a talaján fakadt, mely a nemzeti sajátosságok legfőbb őrzőjének a parasztságot tartotta. A gondolat az 1930-as években a népi mozgalom révén ismét előtérbe került. Mivel a magyaros ruhamozgalom számos kapcsolódási pontot mutat a kor e jelentős szellemi irányzatával, kézenfekvő, hogy kissé részletesebben is – ne csak e gondolat kapcsán – megvizsgáljuk viszonyukat. A népi mozgalom sokféle ideológiát és politikai állásfoglalást fogott össze. Közös törekvéseik – a társadalom demokratikus átalakítása, illetve a parasztság anyagi és kulturális felemelése a földkérdés megoldása révén – az eltérő álláspontok ellenére is években át valamiféle egységben tartotta őket. A nézetkülönbségek azonban indokolták teszik, hogy ne egységes hatásukról beszéljünk. A magyaros ruhamozgalom, ha korántsem ennyire, de bizonyos szempontból ugyancsak megosztott volt. A két mozgalom legfontosabb közös eszméje az új nemzeti középosztály megteremtése. Míg azonban a „népiek” a parasztságot tartották legfontosabb bázisának, Ferenczy saját közegének, a nemesi-polgári eredetű tisztviselőrétegnek is fontos szerepet szánt. Az általa identitását vesztettnek tartott réteg „átalakítását” alapvetően a népi hagyományok átörökítésével képzelte. Parasztsággépe – mint láttuk – romantikus, a hagyományos kultúra bomlását nem látta, vagy nem akarta észrevenni. A paraszti eredetű városi munkássággal – mint a nemzeti középosztály lehetséges forrásával – nem számolt. A népi mozgalom szociális

55 *Ferenczy F.*: Magyarok vagyunk i. m. 22.

56 *Haranghy Erzsébet*: Magyaros ifjúsági ruhák. In: *Ferenczy Ferenc*: Magyar ifjúsági ruhák. Bp. 1935. 13–15.

57 *Újvári Béla*: Magyarosan, divatosan. Bp., é. n. 1.

58 *Glatz Oszkár*: A magyar ünneplő. In: Magyaros öltözet. 100 ruhaterv. Összeáll.: Vadon József, [Bp.], [1940.] 5.

59 *Vadon József*: Célunk! In: Magyaros öltözet. i. m. 8.

60 *Dizseri E.* i. m. 104.

érzékenységet írásai amúgy is nélkülözik. A népi kultúra szerepét illetően a magyaros ruhamozgalom egységes álláspontot képviselt: mint a népművészet rajongói a modern társadalom nemzeti kultúrájának alapját látták benne. Nézzük, hogyan vélekedtek a paraszti hagyomány „megtarthatóságának” kérdéséről a népi mozgalom követői! A balszárnyon elhelyezkedő Szabó Zoltán Tardi helyzet című munkájában a népi kultúra felbomlását az életmód átalakulásának szomorú, de természetes velejárójának tekintette: „Akik fel akarják éleszteni a népviseleteket, mint a Bokréta-mozgalom követői, bármilyen szép munkát de mégis felesleges munkát végeznek, tagadják, hogy az idő múlik.”⁶¹ Németh László Nemzeti önismeret című rádióelőadásában a ruhamozgalom követőihez hasonló álláspontot képviselt: „a népkultúra, mint erős szokásjogteremtő erő, igenis megtermékenyítheti a kapitalizmus laza világából kilábaló művelteket, ha nem is vesszük át receptjeit, átvehetjük a nagy receptek tisztelétét; ha nem is vesszük át a szűrt és a varrottast, felismerhetjük ebben a népművészetben a mi sorsunk és a mi fajtánk kölcsönhatását.”⁶²

A ruhamozgalom másik meghatározó személyisége, Tüdös Klára munkássága elválaszthatatlan a népi mozgalomtól. Személyes kapcsolatban állt a népiek többségével, ismerte és előadásaiban, írásaiban fel is használta gondolataikat. Részt vett a népi kollégiumi mozgalom megszervezésében. Buzgó propagandát fejtett ki az értelmiség néprajzi tájékozottságának növelése és a paraszti hagyomány ápolása érdekében. Karácsony Sándor és Györffy István útmutatásaikkal, tanácsaikkal segítették munkáját. Tüdös Klára gondolatrendszerére azonban mindenekelőtt Németh László Kert-Magyarország eszméje hatott. Az ország társadalmi problémáinak megoldását a háziipar fellendülésétől remélte: „Hiszem, hogy nekünk magyaroknak nem a tömegtermelés, hanem a kézműipar a jövődönk...”⁶³ Kiváló szervezőképessége és kapcsolatai révén jól működő háziipar-telepet hozott létre, amivel a „harmadik út” lehetőségeit szemléletesen bizonyította. Elve az volt, hogy a ruhák hímzését, illetve az alapanyag vásznát, szőttesét, csipkéjét ha csak lehet az „eredeti helyszínen” kell elkészíteni. Nemcsak a parasztságot akarta azonban ilyen módon kenyérhez juttatni, hanem – naiv lelkesedéssel – a városi asszonyokat is a már jórészt feladott háziiparra ösztönözni. „Tanuljunk meg szőni úgy, ahogy dédanyáink tették, és ne csak a falutól várjuk a háziipar fejlesztését!”⁶⁴ A társadalmi osztályok közeledéséről vallott eszméi – a parasztság művelődése, illetve az úri osztályok kézi munkája révén – a Németh László által megálmodott paraszt-értelmiséget idézik: „van a háziiparnak valami furcsa titka: varázslatosan tudja az osztályellentéteket és távolságokat áthidalni. Olyan helyeken, ahol élő és fejlett háziipar van, ember és ember között nincsenek olyan mély szakadékok, mint másutt. Norvégiában és Székelyföldön úr és paraszt nem olyan idegenül nézik egymást, mint másfele”.⁶⁵ A gondolat a „németellenes, konzervatív reformer polgári értelmiség”⁶⁶ körében általánosan élt. A paraszti és a „magas” műveltség viszonyát elemzi az Eckhard Sándor szerkesztésében 1941-ben megjelent Úr és paraszt a magyar élet egységében című tanulmánykötet.

Tüdös Klára a kézművesség elkötelezett híve volt. Nemcsak a magyar, de bármely nép hagyományos vagy egyszerűen csak szép tárgyát a magyar kultúrába integrálhatónak, követésre, akár utánzásra érdemesnek tartotta. A skandináv modell, melyet a népi mozgalom olyan nagyra értékelt, rá is mély benyomást tett. A magyar népi hagyományok átörökítését az északi népek fejlett kézműves kultúrájának mintájára képzelte. Tüdös Klára elméleti

61 Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Cifra nyomorúság. Bp., 1986. 155.

62 Németh L.: A magyar rádió feladatai. In: *Uő*: Sorskérdések. i. m. 137.

63 *Dizseri E.* i. m. 103.

64 Uo. 122.

65 Uo. 102.

66 *Kósa László*: A magyar néprajz tudománytörténete. Bp., 1989. 208.

írásaiban, beszédeiben Ferenczynél sokkal óvatosabban, árnyaltabban fogalmazott. Látóköre – alkotó tevékenységénél fogva is – tágabb volt, mint pusztán teoretikus harcostársáé. Nála nem esik szó nemzeti viseletről, inkább a magyaros ruha népszerűsítéséről beszél. Előtérbe kerülnek a mozgalom esztétikai kérdései, az iparművészet és a divattervezés önálló szempontjai. Az évtized második felében férje, Zsindely Ferenc államtitkár révén a legfelsőbb társadalmi réteg sorába került, ami a cselekvés és a „rálátás” nagyobb lehetőségét biztosította számára. A magyaros ruha szerepének kérdésével azonban ő is küzdött. Szíve szerint mindig, mindenkit magyaros ruhában járatott volna, olyan alkalmakkor is, amikor a kor európai divata megfelelőbb darabokat kínált.

1937-ben nyitotta meg Pántlika néven önálló szalonját a Belvárosban, melyet a magyaros divattervezés szolgálatába állított. A ruhák tervezése és előállítására idegenforgalmi látványosságként megtekinthető volt.

1938-ban megjelent Ünneplő című albuma.⁶⁷ Szabó Gabriella rajzain a megyéket képviselő emberpárok többnyire stilizált történelmi díszruhát viselnek, a népművészeti inspiráció jobbra csak a tájjelleg kifejezésére szolgál. Az album anakronisztikus, ünnepi viseletnek is túlságosan jelmezszerű ruhái Tüdős Klára gazdag fantáziájáról vallanak, de a mozgalom „korszerű, népi ihletésű magyaros” viseletének eszményétől távol állnak. 1940–41 között Tüdős Klára a Magyar Divatcsarnok művészeti vezetője volt. Az áruházi katalógus szövegében a ruhamozgalom alapeszméit villantja fel: „Eszendőkkal ezelőtt, amikor a fejünkbe vettük, hogy a magyaros ruhaviseletből pedig állandó divatot csinálunk, sokan megmosolyogtak... sohasem pár méter jól szabott selyemre, vagy rátétes szövetre gondoltunk. Sokkal többre... Hittük, hogy a magyar ruha nem csak dísz, hanem élő szimbólum, mely ezer tarka változatban ugyan, de szívünknel fogva tart össze bennünket magyar jelenünk és jövőnk szolgálatában... Rájöttünk, hogy értékeink vannak, megismertük mérhetetlen gazdagságunkat és megpróbáltunk belőle, ne tessék irtózni a szótól: üzletet csinálni... Az üzlet teszi gazdaggá, naggyá, hatalmassá a nemzetet és nem az adakozás, vagy a hipokrita szegénység.”⁶⁸ A Divatcsarnokban forgalmazott kollekció valóban az üzleti szempont maximális figyelembevételével készült. A ruhák tervezésénél a vásárlói igények kiszolgálása volt az elsődleges szempont. A Pántlika szalon invenciózus tervezője ebben a szerepben keveset árul el tehetségéből. A paszománydíszek, illetve a női ruhákhoz felhasznált kézimunkák ellenére is nyilvánvaló, hogy ez az eredetiséget feltételező műfaj igen kevésbé konfekcionálható. „Lassan jöttem rá, hogy az Áruház nem falvakban, de a pesti pincékben készítetteti a népi hímzéseket, s hogy anyagban, munkában mindent silányabban reprodukál.” – írta 1940-ben.⁶⁹ A megalkuvást túl nagyra érezte: egy év múlva felbontotta szerződését a Divatcsarnokkal és a Corvin Áruház művészeti vezetője lett. A Corvinban Tüdős Klára azt a feladatot kapta, hogy a női és gyermek konfekciót „teljesen magyaros stílusra állítsa át”,⁷⁰ s szervezze meg a háziipar termékeinek bevezetését az áruház különböző osztályain. Eközben tovább vezette a Pántlika szalont, mely az áruház konfekcionált magyaros ruháival szemben egyedi, exkluzív modelleket készített a „legfelső körök” és a művészvilág számára.

A mozgalom szoros kapcsolatot tartott fenn a „hivatalos” néprajztudománnyal. Györffy István a Gyöngyösbokrétával együtt ezt a mozgalmat is a néphagyomány átörökítésének fontos eszközeinek tekintette. „A magyar viselet kérdése is a nemzeti művelődés és a magyarságról való kiállás kérdése”⁷¹ – írta 1939-ben Néphagyomány és a nemzeti művelődés című

67 *Tüdős Klára: Ünneplő. Új magyar díszruha sorozat. Bp., 1938.*

68 *Magyart a magyarnak a Magyar Divatcsarnokból. H.n., é.n. 30–31.*

69 *Dizseri E. i. m. 124.*

70 *Uo.*

71 *Györffy I. i. m. 42.*

röpiratában. Fél Edittel együtt ő is Tüdös Klára segítségére volt az Ünneplő című album összeállításban, melyet a tervezőnő könyve előszavában szívélyesen meg is köszönt. A kor viseletkutatói közül többen aktívan vettek részt a mozgalom ismeretterjesztő munkájában. Palotay Gertrúd, Ferencz Kornélia, Kerékgyártó Adrienn és Grineausné Papp Emilia a Muskátliban rendszeresen közöltek a történelmi viseletre vonatkozó és néprajzi ismeretterjesztő írásokat. Visky Károly a Kalot telepések női ünneplő ruháját maga szerkesztette meg a mozgalom „korszerű-magyaros” elve alapján.⁷²

A magyaros ruhamozgalom ügyét indulásától fogva befolyásos pártfogók segítették. A kormány és egyes társadalmi szervezetek mellett nagy tekintéllyel rendelkező magán-személyek is támogatták. Gömbös Gyula a TESZ elnökeként bábáskodott a mozgalom születésénél. Bornemissza Tibor iparügyi miniszter rendszeresen részt vett és felszólalt rendezvényein, 1936-ban pedig kormányzati programjában iktatta az önálló magyar divatipar megteremtését. Hóman Bálint 1934-ben miniszteri körlevelet adott ki a magyaros iskolai formaruhák bevezetésének ügyében. A hagyományos műveltség megőrzése iránt elkötelezett Teleki Pál miniszterelnöksége alatt az „ügy” a legmagasabb pártfogó támogatását élvezhette. A mozgalom társadalmi presztízsének szempontjából nagy jelentősége volt annak is, hogy Horthy Miklósné reprezentatív, magyar díszruhás megjelenésével emelte rendezvényeinek fényét. A mozgalom tekintélyét növelték azok a közéleti személyiségek is, akik nyilvános alkalmakkor magyaros ruhát viseltek. Zsindely Ferenc államtitkárként, majd közlekedési miniszterként is szívesen hordta a felesége, Tüdös Klára által tervezett úgynevezett „kismagyart”.⁷³ Bajcsy-Zsilinszky a Kisgazdapárt elnökeként parlamenti felszólalásait ugyancsak zsinóros fekete ruhában tette.⁷⁴ A társadalmi egyesületek közül mindenekelőtt az Országos Vitézi Szék kapcsolódott be a mozgalom munkájába: divatbemutatók rendezésével, a helyszín biztosításával stb.⁷⁵ Az új középosztály részeként a Vitézi Rend fontos feladatának érezte a magyar ruha propagálását, melyet 1938-ban programjába is iktatott. Díszruhájuk ugyancsak a mozgalom esztétikai elvei szerint készült. A következő évben az Imrédy Béla által vezetett Magyar Élet Mozgalom Tagjai is zsinóros, magyar nyakkendő egyenruhát öltöttek. Az Egyesült Női Tábor szintén a „kismagyar” női változatát hordta egyenruhaként. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége és a Baross Szövetség női tábora előadássorozatok szervezésével, kiállítások rendezésével járult hozzá a magyaros viselet népszerűsítéséhez. A példákat, melyek azt bizonyítják, hogy ez a viselet az évtized végére a kormányzat körüli jobboldali szervezetek önkifejezésének eszközévé vált, hosszan sorolhatnánk. Az a tény azonban, hogy a Györffy kollégisták a jellegzetes, zsinóros posztóruhát ugyancsak elfogadták egyenruhájukként, mégiscsak arra enged következtetni, hogy annak „magyar”, illetve „paraszi” jellege volt hangsúlyosabb.⁷⁶

72 *Ugrin József*: Emlékezéseim. Bp., 1995. 179.

73 *Dizseri E.* i. m. 141–157.

74 Bajcsy-Zsilinszky Endre zsinóros fekete ruháját a Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban MNM) Textilgyűjteménye őrzi (T. 1977. 15. 1–3.).

75 Sz.: A M. Kir. Operaházban tartandó magyar ruhabemutató. Muskátli magyar kézimunkaújság, Magyar Iparművészet 41. (1938) 17.; Tervpályázat magyar ünneplő ruhákra. Uo. 32.

76 „Egyszerű, sujtásos fekete dolmány volt a férfiaké. Voltaképpen a negyvennyolcas atilla korszerűsítése, fekete-fehér hímzett sárközi nyakkendővel... Arra volt hivatva, hogy bárki által, bármikor viselhető magyar ruha legyen az anakronisztikus, pompázatos főúri díszmagyar helyett”. *Tüdös Klára*: Rongyok II. 179. (Kézirat) Idézi: *Dizseri E.* i. m. 119.

Népművészet és nemzeti stílus a magyar iparművészetben

Az utóbbi évek néprajzi, művészettörténeti érdeklődésének kétségkívül egyik legjelentősebb területe a „nemzeti műveltség”, „nemzeti művészet” fogalomköre, változó jelentéstartalmának vizsgálata. Kutatói minduntalan szembetalálják magukat a nemzeti kultúrába illesztett néphagyomány kérdéskörével, kölcsönhatásával, összefonódásával.⁷⁷ Jelentős tanulmányok születtek a nemzeti építészet, nemzeti iparművészet témakörében. Ezek a munkák általános érvényű megállapításaikkal, és az egyes részterületek elemzésével egyaránt segítségünkre vannak a témánkban való eligazodásban, a magyar divattervezés története azonban mindeztől nem kapott kellő figyelmet. Ez nagyban megnéhezíti, hogy a magyaros divattervezés jelentőségét, arányait felmérjük.

A 19. században fellendülő gyáripari termelés a század második felére Európa-szerte a kézművestechnikával készült, egyedi termékek felértékelődését hozta magával, s így közvetve elősegítette a „művészi ipar” létrejöttét. Az ekkor formálódó magyar iparművészet az esztétikai követelmények mellett a nemzeti jelleg kifejezését is fontos feladatának érezte. Ennek legkézenfekvőbb lehetőségét számukra a történelmi múlt felidézése jelentette, mely a tárgyakon főként ornamentika, felületi díszítés formájában jelent meg. A történeti stílusok nemzetfelettsége miatt az őket utánzó historizáló iparművészet sem kizárólag vagy egyedül magyaros jellegű, hanem az európai korstílusoknak nemzeties változata és keveréke. Talán éppen emiatt érzett elégedetlenségében már ekkor elkezdte néhány művész és teoretikus a magyar jelleg lényegibb megragadásának lehetőségeit kutatni. Figyelmük a népi tárgykultúra felé fordult: a nemzeti kultúrába emelt népköltészet analógiájára ihletet kerestek a népművészetben. A paraszti díszítőművészetben részint az egyedi, szép tárgy létrehozó kézműveskultúrát fedezték fel, másrészt azt a hagyományt, melyet „ősinek”, és „eredetinek” éreztek. 1878-ban jelent meg Pulszky Károly korszakos jelentőségű munkája, a Magyar háziipar díszítményei,⁷⁸ amelyben a népművészet díszítőelemeit a szerző iparművészeti felhasználásra ajánlja. 1885-ben a Művészi Ipar című folyóirat a „magyar stíl” kialakítására létrehozott tanácskozásról tudósít.⁷⁹ A mozgalom lelkes szószólója, Huszka József a népművészet motívumkincsének honfoglalás előtti eredetét, sőt egyenesen ázsiai jellegét vélte felfedezni. „Teremtsünk igazán magyar műipart” című 1890-ben megjelent munkájában az iparművészet „ösi”, népi motívumok általi megnemesítését szorgalmazta.⁸⁰ Ennek a szellemnek és mozgalomnak a legkorábbi megjelenései a magyar művészet történetében Lechner Ödön munkái, aki az 1880-as évektől a keleti eredetű „ösi magyar” jelleg építészeti megjelenítésének lehetőségeivel kísérletezett.

A tervező művészek és az elméleti szakemberek erőfeszítései nem maradtak eredménytelenek. A milleniumi kiállításon még uralkodó historizmust Párizsban már háttérbe szorították az új szellemben készült művek: a szecessziós ízlésvilággal együtt a magyar motívum- és témakört feldolgozó munkák is betörték az iparművészeti tervezésbe. A párizsi világiállításra készülő magyar iparművészet egyik legfontosabb elméleti kérdése továbbra is a magyarosság mibenléte, amely ekkor már így is felmerült: hogyan lehet modern nemzeti stílust létrehozni, illetve lehet-e az ornamentika nélkül is félreismerhetetlenül nemzeti stílusban dolgozni.

77 A népi kultúra képének alakulása. „A népi kultúra a nemzettudatban.” kutatási program. Vezeti: Hofer Tamás. MTA Néprajzi Kutatócsoport.

78 *Pulszky Károly*: A magyar háziipar díszítményei. Bp., 1878.

79 *Uő*: Iparművészet és stíl. Előadás a fővárosi iparoskörben. Művészi Ipar I. (1885–1886) 195.

80 *Huszka József*: Teremtsünk igazán magyar műipart! Sepsiszentgyörgy, 1890.

A művészet ébredező érdeklődése nagyban hozzájárult a népművészet „felfedezéséhez”, a nagyarányú tárgygyűjtéshez, a motívumkincs feltérképezéséhez. A legfelsőbb körök, köztük az uralkodócsalád figyelme ugyancsak ezekben az években fordult a népművészet felé.⁸¹ 1896-ban Erdélyben néprajzi bálakat rendeztek, ahol az úri közönség egyes tájegységek, néprajzi csoportok viseletét öltötte magára. Karitatív szándékuk – a parasztság keresettséghez juttatása – segítette életre hívni, megszervezni a falusi háziipart. A pár éven belül országos méreteket öltő mozgalom a népművészeti tárgyak tömeges piaci termelését valósította meg. A népművészet iránti általános érdeklődés és a háziipar a paraszti tárgyak divatját és viszonylag széleskörű városi használatát eredményezte. Kialakultak a jól szervezett háziiparral rendelkező kiemelt népművészeti körzetek: Kalotaszeg, Mezőkövesd, Sárköz. Ez a folyamat természetesen a népi kultúrába való beavatkozást is jelentett: egyes régebbi, feledésbe merült technikák újjáélesztését vagy éppen ellenkezőleg: radikális újítást. Fejős Zoltán „Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn” című tanulmányában⁸² elemzi azt a hatást, melyet a háziipar révén létrehozott tömegtermelés a népművészetre gyakorolt. Példák során mutatja be, hogy a korai népművészeti divat hogyan mosta el a különbséget a hagyományos paraszti kultúra és a háziipar tárgyai között, s hogyan következett ebből a népművészet fogalmának fellazulása. Feltárja annak a folyamatnak a kezdetét, melynek során a „népi” tárgyi kultúra a társadalom szélesebb rétegei számára is fogyasztható, „populáris” kultúrává válik. A háziipari termelés és a népművészet kapcsolatát elemzi Lesznai Anna 1913-ban írt tanulmányában. Pontosan felismeri, hogy a népművészet iránti városi kereslet milyen káros beavatkozást jelent s mennyire felgyorsítja a „bomlás” folyamatát. Szkeptikus álláspontját a mezőkövesdi példával illusztrálja: „Nehéz házivászonra vagy selyemre varrott mezőkövesdi minta összefogott tömör alapszövetével és gyökértelenné, kellemetlenül libegővé válik, mihelyt áttetsző modern nyári batisztblúzok díszéül kell, hogy szolgáljon. Színe élénk, napszomjas voltánál fogva ritkán alkalmas városi utcai ruhákra és a bérlakások szürke hangulatába.”⁸³ A háziipar lehetőségeit az olyan kevésbé archaikus népművészetet őrző területeken látja, mint Pozsony környéke. Ezeknek a vidékeknek a „polgárosult” népművészete sikerrel alkalmazható városi használati tárgyakon. A háziipar igazi feladata azonban az lenne, hogy a parasztságot megóvja a városi termékek ízlésromboló hatásától és tudatosítsa benne eredeti értékeit.

A századforduló egyik legjelentősebb magyar művészecsoportha, a „gödöllőiek” tevékenysége új állomást jelent a népművészethez fűződő viszonyban.⁸⁴ Ők a Gesamtkunstwerk szellemében a magyar művészet átformálását tekintették vezérlő céljuknak. Elméleti írásaik és gyakorlati tevékenységük misztikus tanokról, szimbolizmusról, pantheizmusról, s ami témánk szempontjából a legérdekesebb, sajátos népművészet felfogásról vallanak. A népművészet a magas művészet számára nem lehetséges felhasználható stílus, hanem az ősi, organikus kézműveskultúra, mellyel szintézist alkotva az elvesztett hajdani teljesség hozható vissza. A népművészet szimbolikus jelentőséget kap tudatukban: a „szép” „teljes” emberi élet, a „művészi élet” jelképévé válik. A paraszti társadalomban pedig azt az életmintát találták meg, amelyet aztán közösségként ők is utánozni próbáltak. Fáradhatatlanul gyűjtöttek a népi motívumkincset, részt vettek a korszak nagy gyűjtőmunkájában, a Malonyay-féle gyűjtésben. Felfedezték a képzőművészet számára Erdély, elsősorban Kalotaszeg sok ar-

81 *Halasy Márta*: Népviseletek úri és polgári használatban. *Ethnographia* 100. (1989) 306–307.

82 *Fejős Zoltán*: Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: *Népi kultúra és nemzet-tudat*. Szerk.: Hofer Tamás. Bp., 1991. 143–158.

83 *Lesznai Anna*: Háziipar és népművészet. *Magyar Iparművészet* 16 (1913) 369–376.

84 *Gellér Katalin–Keserű Katalin*: A gödöllői művésztelep. Bp., 1987.

chaikus jellegzetességet őrző világát. Az idilli kalotaszegi életformával való azonosulás vágya vezeti a Krisch családot, hogy helyi népviseletet öltsenek. A gödöllőiket azonban nem a minden más néptől megkülönböztető magyaros jelleg keresése vonzotta a népi kultúrához, hanem valamiféle elvesztett harmónia és a modern ember számára fájdalmasan hiányzó természetközeli egyszerűség ideáljának kergetése.

A gödöllői műhelyhez külső tagként, annak szellemiségéhez azonban annál szorosabban kapcsolódott a 20. század első felének egyik jelentős női alkotója, Undi Mariska. Érdeklődése, munkássága a képző- és iparművészet szinte valamennyi ágára kiterjedt. A népművészet iránti szenvedélyes vonzalma életműve egészét, köztük a témánk szempontjából különösen érdekes ruhatervezői tevékenységét is meghatározta. A William Morris által a női öltözködés megreformálásáért indított mozgalom magyarországi harcosaként a „szeszélyes divat” ellen többször is felemelte szavát.⁸⁵ A célszerű, az egyéniséget a népi-nemzeti jelleg hangsúlyozásával kifejező öltözködés propagálásában szövetségesre talált a Tulipán mozgalomban. 1906-ban az Új Időkben megjelent ruhatervein, vagy azon a ruhán, melyet ő maga viselt egy 1911-ben készült fotón⁸⁶ a népművészeti inspiráció szerencsésen oldódik fel a geometrikus szecesszió forma- és motívumkincsében.

Nádai Pál 1920-ban megjelent „Az iparművészet Magyarországon” című művében⁸⁷ összefoglalja a nemzeti szellemű szecessziós építészet és iparművészet legfőbb eredményeit, és önálló fejezetet szentel a népművészetnek is. Hangot ad meggyőződésének, hogy az építészet és iparművészet nemzeti jellege csak modern formában valósulhat meg. Az ezt követő években, s különösen 1930 után gyakran hangoztatott definiálatlan és megfoghatatlan „korszerű” érték kategóriájával szemben Nádai a konkrét európai törekvések: a konstruktivizmus és funkcionalizmus híve.

A vesztes háború és a trianoni békeszerződés után a magyar társadalom számára a nemzeti szellemű művészet s így az iparművészet is demonstratív eszközzé vált. A modern irányzatok feltartóztathatatlan térhódítása, a hagyományok konzerválása és a „korszerű nemzeti stílus” megteremtésére irányuló kísérletek egyszerre jellemzik ezt az időszakot. Kozma Lajos 1932-ben így fogalmaz: „Most dől el a magyar glóbusz ízléskérdésnek sorsa.”⁸⁸ E sokszínűséget a Magyar Iparművészet című folyóirat is tükrözi, melyben egyaránt helyet kapnak az európai törekvések, a modern, de a nemzeti jelleget valamilyen módon jelző alkotások és a valamiféle „időtlen” szépségeszmény megvalósítására törekvő tárgyak. A 30-as években megjelent, a nemzeti jelleg kérdéskörét érintő írásk közül mindenképpen figyelmet érdemel Latabár Károly 1937-ben közölt cikksorozata. A szerző a nemzeti művészeti törekvések intézményesítését sürgeti: „A különféle, de egyirányú keresgélések irányítására indokolt lenne a Magyar Nemzeti Művészet Stíluskutató Intézetét megszervezni, hozzákapcsolódó kísérleti osztályt felállítani. Szükség lenne Magyar Nemzeti Stíluskutató Társaság létezésére is, amely a vidéki központokat kapcsolná bele az egész magyar művelődési életet érdeklő szellemi körbe.” Ugyancsak érdekes az a megállapítása, miszerint a nemzetközi vásárokon, iparművészeti bemutatókon a magyar termékeket nem kel-

85 *Undi Mariska: Szépségkeresés, művészi öltözködés. II. A ruházatkodás. Népmívelés 6. (1911) 10. sz. 183.*

86 *Magyar Iparművészet 15. (1912) 50.*

87 *Nádai Pál: Az iparművészet Magyarországon. Bp., 1920. 43–48.*

88 *Kozma Lajos: Kell-e Magyar Werkbund? Magyar Ipar 53. (1932) 18.*

lene feltétlenül régi népművészeti tárgyakkal illusztrálni, „ne ezeknek oda nem illő erejére építsük az eladás versenyképességének emelését.”⁸⁹

Az Iparművészeti Iskolában a felvehető szakok között a divattervezés nem szerepelt. A textilszakon elsősorban kézi szövést, a gépi szövés technológiáját és textilnyomást oktattak, amelyet fizikai és kémiai gyakorlatok egészítettek ki. A '20-as években a jávai batik, a selymfestés és a csipkeverés, a '30-as években a történelmi témájú nagyméretű gobelinek készítésére fektettek nagyobb hangsúlyt.

A művészi divattervezés így elsősorban a más műfajban alkotók melléktevékenysége volt. A nőipariskolák, középfokú tanintézmények ugyan oktattak divattervezést, azon a szinten természetesen, mely egy ügyes kezű varrónőtől elvárható. A divattervezés katedra híján nem válhatott a többi iparművészeti ág egyenrangú társává. A historizáló magyaros felfogás mellett nem jött létre a műfaj modern értelmezése. Ez elsősorban abból a szempontból fájdalmas, hogy így az a szimbiózis is elmaradt, mely a kor modern iparművészeti felfogása és fejlett kézműveskultúrája révén létrejöhett volna.

A pályázati anyag elemzése

A magyaros ruhamozgalom vizsgálatának kivételesen értékes forrása az 1933 és 1940 között kiírt pályázatok fennmaradt anyaga. A gondosan dossziékba rendezett terveket és dokumentációt Ferenczy 1973-ban adta el a Magyar Nemzeti Múzeumnak.⁹⁰ A tervek többsége akvarell, kisebb része színezett ceruzarajz. Kiemelkedő rajztudásról egyik sem árulkodik, feltűnő viszont a részletek aprólékos kidolgozása és a műgond, mellyel legtöbbjük készült. A tervek nagy része kompozíció, a középpontban álló magyarruhás főalak mellett kisebb hátulnézeti rajz, cím, jellege, illetve magyarázó szöveg látható. A pályázatok között sok a valamilyen módon díjazott terv, úgy tűnik Ferenczy elsősorban azokat őrizte meg, amelyeket a legértékesebbnek tartott. Sajnos az egyes rajzok készítésének pontos időpontját nem ismerjük, a csoportosítást az azonos tematika alapján végezte. Jellegzetes kézírásával minden dossziéfedélen a következő felirat áll: FERENCZY FERENC DIVATMOZGALMA 1933–1940, valamint a „műfaj” megnevezése. A kilenc csoportba osztott anyag összesen 145 rajzot tartalmaz:

- I. Gyermekruhák (7 terv)
- II. Leányruhák, Iskolai-ünneplő blúzok (16 terv)
- III. Fiú- és férfiruhák, iskolai, köznapi, estélyi, báli és ünneplő ruhaterv, kalpag (16 terv)
- IV. Női délutáni ruhák, otthonkák (5 terv)
- V. Leány-női kosztümök, kabátok (5 terv)
- VI. Leány-női nyári nyaralóruhák, gyári nyomott mintás anyagok (8 terv)
- VII. Női sportruhák (5 terv)
- VIII/a Női estélyi, báli ruhák (35 terv)
- VIII/b Női estélyi ruhák, báli ruhák (20 terv)
- IX. Estélyi báli belépők, ünneplő mentécskék (20 terv)

89 *Latabár Károly*: A Magyar Nemzeti Művészet Stíluskutató Intézete. Tanulmány az „Új magyar Otthon” technikai előkészítéséhez. *Magyar Iparművészet* 40. (1937) 77–79.; *Uő*: A magyar népművészet, háziipar és iparművészet összefüggései. *Magyar Iparművészet* 40. (1937) 224–235.

90 MNM Textilgyűjtemény 1973.1.–1973.145.

A kiírás szerint bárki, „aki a magyar szellem letéteményese”,⁹¹ képzettségre, foglalkozásra való tekintet nélkül részt vehetett a pályázaton. 1934-ben még Tüdös Klára is közöttük volt, a következő évben azonban már sem a Ferenczy által megőrzött anyagban, sem a Muskátliban, a nyertesek között nem találjuk a nevét. A legtöbb rajz Haranghy Erzsébettől származik. Rendszeresen részt vettek a pályázaton a korszak neves divattervezői, Farnady Ilona, Fries Erzsébet és Pongrácz Klári, szép számmal akad azonban olyan név is, amely mindössze egyetlen terven szerepel. Ferenczy néhány életrajzot is megőrzött, a rajzok egy részén pedig a készítője neve mellett a foglalkozása is fel van tüntetve. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a pályázók jellemzően munkába kényszerült középosztálybeli fiatal nők, akiknek a nőipariskola, ill. az Iparművészeti Iskola a „művészi elfoglaltság” illúzióját nyújtotta.⁹²

A feladat, mely a tervezők előtt állt, látszólag nagy szabadságot, variációs lehetőséget biztosított, a pályázati kiírások ugyanis nem definiálták a magyarosság mibenlétét. Alapvető kritériumként csak a hazai földön készített anyag használatát jelölték meg. A magyarosság kifejezésére elvileg a következő eszközök használata nyújthatott lehetőséget:

- a magyar népviselet szabásformái, elemei, díszítmenyei
- egyéb népi textilián előforduló díszítmenyek
- a történelmi magyar viselet szabásformái, elemei, díszítmenyei
- „magyarosnak” ható anyagok: gyolcs, háziszöttes vászon, posztó, báránybőr, magyaros motívummal nyomott textília

A magyaros divattervezés Tüdös Klára által felállított esztétikai elvét, miszerint a ruha vagy anyagában, vagy hatásában, vagy díszítmenyében legyen magyaros, a tervezők nagy része nem vallotta magáénak. A nemzeti jelleg erős hangsúlyozásának szándéka háttérbe szorította az esztétikai szempontokat. A magyar művészi ruhatervezés kialakulatlansága is érződik a pályázati anyag színvonalán. Meglepő a stilizálás alacsony foka: a tervek legnagyobb részén a „magyaros” jelleg mindenfajta „átfogalmazás” nélkül jelenik meg. A népviselet inspirációja minden egyéb eszköznél erősebb: elemeinek felhasználása a tervezők számára a nemzeti jelleg kifejezésének legmegfelelőbb módja. A terveken látható alakok öltözékük „népi” ihletése ellenére is hangsúlyozottan polgári vonásokkal rendelkeznek. Valamennyien divatos cipőt és frizurát viselnek, a nők arcán smink. Ennél is egyértelműbbé teszi polgári jellegüket azonban a testtartás és az arckifejezés. A tervek jól érzékeltetik a ruhamozgalomnak a parasztsághoz való felületes viszonyulását. Szó sincs tehát bármiféle azonosulásról. A magyaros ruhán valamilyen módon megjelenő „népi” elem nem más, mint viselője „ősi”, „eredeti” magyar voltának kifejezésére felhasznált eszköz.

Tekintsük át röviden azokat a forrásokat, amelyeket az 1930-as évek népművészet iránt érdeklődő ruhatervezői felhasználhattak. Először is meg kell állapítanunk azt a tényt, hogy a paraszti tárgyi világ, ha felbomlófélben is, még elérhető valóság volt a számukra. A népművészet értékeinek városi népszerűsítésében szerepet játszott az ezekben az években feléledülő falusi turizmus is. A laikus érdeklődés továbbra is a már felfedezett tájegységek és tárgytipusok felé fordult. A magyar közvélemény népviselet-képét így elsősorban Mezőkövesd, Sárköz, Kalocsa és egyes palóc községek színes, a 19. század második felében kialakult ruházata határozta meg. Ehhez járult a különösen gazdag és „régiségében” is csodált kalotaszegi népművészet, valamint a torockói himzés motívumai. A Muskátli, mely fontos feladatának tartotta az ismeretterjesztést, szintén ezekről a területekről közöl leggyakrabban leírásokat, fényképeket.

91 Ruhaterv pályázat az 1934. évi téli idénye magyar divatjára. *Női Divat* 3. (1934) 8. sz. 6–7.

92 Az életrajzok a következő leltári számok alatt találhatóak: MNM Textilgyűjtemény T. 1973.84.2.; T. 1973.85.2.; T. 1973.97.2.; T. 1973.136.2.

A legkézenfekvőbb forrás, melyhez tervezők nyúlhattak, Malonyai festői kiállítású, olvasmányos stílusban megírt monográfiája volt. E grandiózus mű, melynek hitelességét, néprajzi pontosságát a „hivatalos” néprajztudomány oly sokszor és joggal kérte számon, a tervezők számára kétségkívül a leginspirálóbb kézikönyv lehetett.⁹³ 1934-ben megjelent Undi Mariska Magyar hímvarró művészet című munkája, melyben – elsősorban a nagyközönség számára – történeti visszatekintést ad, bemutatja a technikákat, anyagokat és életképeket is rajzol.⁹⁴ Ugyanebben az évben a Magyar Iparművészet a Magyarság Néprajza második kötetének megjelenéséről számol be.⁹⁵ Bár e munka figyelmét elsősorban az archaikus rétegek, régies formák felé fordította, s ezek a ruhatervezésben csak ritkábban jelentkeznek, a korabeli néprajztudomány e fontos összefoglalója a néprajz iránt érdeklődő közvélemény, s így a népi elemeket felhasználó ruhatervezők előtt is feltétlenül ismert volt. Feltételezhetjük, hogy Györffy cifraszűr-monográfiáját⁹⁶ ugyancsak ismerték a magyaros divattervezők. A viseletdarab reprezentatív volta mellett talán e munka népszerűsége is indokolja, hogy a tervek és az elkészült ruhák között feltűnően nagy számmal vannak cifraszűr-változatok, szűr jellegű köpenyek.

A továbbiakban nézzük végig a terveket! Iparművészeti értékelésükre természetesen e néprajzi dolgozat nem vállalkozhat. A rajzok számunkra elsősorban abból a szempontból érdekesek, hogyan alkalmazták a népművészet elemeit a tervezők. Egyik-másik terv különös látványa azt a témánk szempontjából lényeges kérdést veti fel, hogy a ruha belesimult-e a kor általánosan elfogadott polgári öltözködésébe, avagy hordhatatlanul bizarrnak tűnt.

A gyermekruha-tervek között három hagyományos vonalú, „népi” hímzéssel díszített, kislányoknak szánt modell található. Nyersselyem alapon körbefutó írásos minta, kék szövetrohácska kevés matyóhímzéssel, illetve fehér mosóanyag színes sárközi hímzéssel. A rövidnadrágos, mellényes fiúruha az aláírása szerint „sima, középszürke anyagból készült, fekete zsinórozással, fehér nyersselyem inggel. A gyermekruha-tervek közül a néprajzi invenciót illetően kiválik Farnady Ilona két díjnyertes kompozíciója. A „mezőkövesdi cifraszűr” anyaga csomózott gyapjú, posztó gallérját szűrhimzés díszíti. A kabátkát elől sujtás fogja össze, fehér bárányprem szegélyezi. A rajzon látható kislány fehér kamáslit visel, mely a kétoldalt húzódó gombornak köszönhetően rajthúzlit idéz! A fején levő kalapka pedig a hortobágyi csikósok fejrelvőjének kicsinyített változata. (1. kép) Vagyis a

1. kép Kislánykabát a mezőkövesdi szűr mintájára. Farnady Ilona terve.

93 Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. I–V. Bp., 1907–1922.

94 Undi Mariska: Magyar hímvarró művészet. Bp., 1934.

95 E.: A Magyarság Néprajza II. kötet. Magyar Iparművészet 37. (1934) 156–161.

96 Györffy István: Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. Bp., 1930.

2. kép Fiú- és lánykaruha sárközi hímzéssel díszítve.
Farnady Ilona terve.

figyelmét arra, hogy kerüljék a túlzásokat, ne alkalmazzanak egyszerre zsinórozást és hímzést!⁹⁷

A „lányruhák és blúzok” feliratú dossziében Haranghy Erzsébet tervei találhatóak. A rajzok egy része az 1935-ben megjelent Magyar ifjúsági ruhák című kiadványban is szerepel, amelyben a tervező az esztétikai elveit és a ruhák elkészítésére vonatkozó útmutatásait is felvázolja. A 16 rajz sajátos csoportot alkot az anyag egészén belül, amennyiben a ruhák „hordhatósága” előbbrevaló szempontot képvisel a divattervezői bravúrnál. „Túldíszített, túl tarka hímzéssel, sok és vastag gombolódísszel ellátott ruha nem izléses”⁹⁸ – ezt az elvét a lányoknak szánt öltözékek valóban tükrözik. A kétrészes, zsinóros iskolai egyenruhák hagyományos bocskai-fazonján kisebb, finom változtatásokat tesz. Könnyebb szövetet és zsinórövet ajánl a II/14-es és a II/25. számú modellhez. A sötét szoknyás, fehér blúzok együtteseket kevés stilizált hímzéssel díszíti. A II/13-as terv nyerszínű, erős vászon vagy száda blúzán körbefutó matyó hímzés éppen csak jelzesszerű. Hasonlóan visszafogott megoldás a magyaros jelleg kifejezésére a fekete alapon fehér sárközi hímzéssel díszített nyakkendő. A

csigás hajú kislány öltözkékét különféle férfi-viseletek elemeiből szerkesztette a tervező.

A gyermekruha-tervek közül kétségkívül a legkülönösebb látványt a „testvéreknek való bársonyruhácska” nyújtja. (2. kép) A „cifraszürnél” már említett rajthúzlit imitáló kamásli ez esetben tűzpiros együttest kísér. A fiú ingén, a kislány ruháján „posztó rátétes csík, melyet pamutfonállal hímzett sárközi motívumok díszítenek”. Annak érdekében, hogy a magyarosság még hangsúlyosabban jelentkezhesen, Farnady Ilona zsinórozással is ellátja a ruhácskákat.

A különféle „stylruhák” korántsem idegenek a korszak gyermekviseletétől. A matróruhák különféle változatai, a dirndli és a havasi gyopár-motívummal díszített bönmadrág mellett a hagyományos kislánykabát-formán megjelenő, visszafogott „cifraszür-dekor” sem keltethetett feltűnést. A piros bársonyruhácskával azonban a tervező kissé túl messzire ment. A zsinórozás, a posztó-alapra hímzett stilizált sárga virágok, a piros bársonyanyag és a gombos kamásni bántóan eklektikus hatást eredményez. Vadon József éppen az efféle modellekre utalva hívta fel a tervezők

⁹⁷ Vadon J. i. m. 8.

⁹⁸ Haranghy E. i. m. 14.

lányoknak szánt „ünneplő” ruhák azt a – Haranghy Erzsébet által különösen kedvelt – típust képviseli, amely valami sajátos keveréke a „díszmagyarnak” és a „népviseletnek”.

A tervezők számára a legnehezebb feladat a magyaros jellegű férfiruházat alapsémáinak kialakítása volt, a kor „megrögzült” polgári férfiöltözködése ugyanis nem hagyott túl nagy teret a fantáziának. Néhány merészebb ötletet csak a fiúgyermekeknek szánt terveken találunk. A III/30-as rajzon látható figura például „lajbit” és „kanászkalapot” visel zsinóros rövidnadrághoz. A férfi- és fiúruhatervek aránya (mindössze 16 db a 145-ből) azt jelzi, hogy nem is nagyon kísérleteztek e nehéz feladat megoldásával. A történelmi magyar viseletet, s annak kései leszármazottját, a „díszmagyart” egyik tervező sem tekintette megfelelő forrásnak. A rajzokon így nem szerepel csizma és szűk nadrág, alapanyagként atlaszselyem és a régi magyar viselet színbeli gazdagságára is csak egy helyen találunk utalást. Ennek a határozott elfordulásnak, melyet a női tervekél nem tapasztalunk, több oka is lehetett. A férfiöltözékekkel szemben erősebb és határozottabb volt az igény, hogy viselőjének polgári külsőt kölcsönözzön. A mozgalomnak az a szándéka pedig, hogy a magyaros viselet egyértelműen különbözzön a „díszmagyartól”, vagyis kifejezze viselője polgári státuszát, egyben a régi magyar férfiviselet alapvető elemeinek felhasználását is kizárta. (Mivel a történelmi magyar női viselet a ruhamozgalom elsődleges forrásának tekintett „népviseletekben” tovább élt, a magyaros női ruhák között bőségesen találunk díszmagyarral emlékeztető öltözékeket.)

A magyaros férfiviselet tervezői azonban nemcsak a történelmi viseletet utasították el, hanem a paraszti öltözködésben sem találtak felhasználható mintát. A magyaros jelleg kifejezésére a paraszti férfiviselet reprezentatív, karakteres darabjai – a cifraszűr, a suba, a borjúszerű ing, a székely harisnya, sőt az ellenzós nadrág általában stb. – alkalmatlannak tűntek. A tervek között így egy sincs, amely Tüdös Klárának és Györfly Istvánnak azt az elképzelését tükrözné, hogy a vidéki polgárság, illetve úri közönség a saját tájegységének „átfogalmazott” népviseletét hordja. (Ezt a fajta stilizálást kísérte meg Tüdös Klára az Ünneplő című album rajzaiban.) Magától értetődik, hogy a már említett, erősen „parasztos” viseletdarabokkal a tervezők nem tudtak mit kezdeni. Amikor azonban a posztóruha szerkezeti elemeit és anyagát sem tekintették olyan kiindulási alapnak, mely több-kevesebb stilizálással polgári öltözékké alakítható, nem maradt eszköz a kezükben! A férfiruhatervek így a magyaros jelleg kifejezésére felhasználható elemek feltűnő szegénységéről árulkodnak. Nyilvánvaló, hogy a tervezőknek valamilyen engedélyt kellett tenniük, s ők – Ferenczy és köre útmutatását követve – a polgári jelleg megtartását mindennél fontosabb szempontnak tekintették. A korabeli divat vonalait követő gyapjúsövet férfiruhán megjelenő vitézkötés (3. kép) vagy Kazinczy-ujj (III/36,

3. kép Férfi öltöny zsinórozással.
Mohácsy Pál terve.

Turáni Sándor terve) azonban suta és szervesen.⁹⁹ Az öltözék, amely a rajzokon a tervezői intenció szerint hol jobban, hol kevésbé módosítja a korabeli férfiviseletet, a 19. századi magyar polgárság szövetből készült, pantallóval hordott zsinóros atillája. Ennek alapján a magyaros férfiviselet két alaptípusát különíthetjük el. Mohácsy Pál, az ismert úriszabó „Páratlan a magyar” jellegével futó utcai ruhája képviseli az egyik megoldást. (3. kép) A sötét gyapjúsövetből készült öltöny alapvetően nemzetközi normákat követ, magyaros jellegére csak néhány kisebb eltérés utal. A hagyományos pantallóhoz Mohácsy derékba szabott, keskeny zsinörgombolóval ellátott, bevágott zsebű zakót és magyar nyakkendőt tervezett. (Mária utca üzlete egyébként a cég reklámja szerint a „Magyaros Öltözködési

Mozgalom férfi és ifjúsági mintaöltönyt kiutalásában is előkelő szerepet” vitt.) Haranghy Erzsébet magyar ünnepelő ruhái a férfiruha-terveknek azt a típusát képviselik, melyeken a magyaros jelleg határozottabban jelenik meg (III/37, 38). Zakó helyett hangsúlyos zsinörgombolóval ellátott dolmányt tervezett az ugyancsak zsinórozással díszített pantallóhoz. Még ennél is erőteljesebben szakad el a korabeli nemzetközi férfiviselet forma- és színvilágától a III/42. számú rajz. A fekete dolmány, a palástformájú vörös se-lyemmel bélelt köpeny és az ugyancsak vörössel díszített süveg egyike annak a néhány tervnek, amely Haranghy Jenő ecsetvonását és művészi fantáziáját viseli magán. A korábban jelmeztervnek gondolt festői rajzok titkát Szűcs György művészettörténész fejtette meg: Haranghy Erzsébet, akinek a rajzolás nem volt erős oldala, időnként bátyja segítségét kérte. (4. kép)

A kísérletezőkedv, az alkotói fantázia a női viseletek területén bontakozott ki, ahol a tervezők a szabás, a színek és a díszítés tekintetében egyaránt összehasonlíthatatlanul nagyobb variációs lehetőséggel rendelkeztek. Nemcsak a régi magyar és a paraszti női viselet elemeit használták fel, de ihletet merítettek a paraszti férfiruházatból is.

4. kép Férfi ruha süveggel, köpönyeggel.
Haranghy Erzsébet terve.

⁹⁹ Tüdös Klára fejlett stílusérzékét bizonyítja, hogy ilyesfajta megoldásokat nem alkalmazott. Az általa tervezett magyaros férfiruhák erősebben kötődnek a paraszti posztóviselethez. A „kismagyar”, bár szintén pantallós, cipős öltözék, de rövidebb kabátjának és főleg a hozzá általában felhasznált durvább, posztószerű szövetnek köszönhetően sokkal szerencsésebb változat.

5. kép Kosztüm a mezőkövesdi szűr mintájára.
Farnady Ilona terve.

6. kép Délutáni ruha az alföldi cifraszűr nyomán.
„Magyar szivárvány” jellegével.

7. kép Leány iskolai egyenruha.
Turáni Sándor terve.

8. kép Iskolai egyenruha télikabátja.
Haranghy Erzsébet terve.

A magyar népi férfiviselet talán leglátványosabb darabja, a cifraszűr díszítése a nőruha-terveken gyakorta megjelenik. (5. kép) Farnady Ilona a mezőkövesdi szűr motívumkincsét idézi fel kétrészes gyapjúkrepp ruháján. A „Magyar Szivárvány” jellegű terv nyersszínű öltözékét díszítő piros posztóapplikáció és a jellegzetes gombolópánt az alföldi szűr stilizált megjelenítése. (6. kép) Ebben a dosszióban több olyan tervet is találunk, melyen a paraszti hímzés, rátét vagy zsinórozás az öltözék polgári jellegét nem befolyásolja. Fries Erzsébet „Hargita” jellegű délutáni ruháján mindössze az öv és a vállon megjelenő keskeny díszítés „magyaros”. A gyapjúsállal ráöltött filcrátét tömött elrendezésű, stilizált virágmotívuma a simavonalú szövetruhának dekoratív kiegészítője. Hasonlóan visszafogott a IV/56. számú rajzon megjelenő torockói hímzés. (11. kép) A „Régi harcos” jellegű selyemruha modern vonalú zsinórdíszre annak példája, hogy a magyaros díszítés a tervezői fantázia révén új és művészi formát is ölthet.

A női kosztüm- és kabátterveket tartalmazó dosszié kétségkívül legjelentősebb terve az „Extra viam curro” jellegű ellátott halinaegyüttes. A fehér posztószoknya bevágott zsebén megjelenő applikáció szellemesen idézi fel a székely harisnyát, melyhez kék posztózekét visel a rajzon látható fiatal nő. Turáni Sándor „Csigaház” jellegű leány formaruhájának stilizált szürgallér és finom vonalú zsinórozás kölcsönöz „magyaros” jelleget. (7. kép) Haranghy Erzsébet hagyományos vonalú télikabátját ugyancsak zsinórozás díszíti. (8. kép)

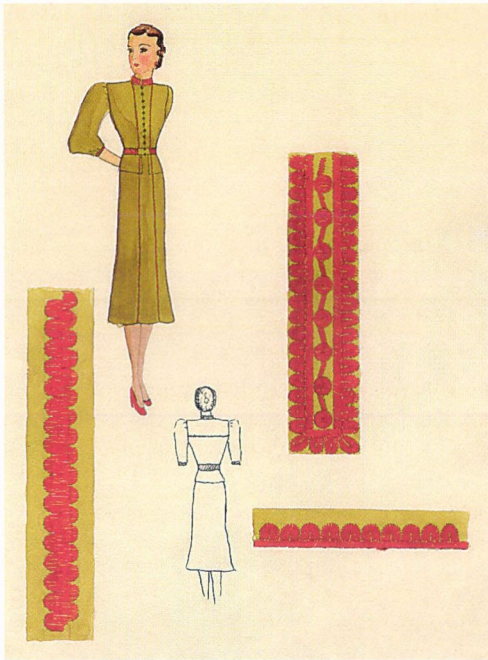
A nyaralóruhák alapanyaga magyaros motívummal nyomott mosóanyag. Az apró mintás textil – tisztaselyem, len- és pamutvászon – a harmincas években igen népszerű volt. A Goldberger gyár ennek a divatnak a jegyében méltán remélhette magyaros nyomott mintás anyagai sikerét. A tervezők azonban nem érezték elég hangsúlyosnak a nemzeti jelleg kifejezésének ezt a módját: a „nyaralóruhák” magyaros motívumát zsinórozás teszi egyértelművé.

9. kép Nyári ruha magyaros mintájú anyagból.

10. kép Nyári ruha virágos kartonanyagból, az alpesi dirndl stílusában.

11. kép Délutáni ruha torockói hímzéssel.
Lengyel Rózsa terve.

12. kép Estélyi ruha torockói hímzéssel
Csucsy Edith terve.

(9., 10. kép) A puffos ujjú, pruszlíkos, bőszyknyság együttesek mindezzel együtt is inkább dirndlire emlékeztetnek. A kék-fehér pettyes kartonruha, amelyet zsinórozás helyett piros, cakkos rátét díszít és száda ingváll egészít ki, egyike azoknak a terveknek, melyek magyaros jellege egyértelmű, de mégsem túlhangsúlyozott.

A ruhatervek viszonylag gazdag eszköztára mellett is feltűnik, hogy a tervezők mennyire kevésbé használták ki az alapanyag adta lehetőségeket. A nyomott mintás textilekkel kapcsolatban merül fel az a kérdés, vajon miért nem szerepel kékfestő a magyaros nyári ruhák anyagai között. Ám nemcsak a kékfestő hiányzik, hanem a háziszóttos vásznak és általában a durvább vagy lazább szövésű kelmék is, ami arra utal, hogy a pályázók nem csupán „rusztikus” hatásra törekedtek. A népi kultúra elemei közül tudatosan azokat választották, melyek a magyar jellegét félreismerhetetlenül fejezik ki.

13. kép Estélyi ruha a kalotaszegi viselet nyomán.
Payer Gizella terve

(Tüdös Klára e tekintetben is „másként gondolkodónak” számított, amennyiben az internacionális háziszöttes vásznat minden egyéb magyarosságra utaló jelzés nélkül is szívesen alkalmazta.

A tervezői fantázia a női alkalmi öltözetek, estélyi és báli ruhák terén szabadon szárnyalhatott. Bármennyire hangoztatták is a mozgalom ideológusai, hogy a magyaros jelleg a hétköznapi öltözködésnek ugyanúgy alapstílusa lehet, a női alkalmi ruhák szemléletesen bizonyítják az ellenkezőjét. A mindennapokra tervezett magyaros öltözetek sokszor kényszeregett, erőltetett megoldásai helyett itt többnyire a népművészet felhasználásának nagyvonalú példáival találkozunk. Az ünnepi ruhák tervezése természetesen több szempontból is könnyebb feladat volt. Csucsy Edith piros torockói hímzéssel díszített, nyersszínű száda ruhája (12. kép) ennek érzékeltetésére került a képek között az ugyancsak torockói hímzéssel díszített délutáni ruha mellé. A magyaros jelleg kifejezésére alkalmazott eszközök: a hímzés, a csipke, a dúsan redőzött anyagok itt nem állnak ellentétben a funkcióval, a nagyobb anyagfelületen pedig a mégoly gazdag díszítés sem tűnik túlzottnak. A boldogi lyukacsos hímzéssel díszített fehér gallér a kék zsorzsettből készült pliszírozott estélyi ruhán finoman fejezi ki a magyaros jelleget. (15. kép) Haranghy Erzsébet fehér zsorzsett ruháját vékony gyapjúfonállal készült buzsáki hímzés és kötényt imitáló darázsoslás díszíti. (14. kép) A „Selyömbíbor” jeligével ellátott báli ruha vonala a mezőkövesdi höndörgőt idézi. Ugyancsak a höndörgőre utal a VIII/127. számú, fehér zsorzsettből készült, matyóhímzéssel díszített estélyi ruha. Payer Gizella stilizált kalotaszegi „dulandléval” díszíti fehér zsorzsett estélyi ruháját. (13. kép)

14. kép Estélyi ruha buzsáki hímzéssel, darázsoslt ujjakkal és „köténnyel”. Haranghy Erzsébet terve.

15. kép Estélyi ruha, boldogi hímzéssel díszített gallérral.

A tervek azonban nemcsak népművészeti inspirációról tanúskodnak. A történelmi magyar viselet a „magyar ünneplő” műfajában születik újjá, amely a díszmagyartól a népi hímzés felhasználásában különbözik. A magyar ünneplők között jónéhány olyan tervet találunk, amely a sárkőzi fekete alapon fehér hímzés dekorativitását használja fel (VIII/93.; VIII/96.; VIII/112.). Holl Irén fekete bársonyból készült ünneplőjének szoknyáját ugyancsak fehér sárkőzi hímzés díszíti. (17. kép) Haranghy Erzsébet vállra dobott mentével ábrázolt magyar ruhájának hagyományos tüll ujjára kapuvári hímzést rak. (16. kép)

16. kép Magyar ünneplő a „díszmagyar” mintájára.
Haranghy Erzsébet terve.

17. kép Magyar ünneplő sárkőzi hímzéssel díszítve.
Holl Irén terve.

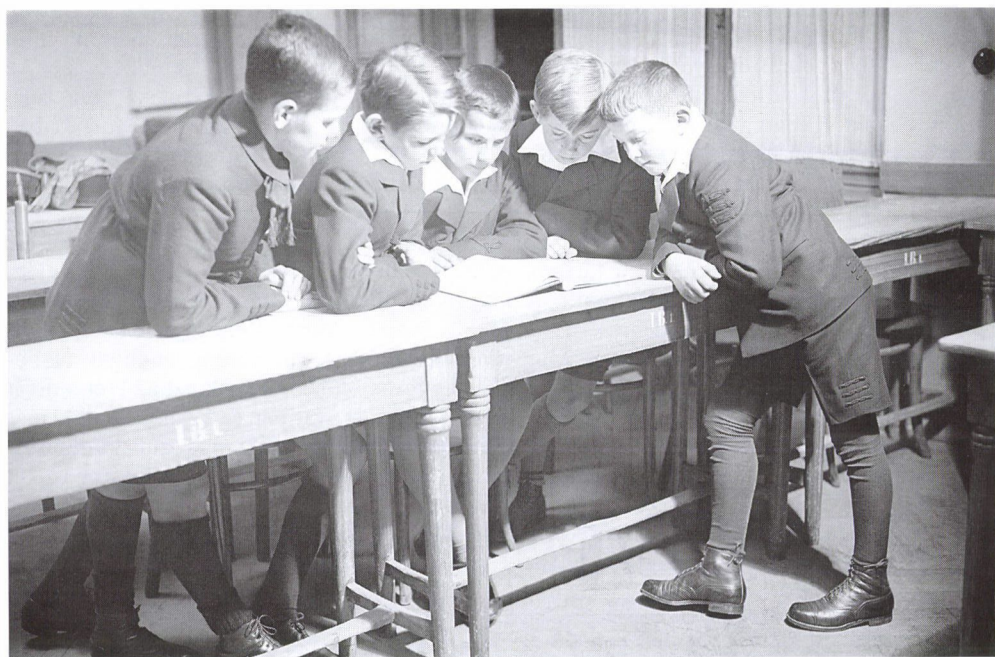
A mozgalom hatása

A Ferenczy-féle ruhamozgalom hatását nehéz pontosan felmérnünk. A '30-as években a „magyaros jelleget”, a „magyaros ízlést” kifejezésének igénye a művészet és a mindennapi élet különböző pontjain jelentkezett. Az öltözködés – az ember egyik legfontosabb jelzőrendszere – a nemzeti érzelmek kifejezésének kézenfekvő eszköze. A források egyértelműen azt mutatják, hogy a magyar polgári középosztály s mindenekelőtt a tisztviselőréteg élt ezzel a lehetőséggel. A jelenség, a magyaros öltözködés azonban csak részben a mozgalom hatását tükrözi. A korszak magyaros ruháinak egy része attól teljesen függetlenül, korábban alakult ki. Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája már 1920 nyarán felszólítja a „magyar asszonyokat és leányokat” arra, hogy „viseljék minden alkalommal a világ legszebb öltözetét: a magyar ruhát”.¹⁰⁰ A Magyar Iparművészet ugyanebben az évben beszámol a Női

¹⁰⁰ MNM Történelmi Tár Röplapgyűjtemény 1025/1958.

18–19. kép Magyaros iskolai egyenruhák az 1930-as évekből.

Szabók Országos Szövetsége által kiírt magyaros ruha pályázatról, melyre 97 db terv érkezett.¹⁰¹ A „magyar ruha”, az újonnan készített, sokszor silány minőségű „díszmagyar” vagy a korszak talán legelterjedtebb magyaros öltözéke a bocskai-ruha a mozgalom születésekor már létező magyaros öltözetek voltak.

A magyaros ruhamozgalom érdeme elsősorban az, hogy ezekkel a ruhákkal szemben az igényesen tervezett, a népművészetet tudatosan felhasználó öltözeteket hirdette. A divatpropaganda és a mindennapi öltözködés azonban sohasem fedí egymást. A magyaros öltözködés esetében sem lehetett ez másként. A terveken vagy a Pántlika Szalon modelljein a magyarosság kifejezésére gazdag eszköztárat vonultattak fel. A magyaros ruhák számottevő részén azonban nyomát sem látjuk a tudatos tervezésnek, művészi szándéknak. A divatbemutatók és kiállítások árnyékában megszületett a műfaj hétköznapi értelmezése, mely éppúgy mentes volt a túlzásoktól, mint a merész, egyéni ötletektől. A stilizálás – mely, láthattuk, a terveknek sem erőssége – a magyaros öltözetek többségén semmilyen szinten nem jelenik meg. Ezeken a ruhákon sokszor a hímzések sem köthetők egy bizonyos tájegységhez, készítójüknek a „hitelesség” bizonyára nem volt elsődrendű szempont. Annál jobban megfigyelhető az a szándék, hogy az európai öltözködés jegycit inkább színezzé, mint elnyomja a magyaros jelleg. A terveken, illetve Tüdös Klára modelljein gyakran találkozunk paraszti szabásformákkal és olyan „rusztikus” anyagokkal, mint a posztó vagy a kendervászon. Ezzel szemben a magyaros öltözködés alapvonulatát a ’30-as évek polgári öltözködésének jellegzetes formái, valamint két legfontosabb anyaga: a tisztaselyem és a gyapjúszövet jellemzi. Ezeken a ruhákon a magyarosság kifejezésére a díszítmény szolgál. A „típusok” természetesen nem határolódnak el élesen egymástól. Reménytelen vállalkozás lenne meghatározni azt, hogy egy-egy „magyaros-népies” ruha mennyiben kötődik a mozgalomhoz, készítője ismeret-c egyáltalán Ferenczy nevét. Ő maga a korszak magyaros divatát egyértelműen a mozgalom sikerének érezte: „A magyar öltözködési mozgalom életre keltette a középosztály megsemmisült ruhadivatját s ez a mai kornak megfelelő divat nemcsak hazánkban, de messze világrészekben is hódít nemes szépségével és használhatóságával”¹⁰² – írta 1939-ben, *Magyarok vagyunk* című munkájában. A visszaemlékezők tudatában a háború előtti magyaros divat fogalma egyértelműen Tüdös Klára tevékenységével kapcsolódik össze. Az ünnepelt, elegáns politikusfeleség és művésznő mögött a tisztviselő Ferenczy már saját korában is árnyékban maradt. Könyvei kis példányszámban jelentek meg, a Muskátliban pedig – valamilyen okból – keveset publikált. A nevével fémjelzett Magyaros Öltözködési Mozgalom valószínűleg már működése idején sem volt széles körben ismert, mára pedig szinte teljesen elfelejtődött.

A mozgalom propaganda-tevékenysége a magyaros divat elterjedésében fontos, de korántsem egyedüli tényező. Az a társadalmi-eszmei háttér, melyben a jelenség létrejött, 1944-ig lényegében változatlan maradt. A magyaros öltözködés viszont már 1940 körül elérte tetőfokát és attól kezdve népszerűsége fokozatosan csökkent. Nehéz lenne azt gondolnunk, hogy azért alakult így, mert a Magyaros Öltözködési Mozgalom lendülete alábbhagyott. Minden bizonnyal fordítva történt és a magyaros öltözködésnek ezt az ívét a divat mechanizmusa, törvényszerűségei idézték elő. A Magyar Divatipar (a szabók lapja), már 1936 októberében, az Iparművészeti Múzeumban rendezett magyaros ruhakiállítás kapcsolatban alapvető kételyeit fogalmazza meg. A cikk szerzője nem esztétikai kifogásokat emel, hanem a divat törvényszerűségeire hivatkozik: „A divat legfőbb tulajdonsága ugyanis az, hogy állandóan változik és nem tűr korlátokat... Ha megszüntetjük a divat változását, ak-

101 Magyar Iparművészet 23. (1920) 96.

102 *Ferenczy F.: Magyarok vagyunk.* i. m. 40.

20. kép A magyar ruha fiú és kislány változata.

kor egyszersmind a divat is megszűnik és viselet lesz belőle.” Kiemel a kiállításon szereplő néhány modellt, amelyeknek magyarossága a számára elképzelhető egyetlen módon valósul meg: népi hímzés, csipke jelzésszerű felhasználásával: „megmutatva egyúttal a határt, ameddig a divat magyarosításban a divat változásainak alávetett ruhafajtáknál el szabad menni... a nők soha sem fognak belenyugodni abba, hogy ennyire egyenruhaszerűen öltözzenek.”¹⁰³

103 Steiner Elemér: A magyar divatkiállítás margójára. Magyar Divatipar 18. (1936) 10. sz. 7.

Mennyire vált valóban általánossá a harmincas évek végére magyaros viselet? Dózsa Katalin kutatásai alapján így véli: „A megújított magyar női viselet hazánkban széles körű társadalmi elismerést aratott. A harmincas évek végére az elegáns divatdámák, az „úri középosztály” főleg keresztény hölgyeinek ruhatárában egy-két magyaros ruha, blúz, kosztüm vagy más feltétlenül kellett, hogy legyen, hiszen estélyi ruhától a teniszruháig mindenféle ruhadarab készülhetett magyaros ízlésben. A szegényebb asszonyoknak is volt legalább egy magyaros blúzuk, rátétes díszű táskájuk.”¹⁰⁴

Felvetődik a kérdés, milyen eszközeink lehetnek arra, hogy egy kor öltözködési trendjét, avagy bizonyos viselet-elemek elterjedését felmérjük. A korszak sok más életmódbeli jelenségéhez hasonlóan a magyaros öltözködés is hálás témának tűnik: viszonylag sok fotó és eredeti tárgy maradt ránk és az emberi emlékezet is könnyen eléri. Mégsincs könnyű dolga annak, aki valamennyire is pontos képet akar rajzolni. A múzeumi gyűjteményeket, a kutatás kézenfekvő forrását nem tekinthetjük a valóság keresztmetszetének, hiszen számos ok vezethet arra, hogy valamely tárgyféleség „alul-” vagy „felülreprezentálva” legyen. A magyaros viselet a második világháború után a hozzátapadt „jobboldali-nacionalista” jelentés miatt lényegében hordhatatlanná vált. Tulajdonosa, ha módja volt rá, megvált tőle. A jobbára látványos, „korjelző” darabokat a muzeológusok szívesen megvásárolták. Ezért a polgári viseletanyagot gyűjtő országos és regionális múzeumok egyaránt feltűnően sok magyaros ruhával rendelkeznek. A fotók által közvetített üzeneteket ugyancsak óvatosan kell kezelnünk. A '30-as években a fényképek ugyanis még jórészt ünnepi alkalmakat örökítettek meg, így a rajtuk szereplő emberek is ünneplő ruhát viselnek. A jelenség hétköznapi elterjedtségére vonatkozólag így nem sok információval szolgálunk. Közvetve a magyaros ruhák egykori használatára utalhat az is, milyen számban bukkannak fel a régiségkereskedelemben. Az elmúlt években azonban a rendszerváltás következményeként tömegével kerültek elő a szekrények mélyéről, ma túlkínálat van belőlük. A kép, mely a régiségboltokban élénk táru, félrevezető lehet, hiszen évtizedekig szinte egyáltalán nem kerültek forgalomba. Az egykori polgári családok megmaradt viseletanyagában előforduló darabok számából pedig nem csak a magyaros öltözködés egykori arányaira lenne bajos következtetni, de arra is, milyen szerepet kapott egy személy ruhatárában. Olyan tárgyféleségekről van szó ugyanis, melyet az elmúlt évtizedekben tulajdonosa általában nem hordhatott, de mert szépnek tartott és mert az nem foglalt el sok helyet, jobbára megőrzött. Magyaros ruhát gyűjteni így ma nem okozhat nehézséget, férfi, női, gyerek, ünnepi és hétköznapi változata egyaránt megszerezhető. A hagyományos néprajzi módszer, az „adatközlőktől” való információgyűjtés e tipikus polgári jelenség vizsgálatánál is hasznosnak bizonyul. A magyaros viselet használatára vonatkozó legértékesebb adatok a tulajdonosoktól és a kortársaktól származnak. Mindezek a források együtt talán alkalmasak arra, hogy a magyaros viselet és rajta keresztül a mozgalom jelentőségét meghatározzuk.

A két országos múzeumi gyűjtemény, amely rendelkezik jelentősebb számú magyaros ruhával, az Iparművészeti Múzeum Textilosztálya és a Nemzeti Múzeum Textiltára a „műfaj” vonulatait is jól reprezentálja. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött darabok a '30-as évek magyaros ruhatervezésének „klasszikus” szabályai szerint készültek. A Tüdös Klára-modellek, a pályázatokon gyakran szereplő cifraszűr-imitációk és a „népi” ihletésű díszmagyarok mutatják legszemléletesebben azt az irányt, melyet a mozgalom kijelölt. A Nemzeti Múzeumba – gyűjtési körének megfelelően – a kor társadalmi szervezeteinek magyaros öltözetei kerültek, így a Vitézi Rend sujtásos posztóruhája¹⁰⁵ és a Frontharcos Szövetség női

104 F. Dózsa K.: A Muskátlí i. m. 337.

105 MNM Textilgyűjtemény T. 1978.216.1–3.

szárnyának sárközi hímzéssel díszített fekete selyemruhája,¹⁰⁶ valamint a történelmi eseményekhez és személyekhez kapcsolódó anyag: a kassai bevonulás alkalmából készült női díszruha,¹⁰⁷ vagy Bajcsy-Zsilinszky zsinóros dolmánya,¹⁰⁸ melyet parlamenti felszólalásain viselt. A gyűjtemény ezeken a szigorúan történelmi múzeumba illő műtárgyakon kívül számos egyéb magyaros öltözékekkel is rendelkezik. A Legújabbkori Osztály a rendszerváltás utáni években „kiemelten” gyűjtötte a két háború közti időszak polgári kultúráját reprezentáló tárgyakat. Az életmódi gyűjtemények, köztük a viseletgyűjtemény gyarapításánál is fokozott figyelmet szenteltünk a kor „magyaros” ízlésének. 1991 és ’95 között 24 magyaros ruhával, illetve együttesel gyarapodott a gyűjtemény, bár az eladásra felkínált darabok száma ennek többszöröse volt. A gyűjtésnek az „anyagiak”, illetve a raktár szűkössége szabott gátat. A válogatás során megpróbáltunk valamiféle arányt kialakítani, figyelembe véve természetesen a gyűjtemény meglévő – egyébként jelentős – ilyen jellegű anyagát. Valamennyi darab magánkézből származik, így a történetére vonatkozóan is rendelkezünk több-kevesebb információval. A Tüdös Klára által tervezett magyaros díszruha, mely a kassai bevonulás alkalmából készült,¹⁰⁹ vagy az a virágos atlaszselyemből varrt hasonló jellegű „ünneplő”,¹¹⁰ melynek csak tulajdonosát ismerjük, egyaránt adatot szolgáltat arra, hogy a keresztény középosztály a polgári életformától sem érezte idegennek a történelmi viseletet idéző öltözéket. A gyűjtemény fő irányvonalának megfelelően azonban elsősorban a jellegzetes darabokat kerestük. A férfi viseletek közül – a korábbi gyűjtésekből származó bocskai-öltönyök mellé – a mozgalom népszerű „kismagyar” öltözékekből vásároltunk két rendet.¹¹¹ Az újonnan beszerzett női és kislányruhák zöme pedig ahhoz a típushoz tartozik, melyet iparművészeti szempontból „másod-, vagy harmadvonalnak” nevezhetünk. Ezeken a ruhákon a paraszti hímzést, szabásvonalat vagy a történelmi örökséget készítője jobbra nem tudatosan alkalmazta.

A Nemzeti Múzeum Történelmi Fotótárában a ’30-as évek viseletét gazdag gyűjtemény reprezentálja. A képek egy része divatbemutatókon készült, illetve nyilvánvalóan viselője magyaros öltözékét örökíti meg. A modellek a mozgalom esztétikai elvei szerint készült, népi ihletésű ruhát viselnek. A magyarosság kifejezésére szolgáló eszközök egészen hasonlóak a pályázati anyag ruháin láthatókhöz: felnagyított népi motívumok, matyó „sziluett”, posztóból készült, suba szabású estélyi köpeny, stilizált szűr stb. (Néhány képen jól látható, hogy a közönség angol szabású kosztümben, kabátban és kalapban figyel a kifutón vonulókat!) A magyaros ruhák használata szempontjából érdekesebbek a családi képek, bár a korabeli fényképezési szokások következtében többnyire ünnepi ruhát viselő embereket láthatunk „beállított” pózban. Szembetűnő, hogy mennyivel visszafogottabb az a magyaros stílus, melyet a hétköznapi emberek hordott! A divatrajzok és bemutatók nagyszabású, több elemből megkomponált együttesei helyett leginkább népi hímzéssel díszített, fehér pamut és selyemblúzokat találunk. Viszonylag jelentős azoknak a képeknek a száma, melyen iskolás gyereket, vagy gyerekeket láthatunk, magyaros egyenruhában. Ezek a képek a gyerek megörökítésének szándékával készültek, a magyaros ruha jelentősége, akár a családi fotóknál, háttérbe szorul. Az „életserű” szituáció miatt a ruha használatát is valamennyire érzékelhetjük. Van a fényképek között olyan, melyen a testvérpár egyik tagja zsinóros, a

106 MNM Textilgyűjtemény T. 1972.469.

107 MNM Textilgyűjtemény T. 1972.261.1–4.

108 MNM Textilgyűjtemény T. 1977.15.1–3.

109 MNM Textilgyűjtemény 94.17.1–3.

110 MNM Textilgyűjtemény 94.1.1.

111 MNM Textilgyűjtemény 88.46.1–2.; 95.10.1–2.

21–22. kép Magyaros divatbemutatók az 1930-as években.

másik pedig matrózkabátban van. Egy másik fotón jól látható, hogy a bocskai-egyenruhához cseppet sem illő pöttyös selyemkendőt kötöttek viselője nyakába.

A Történeti Fotótár gyűjteménye viselet- és divattörténeti szempontból valóságos „kin-cesebánya”. A ’30-as évek polgári öltözködésének legfőbb vonulatai között jól kirajzolódik a magyaros divat jelensége is. A múzeumi fotógyűjtemények anyaga azonban – hasonlóan a tárgyi gyűjteményekhez – bizonyos mértékig önkényes szempontok alapján gyarapszik. A viseletfotókat gyűjtő muzeológus szeme minden bizonnyal „megakad” a magyaros öltözetet ábrázoló fotón, a valóságos arányok könnyen felborulnak.

A családi fotóalbumok az egyes, esetlegesen bekerült képeknél sokkal többet árulnak el az öltözködésről. A ’30-as években közép-, illetve alsó középosztálybelinek számító családok körében használatuk általánosan elterjedt volt. A megőrzött albumok egy-egy család öltözködési szokásaira vonatkozólag sok hasznos információval szolgálnak. Rajtuk keresztül mód nyílik az anyagi lehetőségek, a társadalmi státusz és a ruházkodás összefüggéseinek érzékelésére. A szóbeli közléseket nemcsak a „látvánnyal” egészítik ki, de sokszor korrigálják, pontosítják azok időrendbeli tévedéseit is.

A továbbiakban nézzünk néhány példát arra, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján a magyaros öltözködésre vonatkozólag milyen általános következtetéseket vonhatunk le.

A korabeli propaganda alapján úgy tűnhet, hogy a magyaros ruhák a középosztály öltözködésében igen jelentős, sőt akár meghatározó szerepet játszottak. A jobboldali sajtó élénk visszhangja kísérte a pályázatokat és a divatbemutatókat. Nemcsak a Muskátlí, de a kor másik jelentős kézimunkaujsága, a Tündérújjak, valamint az Új Idők kézimunkarovata is nagy részben magyaros mintákat közölt. Az Asszonyok Aranykönyve külön fejezetet szentelt a magyaros viselet népszerűsítésének.¹¹² Más források azonban sokkal szerényebb jelenlétről tanúskodnak. A Magyar Nők Lapja 1934 és 1940 között megjelent számaiban például mindössze néhány magyaros ruhát fedezhetünk fel. A MNM Történeti Fotótárában a ’30-as évek viseletfotóin látható alakok alig több, mint 7%-a visel valamiféle „nemzeti jellegű” öltözetet, tehát magyaros ruhát, „díszmagyart”, „magyar ruhát”, zsinóros iskolai formaruhát stb. Az állami és egyházi ünnepekről készült képek a nemesi díszruhák töretlen népszerűségéről vallanak. A mozgalom által megálmodott magyaros férfiruhák és a paraszti ihletésű „ünneplők” száma csekély a „díszmagyarokhoz”, illetve a nemzetközi divatot képviselő öltözékekhez képest. Azok a fotók pedig, amelyek nem valamilyen ünnepi alkalom, hanem a mindennapokat örökítették meg, magyaros ruhát még kevesebbet mutatnak. Ugyanakkor jól körvonalazódnak azok a típusok, melyek e viszonylagos szerepen belül gyakoribbnak mondhatók. A női viseletek közül a leegyszerűsített, sokszor igénytelen díszruhák, illetve a népi hímzéssel ellátott, de a korabeli nemzetközi divat vonalait követő ruhák fordulnak elő nagyobb számban, ez utóbbiak leginkább nyári ruhák illetve blúzok. A férfiöltözetek többsége nem a mozgalom által öhajtott zsinóros, de modern szabású öltöny, hanem bocskai-forma, vagyis dolmány pantallóval, esetleg „szolidabb” formája, az ún. „kismagyar”.

Némiképpen kedvezőbb volt a magyaros ruhák használatát illetően az a kép, mely a „gyűjtések” során bontakozott ki. Adatközlőim döntő többsége fel tudta idézni egykori magyaros ruháját vagy ruhadarabját, emlékezett családtagjai ilyen jellegű öltözködésre vagy éppenséggel arra, hogy környezetében nem hordták. Többen már csak azért is élénken emlékeztek, mert a magyaros női és lánykaruhák elkészítésében maguk is részt vettek. Itt kell megjegyeznünk, hogy a két világháború között a kézimunka oktatás ma már szinte hihetetlen hatékonysággal folyt: a 12–14 éves lányok olyan biztos technikai tudással rendelkeztek,

¹¹² Asszonyok Aranykönyve. A női tudnivalók enciklopédiája. I–II. H. n., é. n. I. 122–143.

hogy – minta után – bármilyen bonyolult hímzésbe belefoghattak. Az iskolai oktatás természetesen a népi motívumokat is bőségesen felhasználta. Az a tény pedig, hogy a kor a kézimunkázást nemcsak jó és értelmes elfoglaltságnak tekintette, de az elkészült daraboknak határozott értéket is tulajdonított – vagyis a kézimunka még élő kultusza – egyértelműen kedvezett mindenfajta hímzett, illetve csipkével díszített ruha használatának.

A magyaros viseletnek a polgári öltözködésben betöltött szerepét vizsgálva megkíséreltem két a '30-as évek végén középpolgári közegben élő fiatal nő (fiatal lány, illetve fiatalasszony) ruhatárát – legalábbis ebből a szempontból – rekonstruálni. Mindketten nemcsak hogy több népi hímzésű ruhát, blúzt tudtak felidézni, sőt mutatni de maguk is résztvettek nemegy darab készítésében. Az „eredmény” azonban lényegében mégsem változtatta meg a fotók alapján kibontakozó képet.

A fotók és a szóbeli közlések tehát egyaránt arra utalnak, hogy a polgári öltözködésben a magyar jelleg korántsem kapott olyan jelentős szerepet, mint ahogy azt a propaganda sugallta.

Egybehangzóak az adatok arra vonatkozólag, hogy a zsidó származású lakosság öltözködésében a magyaros jellegű daraboknak kisebb szerepük volt. Azok a fotók, melyeket a gyűjtések során zsidó családok tulajdonában alkalmam volt végignézni, messzemenőleg alátámasztották a szóbeli információkat. A magyar városi zsidóság viszonylag nagy része tartozott ahhoz a középréteghez, mely a divatot követni tudta. A magyaros ruhamozgalom első éveit pedig arra az időszakra estek, amikor az asszimiláció folyamata még nem torpant meg. A magyaros öltözködés elutasítása arra enged következtetni, hogy az elsősorban nem divatjelenség volt. Olyan egyértelmű jelentést, üzenetet hordozott, amellyel nem azonosulhattak. Amennyiben ez a jelentés mindössze annyi lett volna: „magyar” vagy „magyar népi” az asszimiláns zsidóság körében akár népszerű is lehetett volna. Valószínűleg témánk szempontjából sem volna érdektelen a zsidóságnak a magyar népi kultúrához fűződő, minden bizonnyal időről időre módosuló viszonyát megvizsgálni. Bár célirányos kutatást ez irányban nem végeztem, a magyaros öltözködésről folytatott beszélgetések során a népművészet – magától értetődően – szóba került. Adatközlőim lakásában a díszítőfunkciójú paraszti tárgyakat, illetve a '30-as évek népies tárgyait a polgári lakásokban megszokott mennyiségben láttam. A magyaros viselettel szembeni idegenkedés, úgy tűnik nem „népi” jellegének szólt. „Tudom, milyenre gondol. Mi nem hordtuk” – felelte egy idős asszony kérdésemre tömören. Ugyanakkor lakásában, melyben valami véletlen folytán a két világháború közti berendezés szinte érintetlen maradt, tejesfazekak, bokályok, a falon tálas és baranyai szőttes!

Az említett források egyértelműen azt mutatják, hogy a magyaros viselet a '30-as évek második felében a falusi, illetve mezővárosi környezetben élő polgári lakosság körében is jelen volt. Nézzünk néhány jellemző példát a Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményéből!

A csermajori mezőgazdasági iskola igazgatójának felesége 1938-ban Tüdös Klára szalonjában készíttetett magyaros díszruhát,¹¹³ lila atlaszselyemből, nyersszínű vert csipke ujjakkal, köténnyel, főkötővel. Virágos atlaszselyemből készült Szondy Györgyné, a Péti Nitrogénművek igazgatójának felesége számára zsinóros, „magyar ünneplő”¹¹⁴ 1939-ben. A szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező alsó-középosztály, illetve a kispolgárság körében elsősorban természetesen nem a díszruhák, hanem az egyszerűbb, népi motívumokkal díszített női blúzok, táskák, ruhák, a férfiak körében a paraszti eredetű zsinóros posztó és szövetruhák voltak kedveltek. A sárközi hímzéssel díszített, darázsolt derekú sötétkék se-

113 MNM Textilgyűjtemény 94.17.1–3.

114 MNM Textilgyűjtemény 94.1.1.

lyemruhát tulajdonosa, egy somogyi tanítónő falusi varrónőnél rendelte.¹¹⁵ 1935 körül Kun-szentmiklóson Páter Erzsébet részére készült a kék keresztszemes hímzéssel díszített pamutvászon blúz.¹¹⁶ A sötétgyapjúszövetből készült „kismagyar” férfiruhát Bicskén varratta tulajdonosa, egy helyi tanító 1938-ban.¹¹⁷

A magyaros ruhamozgalom az iskolai egyenruhák terén érte el leglátványosabb sikereit. Hóman Bálint miniszteri rendelete nyomán a középfokú tanintézmények sora cserélte fel korábbi formaruháját magyaros jellegűre. Az Országos Pedagógiai Múzeumban őrzött iskolai évkönyvek alapján úgy tűnik, hogy a magyaros egyenruha használatában az egyes felekezetek, valamint az állami és egyházi iskolák között lényeges eltérés nem volt. Annyit talán megkockáztathatunk, hogy a protestáns iskolák különösen szorgalmazták bevezetését. Magyaros formaruha használatát írta elő a budapesti Baár Madas Református Gimnázium, a Lónyay utcai és Fasori Evangélikus Gimnázium, a Debreceni Református Kollégium, a Kecskeméti Református Fiúgimnázium, a budapesti és kőszegi Evangélikus Leánygimnázium stb. A budapesti bencés reálgimnázium egykori igazgatója, Kemenes Illés Ferenczy kiadványában azzal büszkélkedik, hogy intézményében elsőként vezették be – igaz nem kötelezően – a magyaros egyenruhát.¹¹⁸ A soproni bencés gimnáziumban viszont nem volt kötelező formaruha. Az Angol kisasszonyok kecskeméti zárdájában évszakonként változó magyaros egyenruhát viseltek, ünnepi alkalomra természetesen másik, ugyancsak magyaros ruhát. A rend budapesti intézményében azonban a matróruha különböző válfajai cserélődtek. Magyaros formaruhát viseltek az aszódi polgári leányiskolában, a budapesti Csalogány utcai állami tanítóképzőben. Az Isteni Megváltó Leányai szerzetesrend budapesti Szt. Margit gimnáziumának 1938/39-es tanévről kiadott évkönyve az egyenruha jelentőségét a következőkben foglalja össze: „A divat túlzásainak meggátlása céljából, az egyszerű nemes ízlés fejlődésére, a testvéri összetartozás jeléül növendékeink egyenruhát viselnek.” A továbbiakban pontos útmutatást ad a téli zsinóros sötétkék szövetruha, illetve a melegebb időre szánt torockói hímzéssel ellátott világos gyöngyszövetből készített ruha elkészítésére vonatkozólag. „A magyaros érzés ápolásában, a nemzeti értékeink a népművészetben való megbecsülésében mindenkor hű támogatója a kat. magyar középiskola.” – vallotta az iskola igazgatónője.¹¹⁹

A Rákóczy téri Női pariskola növendékei kétféle nyári magyaros formaruhát viseltek. Az egyik könnyű fehér anyagból készült, rakott szoknyás, húzott ingvállal, ujjakkal, derékrészén írásos hímzéssel díszítve. A másik ujjait és kötényét piros torockói hímzés díszítette.¹²⁰ A miskolci Tóth Pál Nőnevelő Intézet leánygimnáziumában előírt Kazinczy-szabású, sűrűn zsinórozott formaruha azt a típust testesíti meg, melyet 1938-ban Edvi Illés Panni a Muskátliban mint rossz példát említ.¹²¹ A sujtással díszített, magyar nyakkendős, ám egyébként teljesen hagyományos formaruha Györffy István szerint is általános és helytelen fejlődési irány a iskolai egyenruháknak.¹²² A kétféle szempont, a magyaros jelleg érvényesítése, illetve az,

115 MNM Textilgyűjtemény 93.7.8.

116 MNM Textilgyűjtemény 95.23.1.

117 MNM Textilgyűjtemény 95.10.1–2.

118 *Ferenczy F.*: Magyar ifjúsági i. m. 9.

119 *Magyart a magyarok a Magyar Divatcsarnokból.* H.n., é.n. 14.

120 *Just Kristina*: Formaruhák. Muskátli magyar kézimunkaujság, Magyar Iparművészet 41. (1938) 29.

121 *Edvi Illés Panni*: Egy iskola magyaros ruhájáról. Muskátli magyar kézimunkaujság, Magyar Iparművészet 41. (1938) 31.

122 *Györffy I.*: A néphagyomány i. m. 41.

hogy a szülőket ne verjék nagyobb költségbe, gyakran azt a félmegoldást hozta, hogy a meglévő formaruhára tetettek zsinórozást vagy hímzett gallért. A Divatcsarnok a konfekcionált iskolai egyenruhát 1940-ben a következő összegekért kínálta:

Bocskay leánykaruha, jó minőségű szövetből	P 27.–
Bocskay leánykaruha, jobb minőségű szövetből, jobb béléssel	P 44.50.–
Sötétkék szövetruha, fehér filc rátéttel	P 29.50.–
Bocskay leányka télikabát jó minőségű szövetből,	
bőségesen vattelinózva, szép szőrmegallérral, gondos, jó kivitelben	P 51.50.–
Bocskay leánykasapka, jó minőségű szövetből	P 3.–, 2.85.
Bocskay fiúöltöny, jó minőségű szövetből	P 25.–
Bocskay fiúöltöny, jobb minőségű szövetből	P 39.–
Bocskay fiú télikabát, strapabíró szövetből,	
bőségesen vattelinózva, báránnyal	P 32.–
Bocskay fiúsapka, jó minőségű szövetből	P 2.75., 1.95.
	1.45,
Bocskay fiúsapka, bársonyból	P 4.05., 3.60.

Az iskolai évkönyvek azt mutatják, hogy a magyaros télikabátot szinte sehol sem írták kötelezően elő, ám felhívták a szülők figyelmét, hogy a legközelebbi vásárláskor magyaros szabású, zsinórosat válasszanak.

Ha meg akarjuk határozni a mozgalom jelentőségét, mindenekelőtt arra a kérdésre kell válaszolnunk, milyen esélyei voltak nagyratörő tervei beváltására. A korábbiakban már szó esett azokról a tényezőkről, amelyek a mozgalom „boldogulását” segítették elő. Elsősorban tehát arról a körülményről, hogy – Glatz Oszkár szavaival – „ma újra nemzeti szellem lengedeznek.”¹²³ Nézzük meg röviden azokat a tényezőket, melyek „ellen dolgoztak.”

A '30-as években Magyarországon a középosztály számára minden lehetőség adott volt arra, hogy kövesse a nemzetközi divatot. A megreformált, a modern polgári életforma igényeihez igazított öltözködés már pusztán praktikus okokból is vonzó volt. Ennél fontosabb azonban az, hogy a kor magyar polgára nemcsak nemzeti érzéseit, de európaiságát is hangsúlyozni kívánta az öltözködésével, vagy éppenséggel kizárólag az utóbbit. Nem állíthatjuk, hogy a mozgalom harcosai megelégedtek volna erről. A magyaros ruhamozgalom éppen abban különbözött a múlt századi előzményektől, hogy tudomásul vette: az európai divat erős ellenfele. Sok elméleti következetlenség fakadt abból, hogy kénytelenek voltak a ruhamozgalom eszméit a divat fogalomkörével összekapcsolni. Így született meg a „tartós magyar divat” abszurd eszméje, másik részről pedig az illúzió, hogy a magyaros öltözködési trenddel hosszú távon irányíthatjuk Közép-Európa, sőt talán egész Európa öltözködését. Kapóra jött, hogy a '30-as évek derekán Párizs érdeklődéssel fordult a különböző népek egzotikusnak érzett népművészete, többek között a magyar népi kultúra felé is.

Bár magyaros ruhák mindenféle alkalomra készültek, elég hamar kétségek merültek fel, hogy a hímzéssel, zsinórral, csipkével díszített, általában egyszínű anyagok és a puffos ujj, hosszú, ráncolt szoknya, párta és főkötő alkalmasak-e a hétköznapi viselésre. Azt a nézetet, hogy a magyaros ruhák csak ünnepi viseletnek alkalmasak, Tüdös Klára Ünneplő című albuma is erősítette. Az Eucharisztikus Kongresszus, melyre igen sok díszruha készült, ugyancsak az anakronisztikus történelmi viselet tervezésére adott ösztönzést. Benedek Rózsi, a Muskátlí állandó szerzője, arra a nehéz kérdésre, miszerint alkalmas lehet-e a paraszti ihlettségű magyar ruha a hétköznapi viselésre, a megoldást a paraszti ünneplőkkel szemben az

¹²³ Glatz O. i. m. 5.

egyszerűbb, köznapi népi ruhák felhasználásában látta. „A torockói, a díszes matyó meg a többi festői népviselet ünneplő ruha, megfelel az aranybrokát szoknyás díszmagyarnak. Templomba, esküvőre, körmenetre viseli ezt így a leány, menyecske, ezért nem sajnálták a pénzt a finom, drága anyagra... a tervezők ne a legszebb, legdíszesebb, legdrágább népviseletet vegyék mintaképül, ...hiszen ezt a ruhát akarjuk az uszoda szekrényébe begyömöszölni!”¹²⁴ Ez a gondolat a magyaros ruhamozgalom alapvető ellentmondására világít rá. A zsinórral, hímzéssel díszített magyaros ruha hétköznapi viseletnek a 20. században már túlságosan feltűnő és ünnepléses. Eleve kizárja az „angolos”, „sportos” megjelenés lehetőségét, mely a korszak városi öltözködésének alapstílusa. A magyaros jellegű öltözködés általános irányzattá válásának egyik fontos akadálya tehát éppen az volt, hogy szemben állt a modern élet eszményeivel. A mozzagolomnak az a szándéka, hogy a magyaros viselet ne paraszti, ne nemesi, hanem polgári jellegű öltönyt, csak részben teljesült. A ruhatervek és a divatbemutatókon felvonultatott kompozíciók többsége nem más, mint kihívó és feltűnő jelmez, s mint ilyen nehezen egyeztethető össze a polgári életszemlélettel. A középosztály körében elterjedt magyar divat ha kevésbé volt is feltűnő, a korszak általánosan hordott polgári öltözködési stílusától nagymértékben különbözött. A durvább szövetből vagy posztóból készült férfiöltözékek egyértelműen a késő-paraszti viseletet idézik. A klasszikus, „angol” szabású öltönyön megjelenő zsinórozás pedig olyan bizarr összehatást eredményezett, hogy polgáribb jellege ellenére viselőjétől ugyancsak „elszánást” kívánt. A vadászatok – s így a vidéki nemesi életforma – jellegzetes ruhadarabja, a „lengyel-bunda” mintájára készült, derékban húzott, zsinóros kabát a nagyvárosi embernek kissé komikus, vidékies színezetet kölcsönzött. A magyaros női öltözetek jelentős hányada ugyancsak nem tekinthető polgári jellegűnek. Az „ünneplők” a paraszti hímzés felhasználása ellenére is a nemesi díszruhát idézik. A puffos ujjú, bőszoknyás, kötényes együttesek részint paraszti jelleget sugallnak, más esetekben pedig az osztrák – bajor dirndlit juttatják eszünkbe. Igazán polgári jellege csak azoknak van, ahol a „magyarosság” nem szerkezeti, hanem díszítő elem, annak sem túlságosan hangsúlyos. A magyaros viselet szélesebb körű elterjedésének fontos akadálya volt tehát, hogy nem sikerült egyértelmű polgári jellegét megteremteni. A második fejezetben szó esett arról, hogy a mozzagolom széleskörű állami és társadalmi támogatást élvezett. Bár Ferenczy és az általa létrehozott szervezet neve nem került be a köztudatba, a jelenség, a magyaros öltözködés a korszak több hasonló nemzeti törekvésével együtt folyamatosan napirenden volt. A ruhamozgalom eszméi elsősorban a társadalom jobboldali, konzervatív rétegei körében keltettek visszhangot. A magyaros viselethez kapcsolódó propaganda mindazok az öltözékek, melyek a magyar jelleg hangsúlyosan, félre nem érthetően megjelent, egyértelmű állásfoglalást sugallnak. Nem kétséges, hogy a kor magyar társadalma pontosan értette a magyaros ruha üzenetét, melyet így foglalhatunk össze: németellenesség, revizionista törekvések, magyar faji gondolat és középosztálybeli öntudat. A magyaros ruha tehát lényeges ponton különbözött reformkori előzményétől: nemcsak nemzeti érzelmeket fejezett ki, de politikai állásfoglalást is. Viselője tanúságot tett a kormányzói család, a kormány és a „hivatalos” kultúrpolitika mellett. Ebből következik, hogy a magyar társadalom azon rétegei, melyek nem akarták a konzervatív-jobboldali államhatalmat lojalitásukról biztosítani, a magyaros ruhát nem érezhették a maguk számára megfelelőnek.

124 *Benedek Rózsi*: Visszatérő tévedések. Muskátli magyar kézimunkáújság, Magyar Iparművészet 44. (1941) 2.

Összegzés

A két háború közti magyar társadalom életmódja, tárgyi környezete a legutóbbi időkig a kutatás mostohagyermeké volt. A nemzetközi és részint a hazai iparművészeti szakirodalom is csak az elmúlt két évtizedben foglalkozik a korszakkal. A mindennapok tárgyi világa pedig még kevésbé feldolgozott. A '30-as évek magyaros öltözködési mozgalmanak vizsgálatát az eligazodást segítő alapmunkák hiánya nehezíti meg.

Határtéma, mely a művelődéstörténész és a néprajzos érdeklődésre egyaránt számot tarthat. Mindezideig – a korszak sok más tárgyi vonatkozású társadalmi jelenségéhez hasonlóan – nem kapott jelentőségének megfelelő figyelmet. Történetének, módszereinek, elveinek meghatározásához sokféle és bőséges forrás áll rendelkezésünkre. Nehezebb feladat a mozgalom társadalmi hatásának kijelölése, melyben sokszor következtetésekre kényszerülünk.

Az öltözködési mozgalmak – néhány korábbi kísérlettől eltekintve – a 18. század végén és a 19. század elején, a nemzeti kultúrák kibontakozásával egyidőben zajlottak. E mozgalmak alapvető törekvése a nemzeti jellegű öltözködés propagálása volt. A divat és ezzel az idegen kultúrák befolyásának megállítására révén a nemzeti elkülönülést igyekeztek szolgálni. Azokban az országokban, ahol hagyományos történelmi viseletet már nem hordtak, múltat és nemzeti jelleget idéző, újonnan konstruált viseletet hoztak e célból létre. Lényegesen egyszerűbb és realisabb törekvés volt a nemzeti viselet hirdetése azokban az országokban – így Magyarországon is –, ahol a hagyományos történelmi viselet az európai divat mellett, és attól időről-időre megújítva élt. A zsinóros magyar ruha a 19. században hazánkban általánosan viselt öltözék volt, melynek népszerűségét a mellette kifejlesztett propaganda csak növelte.

A 20. század elejére a magyar viselet a középosztály, ill. a városi lakosság ruhatárából szinte teljesen eltűnt. A magyaros öltözködési mozgalom azt a célt tűzte maga elé, hogy az új, általánosan hordható nemzeti viseletet megteremtse, s így a magyar ruha 19. századi rangját visszaállítsa.

A magyaros öltözködési mozgalom – szakítva a 19. századi ruhamozgalmak hagyományos értékrendjével – nem utasította el a divatot. A '30-as évek magyar középosztályának viseletében ugyanis a legfrissebb európai divat volt a mértékadó. A mozgalom realista szemléletű teoretikusai a „korszerű nemzeti viseletet” hirdették, mely fogalomrendszerükben összemosódik a magyaros divattal. Ez a terminológiai pontatlanság azt a törekvést takarja, hogy a magyaros ruha – divatcikként – külföldön is vonzó, elfogadható legyen. Ugyancsak szem előtt tartották a modern ember igényét arra, hogy öltözködésével egyéniségét is kifejezhesse.

Az öltözködési mozgalmak vizsgálatának kulcskérdése a nemzeti jelleg értelmezése. A magyaros ruhamozgalom különösen érdekes ebből a szempontból. A polgári középosztály számára tervezett ruha magyar jellegének forrásául a paraszti kultúrát jelölte meg. A népviselet és a paraszti hímzés „másodlagos felhasználása” révén válik a mozgalom – legalábbis részben – néprajzi témává. A parasztság ősforrásként, az igazi magyarság öröjeként való értelmezése a népi írók mozgalmanak hatására utal. Az öltözködési mozgalmak hagyományos célkitűzése a hazai kézműipar fejlesztése, a hazai termék védelme. Ez a törekvés a korszak magyar társadalmában magasabb szinten, a Kert-Magyarország eszmekörében is megfogalmazódott. A magyaros ruhamozgalom a falusi háziipar kiépülésében látta a parasztság felemelkedéséhez vezető sajátosan magyar utat. Városi használatra és exportra egyaránt nagy mennyiségben rendelt népművészeti termékeket. A tömeges előállítás, amely sokszor nem is az adott tájegység népi hagyományain alapult, természetesen korántsem az eredetiség megőrzésének irányába hatott.

A ruhatervezés a '30-as években kezdett felzárkózni a többi iparművészeti ág mellé. Ezt a folyamatot a mozgalom által évente kiírt pályázatok és megrendezett divatbemutatók nagyban elősegítették. Az évtized második felében a nemzeti iparművészet megteremtésére irányuló kísérletek egyenrangú részese a magyaros divattervezés.

A magyaros öltözködési mozgalom létrehozója, Ferenczy Ferenc belügyminisztériumi titkár az 1933 és 1940 között kiírt pályázatok anyagát megőrizte. A mozgalom vizsgálatának ez a kivételesen értékes forrása ma a Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményében található. A terveken jól nyomonkövethető az a szándék, hogy a paraszti hímzés és a népi öltözetek szabásformáinak felhasználásával válják „magyarossá” a polgári öltözék. A ruhamozgalom esztétikai elveit valló tervezők tehát a historizálással szemben a népművészet alkalmazását tartották megfelelő módszernek.

A tervek és a divatbemutatók idealizált világa mögött a „valóság” magyaros öltözkékét is többé-kevésbé nyomon követhetjük. A korabeli fotók, újságok és a szóbeli közlések alapján egyértelműen úgy tűnik, hogy a magyaros jellegű daraboknak a '30-as évek polgári öltözködésében korántsem volt olyan jelentős szerepük, mint ahogy a mozgalom propagandája sugallta. Szélesebb körű elterjedésének két jelentős akadálya is volt. Az egyik abban keresendő, hogy a ruhák jelentős része, a férfiöltözékek pedig csaknem valamennyi típusa parasztos avagy egyszerűen csak bizarr jelleget kölcsönzött viselőjének. A másik tényező, amely a nagyobb népszerűség ellen hatott, a magyaros ruha egyértelmű „üzenete” volt. Mindazok, akik a mozgalom konzervatív, kirekesztő propagandáját elutasították, a magyaros viseletet sem érezhették a maguk számára megfelelőnek. Így mindenekelőtt a konzervatív keresztény középosztály, azon belül pedig a kormányhoz közelálló tisztviselőréteg számára jelenthetett öltözködési alternatívát.

Die Bewegung für ungarisch geprägte Tracht in den 1930er Jahren

Zusammenfassung

Die Lebensart, die gegenständliche Kultur der ungarischen Gesellschaft zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg galten bis letzter Zeit als Stiefkind der Forschung. Sowohl die internationale wie auch teils die heimische Fachliteratur über Kunstgewerbe beschäftigen sich erst etwa seit zwei Jahrzehnten mit dieser Periode. Die Welt der Alltagsgegenstände ist im Vergleich dazu noch weniger bearbeitet. Die Untersuchung der Bewegung für ungarisch geprägte Tracht der 1930er Jahre wird dadurch erschwert, dass eben diejenigen Grundwerke dabei fehlen, auf Grund deren man sich auskennen könnte.

Es ist sozusagen ein Grenzthema, welches sich den Kulturhistorikern und Ethnografen gleicherweise als interessant erweisen kann. Bis jetzt wurde ihm – vielen anderen gesellschaftlichen Erscheinungen der Periode (die genauso einen gegenständlichen Bezug haben) ähnlich – keine seiner Bedeutung entsprechende Aufmerksamkeit gewidmet. Es stehen uns vielfältige und reichhaltige Quellen zur Verfügung, mit deren Hilfe wir die Prinzipien, Methoden bestimmen, die Geschichte der Bewegung rekonstruieren können. Es ist etwas schwieriger, die gesellschaftliche Wirkung der Bewegung festzustellen, oft ist man dazu gezwungen, Hypothesen aufzustellen.

Die Kleidungsbewegungen gingen – von einigen früheren Versuchen abgesehen – Ende des 18. Jahrhunderts und Anfang des 19. Jahrhunderts, gleichzeitig mit der Entfaltung der Nationalkulturen vor. Die Propagierung der Tragung der Tracht von nationalem Gepräge war

die grundlegende Bestrebungen dieser Bewegungen. Man versuchte durch die Hemmung des Einflusses der Mode und dadurch der Wirkung fremder Kulturen der nationalen Absonderung zu dienen. In den Ländern, wo die traditionelle historische Tracht nicht mehr getragen wurde, wurde diesem Zweck dienend eine neu konstruierte Tracht geschaffen, die die Vergangenheit und den nationalen Charakter aufleben ließ. Die Propagierung der Nationaltracht war eine wesentlich einfachere und realistischere Bestrebung in denjenigen Ländern – so auch in Ungarn –, wo die traditionelle historische Tracht neben der europäischen Mode, dadurch von Zeit zu Zeit erneuert, weiterlebte. Die ungarische Tracht mit Schnurverzierung war in Ungarn im 19. Jahrhundert allgemein verbreitet, ihre Beliebtheit wurde durch die Propaganda dafür noch gesteigert.

Zu Anfang des 20. Jahrhunderts ist die Tracht von ungarischem Gepräge in der Garderobe des Mittelstandes, bzw. der Stadtbevölkerung fast völlig verschwunden. Die Bewegung für ungarisch geprägte Tracht setzte sich das Ziel, eine neue, allgemein tragbare Nationaltracht zu schaffen, und dadurch auch den Rang der ungarischen Tracht des 19. Jahrhunderts wiederherzustellen.

Die Bewegung für ungarisch geprägte Tracht machte im 20. Jahrhundert mit der traditionellen Wertordnung der Kleidungsbewegungen des 19. Jahrhunderts Schluss, und lehnte die Mode nicht mehr ab. Für die Tracht der Angehörigen des ungarischen Mittelstandes der 1930er Jahre war nämlich die neueste europäische Mode maßgebend. Die realistisch gesinnte Theoretiker der Bewegung propagierten die „moderne Nationaltracht“, die sich in ihrer Gedankenwelt mit der ungarisch geprägten Mode verschmolz. Diese terminologische Ungenauigkeit verhüllt die Bestrebung, die ungarisch geprägte Tracht als Modeartikel auch im Ausland anziehend, annehmbar zu machen. Man hielt zugleich vor Auge, dass der moderne Mensch Anspruch darauf hat, sein Individuum auch durch die Kleidung zum Ausdruck zu bringen.

Die Schlüsselfrage bei der Untersuchung der Kleidungsbewegungen ist die Deutung des nationalen Charakters. Die Bewegung für ungarisch geprägte Tracht ist in dieser Hinsicht besonders interessant. Sie bestimmte die Bauernkultur als Quelle der Tracht, die für die Angehörigen des Mittelstandes entworfen werden sollte. Durch die „sekundäre Verwendung“ der Volkstracht und der Bauernstickerei wird die Bewegung – mindestens zum Teil – auch zu einem Thema der Ethnografie. Die Bestimmung des Bauerntums als Urquelle, als Bewahrer des wahren Ungartums weist auf die Bewegung der volkhafte Schriftsteller hin. Die traditionellen Zielsetzung der Kleidungsbewegungen sind die Förderung des heimischen Kunstgewerbes, bzw. der Schutz der heimischen Produkte. Diese Bestrebung wurde in der ungarischen Gesellschaft in dieser Periode auf höherer Ebene, auch im Gedankenkreis von „Garten-Ungarn“ formuliert. Die Bewegung für ungarisch geprägte Tracht sah den spezifisch ungarischen Weg zum Aufstieg der Bauernschaft in der Entfaltung des dörflichen Hausgewerbes. Sie bestellte eine große Menge von Volkskunstprodukten sowohl für Stadtbewohner, als auch für Export. Die Mengenherstellung, die sich oft nicht einmal auf den Volkstraditionen je einer Region beruhte, wirkte gar nicht auf die Erhaltung der Originalität.

Das Kleiderzeichnen begann sich in den 1930er Jahren den anderen Kunstgewerbe-branchen anzuschließen. Die Bewegung förderte diesen Prozess durch jährliche Preisausschreibungen und Modeschauen besonders. In der zweiten Hälfte des Jahrzehnts findet man unter den Bestrebungen, die die Schaffung nationalen Kunstgewerbes bezielten, mit den anderen gleichrangig auch das ungarisch geprägte Modezeichnen.

Ferenc Ferenczy, Sekretär im Ministerium fürs Innere, der die Bewegung für ungarisch geprägte Kleidung eingeleitet hatte, bewahrte die Dokumente der Preisausschreibungen aus der Zeit zwischen 1933 und 1940 auf. Diese besonders wertvolle Quelle zur Untersuchung

der Bewegung befindet sich heute in der Textilsammlung des Ungarischen Nationalmuseums. Auf Grund der Entwürfe kann man der Absicht ausgezeichnet folgen, wie man die bürgerliche Bekleidung durch die Verwendung von Bauernstickerei und von Schnittmustern der Volkstracht „gut ungarisch“ machen wollte.

Die Modezeichner, die die ästhetischen Prinzipien der Bewegung für ungarisch geprägte Tracht vertraten, bevorzugten also die Verwendung der Volkskunst als entsprechende Methode der Historisierung.

Im Hintergrund der idealisierten Welt der Entwürfe und der Modeschauen kann man mehr oder weniger auch die „wirkliche“ ungarisch geprägte Tracht wahrnehmen. Auf Grund von zeitgenössischen Fotos, Zeitungen und mündlichen Mitteilungen stellte es sich eindeutig heraus, dass die Kleidungsstücke von ungarischem Gepräge in der bürgerlichen Bekleidung der 1930er Jahre gar nicht so bedeutende Rolle gehabt hatten, wie es vom Propaganda der Bewegung suggeriert worden war. Ihre weite Verbreitung hatte sogar zwei bedeutende Hindernisse. Das eine findet man darin, dass der Großteil der Kleider, sowie fast alle Typen der Männerbekleidungen einen häuerischen oder einfach nur bizarren Charakter ihrem Träger verlichen. Das andere, welches vielmehr gegen die große Beliebtheit wirkte, war die konkrete „Bedeutung“ der Tragung der Kleidung von ungarischem Gepräge. All diejenigen, die das konservative, ausschließende Propaganda der Bewegung verweigerten, konnten auch die ungarisch geprägte Tracht nicht für die eigene halten. Auf diese Weise konnte diese Tracht vor allem für die Angehörigen des konservativen christlichen Mittelstandes, genauer für die der Regierung nahestehende Beamten-schicht eine Kleidungsalternative bedeutet haben.

Fisli Éva

„A nemzet halottja”, 1945 Bajcsy-Zsilinszky (újra)temetése*

„Most kezdenek feltárulni az egész magyar közvélemény előtt annak a pokolnak a sötét rémségei, amelyben éltünk. S a gonoszság, elvetemültség micsoda mélységeibe kell még betekintenünk eztán, mikor a szörnyű esztendő minden történéséről lehull a lepel.” – írja az újra induló kiscgazda napilap, a Kis Újság vezércikkében Tildy Zoltán 1945. március 31-én.¹ A következő napok híradásai nem is szólnak másról, mint e mélységek feltárlásáról. Még folynak a harcok a Dunántúlon, amikor az első hírek – a túlélőkkel együtt – megérkeznek Auschwitzból. Az újjáéledő lapok napról napra tájékoztatnak a kontinensen folyó csatákról és egyre többször írnak a hazatérő deportáltakról. A cikkekben a fasiszta terror áldozatairól kezdenek beszélni: újságíró-vértanúkról, eltűnt vagy kivégzett politikusokról és háborús bűnösökről. Az épp „történelmének legnagyobb veresége előtt álló Németország”² ekkor már nem csupán legyőzendő megszálló („betolakodó”³), hanem „ős-ellenség”, „sokszázados átok”.⁴ A kortárs szövegek olvastán látható, hogy a háború utáni köztérben egy már létező aszimmetrikus ellenfogalom-pár⁵, a kuruc-labanc dichotómia újraéledése is zajlik.⁶

A Kis Újság hasábjain 1945. április 18-án – közvetlenül a *Ki kell telepíteni a hazai svábságot!* című cikk szomszédságában – közlik a Kiscgazda Párt állásfoglalását *Méltó végtisztességet Bajcsy-Zsilinszky Endrének!* címmel. Az írásból kiderül, hogy az FKgP intézőbizottsága előző napi ülésén Tildy hivatalosan is bejelentette, hogy a „nyilas országvesztők” valóban kivégezték Bajcsy-Zsilinszky Endrét, aki „nemcsak a pártnak, volt kimagasló egyénisége, de legbátrabb harcosa volt a német elnyomás ellen küzdő magyarságnak.” Ezért nemzeti kötelesség őt méltó módon eltemetni.⁷ A kiscgazdák tehát az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz fordulnak, remélve, hogy a temetésre mielőbb sor kerül. Ettől kezdve a párt lapjában újabb és újabb részletek látnak napvilágot Bajcsy-Zsilinszky végnapjairól. Az 1944. december 24-én Sopronkőhidán kivégzett politikus ekkor már rendre a „legbátrabszívű magyarként” emlegetik, akit – társaival együtt – Szálasiék állítólag a Vérmezőn akartak nagy nyilvánosság előtt felakasztani.⁸

* Jelen szöveg korábbi, rövidebb változata („A szabadság vértanúja”. A Bajcsy-Zsilinszky (újra)temetés, 1945) elektronikus formában elérhető a Benda Gyula-emlékoldalon www.atelier-centre.hu/benda

1 A Kis Újság vonatkozó számait lásd OSZK FM3/677. 150–151. tcs.

2 Idézi az újra működő Magyar Távirati Iroda a New York Herald Tribune-t. MTI-hír, uo. 2.

3 Kis Újság, 1945. április 5. 1.

4 Uo.

5 *Koselleck, Reinhart: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, 1997. [1975].

6 A „Labanc” a Kis Újság lapjain visszatérő formula. Ugyancsak figyelemreméltó az FKgP május 23-i döntése a Bajcsy-Zsilinszky Endre Emlékbizottság megalakulásáról, melynek célja a névadó „örök kuruc szellemének” ébrentartása. Kis Újság, 1945. május 23. 5.

7 „Az egész demokratikus nemzeti társadalom méltó végtisztességet kell adjon.” Kis Újság, 1945. április 18. 3.

8 Vö. *Gergely Gregor Vilmos* írása, Kis Újság, 1945. április 22. 5.

Végtisztesség

A lapok híradásai szerint⁹ 1945. április végén exhumálják Bajcsy-Zsilinszky holttestét. Érckoporsóját ideiglenesen a soproni evangélikus temető egyik családi kriptájába helyezik, ahol díszőrséget állítanak fel a sírhoz. A kiszagdák kérése nyomán a miniszterelnök Balogh István államtitkárt bízza meg a végtisztesség méltó megrendezésével. A május elsejétől újra műsort sugárzó Magyar Rádióban Nagy Ferenc beszél a „magyar szabadság vértanújáról”.¹⁰ A Kis Újság heteken keresztül külön felhívásban értesíti olvasóit a május 27-i szertartásról. A falvakba kiszagda-üzenetet küldenek Bajcsy-Zsilinszky fényképével, az alkalm-

Bajcsy-Zsilinszky Endre ravatala a Parlament előtt

⁹ Kis Újság, 1945. április 26. 3.

¹⁰ Idézi Kis Újság, 1945. május 4. 4.

hoz igazított – idézettel: „Legyen a magyar a jövőben gerinces!”¹¹. A közelgő nemzeti gyásznapi alkalmából – mely egyébként a két világháború között éveken át Hősök napjaként ünnepelt utolsó májusi vasárnapra esik – a posta gyászbélyeget ad ki. A kormány Bajcsy-Zsilinszkyt a nemzet halottjának nyilvánítja; posztumusz szolgálaton kívüli vezérőrnaggyá és nemzetvédelmi miniszterré nevezi ki.¹² Május 24-én Sopronban a város vezetői tisztelegnek a halott előtt, majd elindul a menet Pest felé. Május 25-én, pénteken este érkezik a koporsó Budapestre, ahol az Országház előtt ravatalozzák fel. Másnap az ország tisztségviselői ide járulnak koszorúikkal és itt róhatják le kegyeletüket a gyászolók. Vasárnap reggel megkonduznak Budapest harangjai; a fővárosi gyászszerartás május 27-én vasárnap 10 órakor

A Bajcsy-Zsilinszky koporsóját kísérő menet

11 „Legyen a magyar faj büszke és gerinces a jövőben!” – mondotta Bajcsy-Zsilinszky Endre a sopronkőhidai fegyház siralomházában.” Kis Újság, 1945. április 20. 3. A falvakba küldött üzenetről lásd Kis Újság, 1945. május 23. 5.

12 Uo.

kezdődik. A tribünön a közjogi méltóságok mellett ott van Bajcsy-Zsilinszky özvegye, özvegy Tartsay Vilmosné és özvegy Kis Jánosné társaságában.¹³

A Magyar Rádió által is közvetített¹⁴ szertartást nyitó Himnuszot az evangélikus énekkar zsolttára követi, majd Kemény Lajos evangélikus esperes mond imát. Ezután következnek a miniszterelnök és a pártok képviselőinek gyászbeszédei. Az ifjúságnak (MADISZ) és a parasztságnak is külön szónokája van és felszólal a szovjet követ is. Ezután újabb zsolttár, majd a Szózat következik, végül Erkel Hunyadi László című operájának (!) gyászindulójára elindul a menet az Alkotmány utcán, az akkori Vilmos császár (utóbb Bajcsy-Zsilinszky), majd a Rákóczi (!) úton keresztül a Keleti pályaudvar felé. A több ezres tömegben feketecsizmás parasztok, cserkészek, katonák, külföldi missziók követei, civilek „komor pompában”.¹⁵ A Nemzeti Színház előtt újabb lelkesítő áldás következik, majd innen „kocsátják jelképesen útjára a koporsót a Tiszántúlra. Este már Debrecenbe, majd Nyíregyházán át Tarpára érkezik, ahol május 28-án helyezik a halottat végső nyughelyére.

Önvizsgálat avagy „Egy nemzet döbben magára”¹⁶

Az ország első, háború utáni nyilvános újratemetése Bajcsy-Zsilinszkyé. Egy megerősödő politikai párt és egy ideiglenes nemzeti kormány használja fel emblemátikus alakját egy szét-tört és szétszórtot, megvert és elbukott nemzet¹⁷ mozgósítására és a hatalom legitimálására. Bajcsy-Zsilinszkyt személyes helytállása, mártírúma és kikezdtetetlen németellenessége teszi alkalmassá e szerep betöltésére. Egyéni sorsának tragikuma összekapcsolható a „szolgai engedelmesség bugyrai”-t¹⁸ megjárt országgal. Hiszen mint azt Tildy április 22-én *Történelmi látást!* című, kemény önvizsgálatot sürgető vezércikkében írja: „...a tény mégis az, hogy a felszabadulásig nem tudtunk szóba jöhető eredményt felmutatni, s nem vettünk részt országunk szabadságának visszaszerzésében.”¹⁹ Bajcsy-Zsilinszky eszerint maga is az ellenállás gyengesége miatt lett vértanú. Mint az a budapesti gyászszertartáson elmondott kiscsajka-beszédben elhangzik: koporsója „vád az itthoni árulók ellen”.²⁰

Miközben tehát az önvizsgálat és megtisztulás folyamatában egy erkölcsileg összeropant országnak adva tartást Bajcsy-Zsilinszky 1945 magyar sajtójában az „igaz magyar ember”²¹ mintaképe lesz, a hozzá kötődő jelentések, az értelemdadás különböző gyakorlatai, a

13 Lásd Szabad Szó, 1945. május 29.3. (OSZK FM3/9132) illetve Kis Újság 1945. május 28. 3. Az 1945-ös év további újratemetéseinek, (így Kis János novemberi, Curia-béli felravatalozásának) vizsgálata túlmutat e tanulmány keretein. Összevetésük a Bajcsy-temetés részleteivel azonban elengedhetetlennek látszik. Egy érdekes kísérlet: Gyászmenetek a huszadik századi Budapesten (Kiállítás a Fővárosi Képtárban 2001. nov.–dec.)

14 Vö. Kis Újság, 1945. május 25. 5. Sajnos, az újrarendelt Magyar Rádió archívumában nem ismerünk a tárgyhoz kapcsolódó, fennmaradt felvételt.

15 Kis Újság, 1945. május 28. 4. A beszámolóban tízezrekről írnak.

16 Kis Újság, 1945. május 25. 1.

17 I. A nemzet mint sorsközösség című fejezetet *Fulbrook, Mary: A német identitás a holokauszt után.* Bp., 1999. 323–335.

18 Kis Újság, 1945. április 22. 1.

19 Uo.

20 Kis Újság, 1945. május 28. 3.

21 Érdekes részlet: *Boldizsár Iván: Sopron-Kőhida, 1944. december 24., Bajcsy-Zsilinszky Endre mártírhalálának hiteles története.* Szabad Szó, 1945. május 27. A szerző a halál körülményeiről megállapítja, hogy három katona jelentkezett önként a kivégzés végrehajtására. „A fogházorvos szerint mindhárom vérbajos volt. Mi megállapítottuk, hogy mindhárom sváb volt.” i. m. 1. Az ellenség e szövegben – a tényektől függetlenül *is* – nem csupán velejéig romlott, hanem *sváb*, tehát – és számunkra itt ez a lényeges – „nem magyar”.

többféle politikai használat jól tükrözi a korabeli politikai játékeret. A kisgazdák számára e játéktérben Bajcsy-Zsilinszky kikezdhethetlen legitimációs forrás; Tildy egészen a tarpai végső nyughelyig kíséri is a koporsót.

Tarpa és Esze Tamás kuruc öröksége különösen hangsúlyos lesz a kisgazda-értelmezésben.²² Bajcsy-Zsilinszky a radikális földreform híveként olyan politikus, aki a parasztság politikai hatalomból való részletetését sürgeti, adott körülmények között tehát többszörösen idézhető. A temetést kísérő országos rendezvények ezért a kisgazdáknak hozzák a legnagyobb sikert, ami a választásokon rövidesen nyilvánvalóvá is válik. 1945 májusában a Vörös Hadsereg mellett ugyanis a kisgazdáké a kezdeményezés az emlékezetpolitika porondján; ők tematizálják sikerrel a politikai közéletet, noha kétségtelen, hogy május 25-én (!) a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetségének megalakításával a Magyar Kommunista Párt is tett lépéseket a baloldali ellenállók összefogására.²³ Ekkor azonban Rákosiék még nem uralkodnak a közelmúlt emlékezetén. Amint az a pártonként megoszló napilapok kommentárjaiból is látható, minden politikai csoportosulás a maga ízlése szerint árnyalja a Bajcsy-Zsilinszky-képet. Nevezik a polgári bátorság képviselőjének (Kis Újság), a magyar demokrácia halottjának (Magyar Nemzet), a legszebb magyar erények megtestesítőjének (Népszava). Az általános méltatásokon túl érdekesek azonban a kommunista párt hangsúlyai. A budapesti gyászszertartáson Kállai Gyula, a párt szórnoka még csupán jelzi, hogy Bajcsy-Zsilinszky élete utolsó évében került igaz baráti kapcsolatba a kommunista ellenállókkal. E tény fontosságát a Szabad Nép kommentárjai sem felejtik el. A temetéről beszámolva a lap így ír: „különösen saját osztyálynak, a polgárságnak kell megszívlelnie Bajcsy-Zsilinszky Endre

Tildy Zoltán beszél, mellette Dálnoki Miklós Béla és Zsedényi Béla. Előtérben az evangélikus énekkar

22 Így például Zsilinszky „Esze Tamás tradíciójának hordozója” *Thury Levente*: Egyetlen út. Bajcsy-Zsilinszky Endre. Kis Újság. 1945. május 27. 1.

23 Szabad Nép, 1945. május 25. 3. OSZK FM3/1768. 1–2. tcs.

példáját.” Ő ugyanis – idézem – „Az illegális *szabadságharcban* a mi oldalunkon vett részt.”²⁴ (Kiemelés tőlem, F.É.) Személyében „a polgársággal való együttműködés lehetőségét is látjuk” – írja Horváth Márton,²⁵ hozzátéve azt is, hogy bár akadtak Bajcsy-Zsilinszky-nél nagyobb államférfiak, „senki sem volt ilyen, akinek temetési menetében ennyire eggyé vált volna a nemzet”.²⁶ Bajcsy-Zsilinszky vitathatatlan erénye tehát a lap szerint, hogy: „Szükségképpen megtalálta a munkássághoz az utat, mert szerette nemzetét. Ezt az utat akkor egyedül tette meg. Sem osztálya, sem pártja nem követte.” 1948 után sokáig ez az értelmezés határozza meg a hivatalos Bajcsy-Zsilinszky-képet. Ekkor azonban még egyetlen az

Újratemetők: az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjai a gyászszertartáson:
Gyöngyösi János, Nagy Imre, Miklós Béla, Zsedényi Béla

24 Uo. 1.

25 Hogy „...lehet a polgárság jobbik részével együtt harcolni.” (sic!) *Horváth Márton: A nemzet halottja. Szabad Nép, 1945. május 27. 1.*

26 Uo.

említett játéktérben, ahol az egyházi – itt és ekkor hangsúlyosan protestáns – jelenlét ugyancsak jelentős.²⁷

A Bajcsy-Zsilinszky-temetés egyszerre szemlélteti a múlt és a halottak politikai használatát,²⁸ valamint az értelemadás, jelentésképzés par excellence változékony természetét. Az előbbikből láhattuk, hogy „1944 legnagyobb magyarja”²⁹ a töréscs és politikai diszkontinuitások közepette miként illeszkedik (illesztődik be) egy meglevő és mozgósítható nemzeti narratívába – mint a függetlenségi harc hőse, és a magyar szabadság vértanúja – valójában egy folytatható és vállalható hitt múlt letéteményeseként.³⁰ Nem csupán az új kabinetnek, de a vesztes *nemzetnek* is elemi szüksége van a posztumusz nemzetvédelmi miniszter kínálta öngazolásra, érzelmi felszabadulásra. Úgy tűnik, 1945 április–májusában valamennyi (újja)szerveződő politikai erő megérti és elfogadja ezt, ezért is vonz fel egységesen a ravatalnál egy, méreteiben és jellegét tekintve 1989. június 16-hoz hasonlítható, nagyszabású rituális önvizsgálatra.³¹ Ez a visszanyert minimum, ahonnan el lehet indulni.³²

Barát vagy ellenség?³³

Ezt a minimumot ekkor nyíltan a Szovjetunió sem vonja kétségbe. A szovjet Távirati Iroda közleménye Bajcsy-Zsilinszky temetéséről szólva hangsúlyozza, hogy a kivégzett politikus ellenezte a Szovjetunió elleni háborút, és ugyanazon ellenséggel vette fel a harcot, mint a Vörös Hadsereg. A budapesti szertartáson felszólaló szovjet követ ennél tovább megy, amikor azt mondja: „Bajcsy-Zsilinszky Endre mindig arról álmodozott, hogy népe szabad, független legyen. Álmai most valóra váltak. [...] olyan nagy férfiút, amilyen Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, csak olyan nép adhatott, amelynek joga van a függetlenségre, önállóságra, nemzeti kultúrájának felvirágoztatására.”³⁴

27 A tribünön a szónokok előtt (és alatt) az evangélikus férfiak tagjai állnak sorban, hagyományos, díszes öltözetben. Nem csupán énekükkel kísérik a szertartást, de elhelyezésükből adódóan fontos elemei a látványnak is: ők a protestáns gyökerek megtestesítői, egyben a történeti folyamatosság képviselői. Mögöttük, a tribün felső sorában egyik oldalról a nemzet özvegye(i), másik oldalon az ország főbb tisztségviselői foglalnak helyet. A személyes gyász legitimálja a politikait.

28 A politikai halottkultusról l. pl. Reinhart Koselleck, Zempléni András és Katherine Verdery műveit.

29 Miklós Béla szavait idézi a Szabad Szó, 1945. május 29. 3.

30 Vö. „Une sortie de guerre, c'est aussi la volonté de renouer le fil interrompu de la continuité. même au pris d'un déni des réalités.” In: *Rouso, Henry*: „La guerre est finie”. Entretien avec Henry Rouso. Collections de l'Histoire. N° 28.. (2005) július–szeptember, 7.

31 Az 1989. június 16-i újratemetésről l. *György Péter*: Néma hagyomány. Kollektív felejtés és késci múltértelmezés. 1956 1989-ben (A régmúlttól az örökségig.) Bp., 2000.

32 Vö. „A temetés a szabadság és önrendelkezés utópiáját fordította valósággá, az emlékezés az igazság pillanata volt. A nemzeti emlékezet kollektív élménye e ritka percben tapasztalattá formálódott és a szabad gyász terápiás hatása a morális megújulás lehetőségét is ígérte.” *György P.* i. m. 254., illetve [A résztvevők] „A vétkektől, a tehetetlenségtől való megszabadulással a sorsközösség élményéhez is elérhettek. i. m. 255. E párhuzamokon túl elgondolkodtató, vajon a részleteket tekintve is sikerrel összevethető-e a két újratemetés. A ravatal mindkét esetben meglehetősen puritán: mindkét esetben a legfőbb (voltaképp egyetlen) nemzeti szimbólum a zászló; ami érthető, hiszen az újratemetésekre éppen korrumpálódó vagy már diszkreditált politikai rendszerek idején/elmúltával került sor, melyek jelképei egyformán megkérdőjeleződtek.

33 Vö. Barátok és ellenségek: a sorsközösségek In: *Fulbrook, M.* i. m. 293.

34 Idézi Kis Újság, 1945. május 28. 3.

A követ idézett szavai nagy visszhangot váltanak ki a honi lapokban. A Magyar Nemzet azt írja május 28-án: ezt a mondatot vessék Bajcsy Zsilinszky majdani szobrára!³⁵ E gesztus a lap értékelése szerint azt mutatja, hogy a posztumusz nemzetvédelmi miniszter „íly nagy megbecsülést, valósággal *rehabilitációt* szerzett népének”. Hiszen – idézem – [Puskin követnek] „a koporsónál tett e kijelentése nemcsak a győztes lovagias gesztusa volt, hanem ígéret is a jövőre.”³⁶

A Nemzeti Parasztpárt lapja, a Szabad Szó külön cikket szentel a beszédnek, mely a lap szerint talán „egyik útjelzője lehet a szovjet nép és a magyar nép barátságának”. Az elhangzottakat – folytatja a név nélküli cikk – „úgy értékeljük, mint a demokratikus magyarság önállóságának, szabadságának, kulturális értékeinek megértését és megbecsülését a szovjet nép vezetői részéről.”

Az idézett kommentárok óvatosan reménykedők. Nem véletlenül. Ekkorra a Vörös Hadsereg birtokba vette az országot és Európa nagy részét. 1945. május 1-jén már felavatták a nagy pesti szovjet emlékműveket. A hetekkel későbbi nemzeti gyásznapi nem egy diadalmas hadsereg, hanem elsősorban a legyőzött magyarok számára jelentős és a szovjet követ beszéde is ennek tudomásulvételét tükrözi.

Mindehhez azonban érdemes (legalább) két dolgot figyelembe vennünk, némiképp kitekintve a kontinens más példáira. Egyrészt – amint arra a nyugat-európai háborús emlékezetet vizsgáló Pieter Lagrou³⁷ rámutat –, a háborút követően a nemzetállami struktúrák és intézmények újraélesztése voltaképpen azt követelte meg, hogy a közbeszédben a megszólalók az ellenállásra és a mártíromságra fókuszáljanak, semmint a tömegméretű, *értelmetlen* szenvedésre és megaláztatásra, mint a háború fő témáira. A retorika tehát közvetlenül a háború után Nyugaton a társadalom egészére helyezi a hangsúlyt, nem a zsidók vagy a kelet-európaiak szenvedéseire, ez később – mutat rá a németországi zéró-év *jelentéseiről* értekező Donald Bloxham³⁸ – alapja lesz egy önközpontú (self-centered) apológiának is. 1945–46 során tehát a közéleti viták egyik elsődleges célja egy használható múlt teremtése lesz („creating usable past”), mely alapul szolgálhat egy új nemzeti identitás (re)konstruálásához.

Mindeközben megfigyelhető a kollektív felelősség terhének vállalása és az áldozat³⁹ szerepe közti ingadozás is. Másrészt a példaértékű „jó németek” fellelése, akik a nácik üldözöttei voltak, természetesen fontos része lesz a diktatúra alól megszabadult ország demokratizálódásának, azt szemléltetve, hogy léteznek politikai alternatívák és erkölcsi választások.⁴⁰ A hangsúlyos egyházi jelenlét egyébiránt magyarázza, hogy itt és ekkor az egyház az egyetlen olyan folyamatosan működő intézmény, mely hozzájárulhat az ország „respiritualizálásához” – egyszersmind lehetséges keretet kínál a kommunizmus elleni küzdelemhez.

35 Magyar Nemzet, 1945. május 28. I. OSZK FM3/8752. 38–39. tcs.

36 Uo.

37 *Lagrou, Pieter: The Legacy of Nazi Occupation, Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965.* Cambridge, 2000.

38 *Bloxham, Donald: The Genocidal Past in Western Germany and the Experience of Occupation, 1945–46.* In: *European History Quarterly* 34. (2004) 305.

39 Érdekes e tekintetben idehaza a miniszterelnök Miklós Bélának az újraindult Magyar Rádióban 1945. május 1-jén sugárzott beszéde: „A győztes szövetséges nagyhatalmak nagylelkűségüknek és jóindulatuknak adták tanújelét a kis Magyarország iránt, melyről tudták, hogy sok mindenbe belekény szerült, és nem annyira bűnös, mint inkább áldozat.” Idézi Kis Újság, 1945. május 4. 5.

40 Gondoljunk Niemöller lelkészre, mint a németországi keresztény és antikommunista ellenállás példájára.

1945 tavaszán (még) Magyarországon sincs másképp; idehaza is egy hitelét veszített politikai közösség keresi a folytatás lehetőségét, újra meghatározva önmagát, barátait és ellenségeit. Az azóta történtek igazolták, hogy 1945 májusának utolsó vasárnapján a harc a szimbolikus térben korántsem ért véget: a Bajcsy-Zsilinszky-temetés voltaképpen csak fegyverszünet.

Katonák Bajcsy-Zsilinszky gyászszertartásán a Parlament előtt

A temetés képei (Ék Sándor felvételeiből)

A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára Ék Sándor (1902–1975) fotósorozatán kívül más felvételeket is őriz a Bajcsy-Zsilinszky temetéséről, az Ék készítette képek azonban nem pusztán dokumentálják a gyászünnepélyt. A fotós látszólag kamatoztatja mindazt a tudást, amelynek birtokában van: a Vörös Hadsereg tisztjeként Magyarországra érkező, hajdan Moszkvában – többek közt – Lenint, majd emigrációjában a Német Kommunista Párt agitációs-propaganda osztályán Alex Keil néven plakátokat rajzoló, az avantgarde-on edződött Ék 1945-ben számos fotót készít Budapesten.⁴¹ Politikai plakátjai ugyancsak hozzátartoznak a kor képi világához.⁴² 1948-ban az Iparművészeti Főiskola igazgatója, egy évvel később a Képzőművészeti Főiskola tanára, a grafikai főtanszak vezetője lesz: évekig a

41 Így például a Dohány utcai gettó halottairól, illetve a Maros utcai exhumálásokról is. (Ezek elektronikusan is hozzáférhetők www.osa.ceu.hu/galeria/index_hu/sites/ostrom/tablo2.html 2006. április 10.)

42 Ék antifasiszta plakátjairól lásd MNM 88.241 (1945, Budapest, Rákóczi út).

szocialista realizmus honi apostola.⁴³ A Bajcsy-Zsilinszky-temetésről készült fotóin egyszerre ügyel a részletekre és a monumentalitásra.

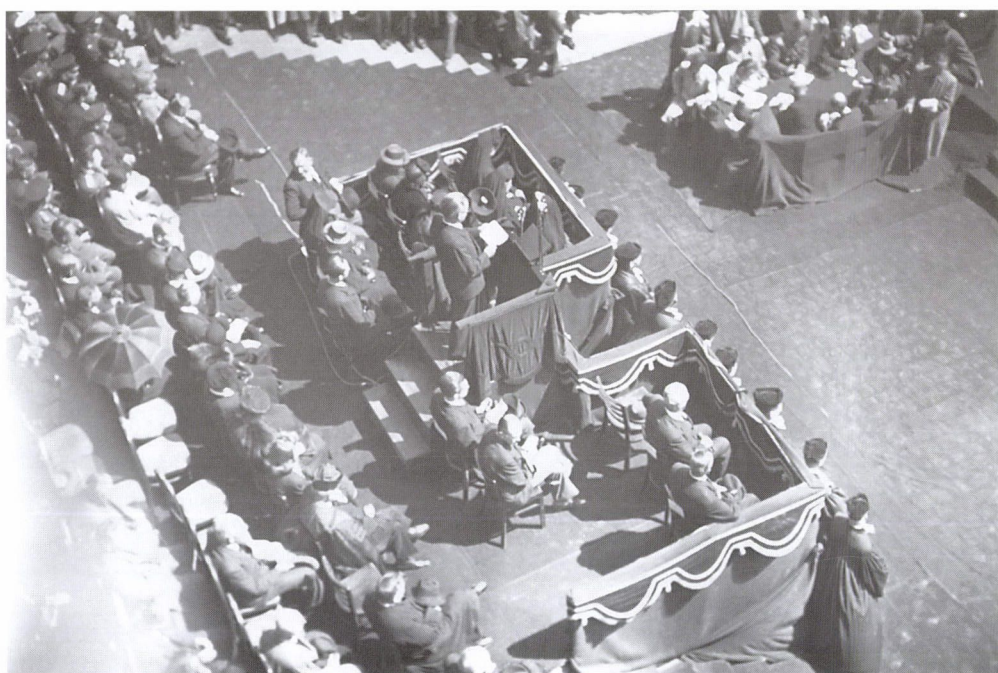

Katonazenekar Bajcsy-Zsilinszky ravatalánál

43 Ék munkáinak (és 1955-ös fotóalbumának) ironikus felülírására az INCONNU csoport tett kísérletet 1982-ben. Az akcióról lásd: www.galantai.hu/festo/1982/820407.html 2006. április 13.

Puskin szovjet követ beszél

Történelem felülnézetből: a gyászszerartás emelvénye

A gyászszertartáson résztvevők sora

Bajcsy-Zsilinszky ravatala a Parlament előtt

Fegyveres testületek a gyászszerartáson

„Bajcsy-Zsilinszky Endre Parlament előtti gyászszerartásán Rákosi Mátyásné” (A képen balról a 2.)

Vidékiek a gyászszertartáson

A gyászszertartás résztvevői

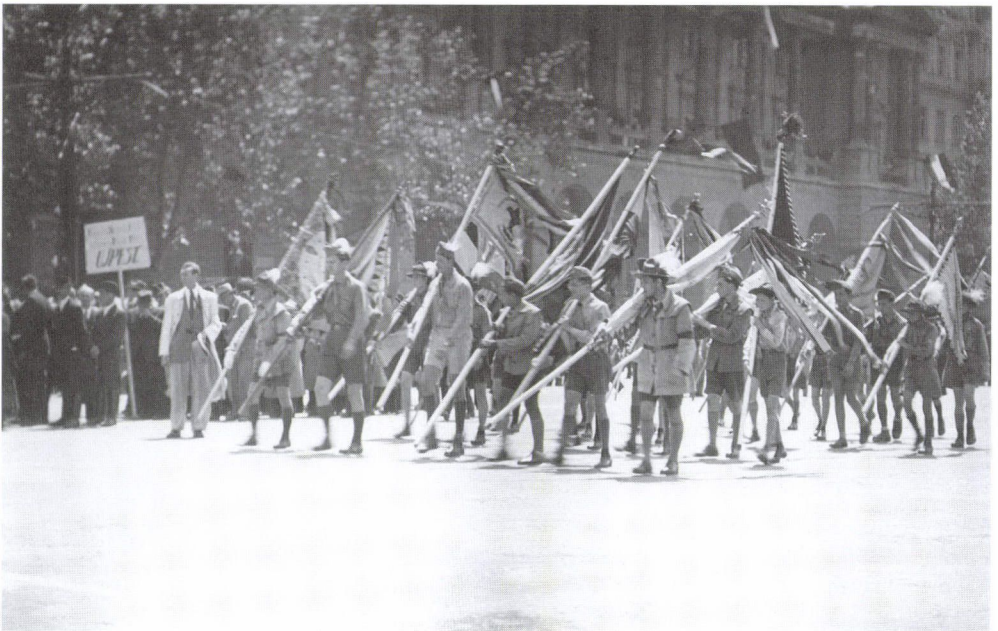
Koporsóvivők

Kísérő menet

Lovaskocsin viszik Bajesy-Zsilinszky koporsóját

Cserkészek a menetben

A temetési menet közönsége

The Dead of the Nation, 1945 The reburial of Endre Bajcsy-Zsilinszky

Summary

In Hungary the reburial ceremony of Bajcsy-Zsilinszky was the first public event of its kind in the May of 1945. A consolidating political party (FKGP= Small Landholders Party) and a provisional national government used his emblematic figure to mobilize a grief-stricken, failed nation and to legitimize their power. In December 1944 Bajcsy-Zsilinszky was executed and buried by Arrow Cross men (Hungarian Nazis) in Sopron-Kőhida because he attempted to organize the Hungarian resistance. His personal moral courage, his martyrdom and constant anti-German feeling made him suitable for performing this role.

In spring 1945 in Hungary – as well as in other countries of Western Europe – a discredited political community was looking for the possibility of continuation, redefining itself, its friends and foes. Bajcsy-Zsilinszky became the ideal of the „just Hungarian man” in the Hungarian press of 1945 and set an example for the morally collapsed country. He contributed to the process of self-examination and purification. The meanings connected with him, the various kinds of definitions and several political utilization reflect the political playground of the age. In May 1945 besides the Soviet Red Army, the Small Landholders Party defined the „political memory” and public life. At this time the Hungarian Communist Party

hadn't controlled the remembrance of recent times. According to the commentaries of daily papers which were altering from party to party, each political group shaded his Bajcsy-Zsilinszky image from a different point of view. He was called the medium of the civil courage, the dead of Hungarian resistance and personification of the finest virtues.

The burial of Bajcsy-Zsilinszky demonstrates the political usage of past and of the dead. It also illustrates the unsteady nature of interpretation and reference. The study examines the way in which the „greatest Hungarian of 1944” conforms to an existing and mobilizable national narrative in the middle of interruption and political discontinuity. As the hero of the independence struggle and the martyr of the Hungarian freedom, he established the continuity and acceptance of the past.

The photos are originated from the Historical Photo Department of the Hungarian National Museum. These images were taken by Sándor Ék (1902–1975) communist painter and graphic artist also known as Alex Keil in Germany in the 1920s. After his emigration he returned to Hungary as the officer of the Soviet Red Army.

The Jewels of Queen Isabella of Hungary

Not much is known about the jewels owned by Isabella, the eldest daughter of King Sigismundus I and Queen Bona. She was born on 18th January 1519 and was the pet of her mother, who had high hopes of her. From her early childhood Isabella was the subject of political horse trading, aiming at giving her away into a marriage that would guarantee the most profitable alliances. The first proposals, with great approval from Queen Bona, were made by the envoys of the French King Francois I as early as in March 1519, when the princess was merely two months old.¹ However, Bona's plans to marry her daughter to some French prince or Italian duke failed and when the plans of entering connections with the house of Habsburg, the Krakow court decided to give the Princess's hand in marriage to the 53-year old John Zapolya, King of Hungary.

The 20-year old Isabella's wedding per *procura* took place on 28th January 1539. During the lavish wedding feast, the envoys of the Hungarian King gave Isabella the following expensive gifts: a necklace with a large, emerald pendant, priced for 2000 ducats, a mirror in the setting of precious stones and a gold ring.² As dowry she received from her parents 32 000 ducats, and her trousseau cost 38 000 ducats which amounted to the enormous sum of 70 000 ducats.³ The inventory of Isabella's trousseaus is unknown. We can only suppose, on the basis of the preserved list of valuables belonging to her younger sister, Katarzyna (who took with her to Finland more than 2000 jewels) that Isabella's own trousseau was not at all worse, considering the fact that Isabella was her mother's favourite.⁴

Isabella's marriage lasted less than a year and a half and ended in the death of the sickly king. For 20 years, until her death in 1559, Isabella was the queen regent and exercised power on behalf of her minor son John Sigismundus. The Hungarian subjects criticized her liking for expensive dresses and the extravagance that she got accustomed to at her parents' court.⁵

In Hungary three jewels are related to her name: a ring (formerly in the collection of Isabella, the Queen of Hungary, now in the private possession of Diana Scarisbrick),⁶ a pendant, called „*násfa*” in Hungary (in the collection of Na-

1. photo Diamond ring of Isabella, the Queen of Hungary, between 1539–1569. Repro from *Princely Magnificence. Court Jewels of the Renaissance, 1500–1630.*

1 *Duczmal, Małgorzata: Jagiellonowie. Krakow, 1996. 264.*

2 *Duczmal, Małgorzata: Izabela Jagiellonka, królowa Węgier. Warsaw, 2000. 185–186.*

3 To show how large a fortune that was, we can quote the amount of 3000 zlotys, which Hieronim Łaski got in 1526 for selling three villages, cf. *Duczmal, M.: Jagiellonowie. op. cit. 18.*

4 *Duczmal, M.: Izabela Jagiellonka op. cit., 188–189.*

5 *Ibidem 273.*

6 *Princely Magnificence. Court Jewels of the Renaissance, 1500–1630. London, 1981. 16. photo on 12.*

tional Museum in Budapest),⁷ and a gold necklace (also in the National Museum in Budapest).⁸

Queen Isabella's gold ring (photo 1) has a so-called *point-cut diamond* set in its crown. This stone is the natural form of crystal that requires not much processing of its lateral walls and takes the form of a pyramid with a square base. Rings with pointed diamonds, known in Europe since 14th century, were most popular after the middle of 16th century and were still worn at beginning of 17th century. Then they were slowly driven out by stones that were processed with new rosette cut that was discovered about the year 1605.⁹ The pointed diamond is surrounded from its four sides by smaller diamonds, cut into triangle-based pyramids. Further eight table-cut diamonds, are symmetrically distributed – four on each of the two sides of the ring's crown. On the outer side of the ring the letters SFV are engraved. They were the initials of John Zapolya's motto: „*Sic Fata Volunt*” (so the fate wants). Inside there is the inscription referring to the owner of the ring: YSAB-R-VG „*Ysabela Regina ungariae*”.¹⁰ The diamond ring is adorned with a ribbon-volute ornament and a Moresque, as well as multicoloured enamel: black,

2. photo Diamond ring, c . 1550. Toruń, District Museum (photo: Bernadeta Swobodzińska)

white, opaque blue, as well as transparent red and green. The composition of stones in a ring with the central pointed diamond surrounded by small stones was one of the most popular patterns in the 16th century. Its more modest version, derived of elaborate enamel is the gold ring kept in the collection of the District Museum is Toruń. (photo 2)

3. photo Gold Pendant, 16/17th century. Budapest, Hungarian National Museum

As the King's motto was written on the ring in the year of Isabella's wedding to Zapolya (1539), it is regarded as the minimum time limit of its creation, though this date would be very early, considering the fact that colourful enamel has been popular in decorating stone settings in rings since the 1640s.¹¹ Isabella's death in 1559 is assumed to be the maximum limit. It is more likely that the workmanship of the ring can be related to central European goldsmiths' workshops, although its Italian origin cannot be excluded.¹²

A gold pendant of imposing size (11,5 cm height) is also related to Queen Isabella.¹³ (photo 3) The

7 Judit H. Kolba–Annamária T. Németh: Goldsmith's work. The treasures of the National Museum. Bp., 1973. 36. photo II.

8 Ibidem 40–41. photos 32–33.

9 Scarisbrick, Diana: Tudor and Jacobean jewellery. London, 1995. 91.

10 Princely Magnificence. op. cit. 16., photo on 12.

11 Ibidem 22.

12 Ibidem 52.

13 H. Kolba, J.–T. Németh, A. op. cit. 36. photo II.

construction of the jewel consists of open work plaits of stylized plants, in a few places decorated with a gristly ornament, and in two widest parts of the jewel – adorned with griffin heads. The open work contraction is adorned with white, black, red, green and blue enamel, excellently matching the golden parts, without colourful coating, which creates the effect of fine polychrome. On the whole the surface of the jewel is concentrically arranged with stones: ellipse or tear-shaped, en cabochon cut almandine and opals. Two almandine are placed on the outer edges of the jewel, right beneath the griffin heads. They are cut into cones. The three largest opals are loosely suspended in the lower part of the jewel.

Open work jewels, such as the one connected with Queen Isabella, were manufactured first in Europe in the 1690s at the instance of a Huguenot refugee from France Daniel Mignot, who having left his fatherland, settled in Augsburg. Between 1593–1596 he published graphic designs of pendant composed of plant twigs, decorated with griffin heads. Open work structures, as much cheaper than solid jewels, cast in gold, quickly won enormous popularity. Tens of jewels exploiting his patterns have been preserved till the present day. An example for the jewel called *Justice*, manufactured in Augsburg between 1590–1600, now in Metropolitan Museum of Art; or jewel *Salome with Holofernes's head*, from the same ages, now a private possession.¹⁴

Some of his designs provided pendants consisting of two or three parallel, open work elements, joined with screws and creating layered structure of the jewel.¹⁵ A good example is also one of the most beautiful jewels in the Polish collection: the pendant with *Mermaid*, kept in the District Museum in Toruń, dated to the 1690s, constructed of two parallel elements joined with tiny screws. (photo 4)

The Budapest jewel has a simpler structure. Open work plaits form a frame to which stones, set in shallow, nearly, edgeless cribs, are screwed. The stones are protected from falling out by means of claws cut in metal. It was made in one of the tenths of goldsmith workshops of the central Europe that made use of fashionable graphic patterns inspired by Mignot's graphics, probably at the end of the 16th or at the beginning of the 17th century. Therefore it could not belong to Queen Isabella, who died in Alba Julia in 1559.

Using opals for the setting may indicate Hungarian origin of the jewel, because Vörösvágás (Červenica) was the only European mine of this beautiful stone of red and green and violet and blue opalescence in the 16th century.¹⁶

However we cannot rule out the connections of the pearl chain with Isabella Jagiellonka. (photo 5) This 154,6 cm long gold chain consists of 36 links: six large ones and thirty small

4. photo Gold Pendant *Mermaid*, late 16th century. Toruń, National Museum (photo: Bernadeta Swobodzińska)

5. photo Queen Isabella's chain, c. 1550. Budapest, Hungarian National Museum.

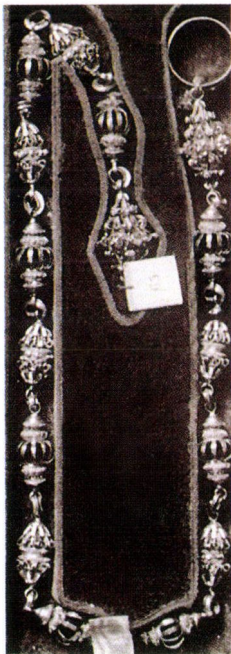
14 Both jewels published in *Hackenbroch, Yvonne: Renaissance jewellery*. London–New York, 1979. 179.

15 *Phillips, Clare: Jewellery: from antiquity to the present*. London, 1996. 83.

16 *H. Kolba, J.–T. Németh, A. op. cit.* 17.

6. photo Chain from the grave of Queen Constance, Krakow, Wawel Royal Castle (photo: Stanisław Michła)

7. photo Photograph of the chain of Queen Constance, 1939. Krakow, Museum Czartoryskich.

ones. Their open work decoration is enriched with colourful (black, white and blue) enamels and with pearls. A larger, spindle-shaped link consists of volutes tied with rosettes at their ends. Its middle part is filled with stylized flowers with little pearls placed centrally. Small links are built of two slender, open work, little domes made of coloured enamel stripes and tiny pearls fastened on separables. The domes link with each other by means of convex tapes, among which there are larger pearls, set on separables. The elements of the chain are connected by an elliptical link, made of characteristic wire with a specific T-shaped section.

The closest analogy to Isabella's chain is the chain that had been excavated from the grave of Queen Constance, the Austrian, the second wife of King Sigismundus III Vasa. The chain was explored by Tadeusz Czacki in 1791. As it can be concluded from his information, varied in detail, the chain consisted of 26 links, later separated. The first fragment (9 links) landed in the collection of the Lubomirski dukes in Kruszyzna, and from there it was bought and taken to the Wawel Castle. (photo 6) One link, from 1840 owned by Kazimiera Kozarska, neé Puławska, was offered to the Archaeological Cabinet of Jagiellonian University in 1883. The third fragment (16 links) was given by Tadeusz Czacki to the collection of Duchess Isabella Czartoryska in Puławy. She included it into the so-called „Royal Jewel Case” placed inside the Temple of Sybil. In September 1939 it was robbed by the Germans, together with the most precious valuables of the collection from the Czartoryski Palace in Sieniawa, where the collection was hidden for the war period.¹⁷ Therefore, at the moment 10 links are kept in the contents of called „Royal Jewel Case” taken probably in the year 1939, before the jewels were taken to Sieniawa.¹⁸ (photo 7)

The chain from Queen Constance's grave consist of two kinds of open work (two kinds of links) decorated with

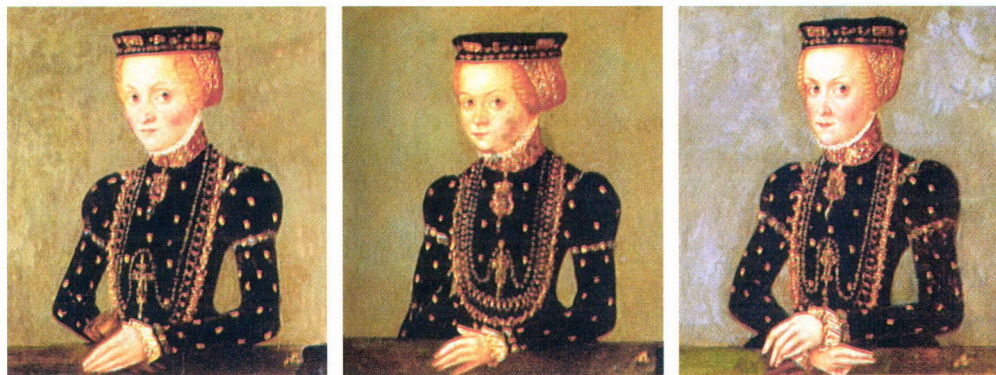
17 Piskorz, A.–Nowacki, Dariusz: *Łańcuch z grobu Konstancji Austriaczki – fragments*. In: *Wawel 1000–2000. Katalog wystawy jubileuszowej*, vol. 1–3. Krakow, 2000. vol. 1. 121–122.; vol. 3. photos 106, 107.

18 *Czepielowa, Ewa–Żigulski jr., Zdzisław: Losy Szkatuły Królewskiej z puławskiej Świątyni Sybilli*. *Cenne, bezcenne, utracone 1984*. no. 4. 16–17., and *Katalog Utraconych Dzieł Sztuki*. Ed. by Public Collections Protection Centre (Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych). Warsaw, 2000. 130. photo 183.

white, black, blue and green enamel. The largest spindle-shaped link consists of volutes tied with rosettes at their ends. Its middle part is covered with convex rosettes with balls of white enamel. Another type of enamel consist of a pair of domes with stripes of black enamel connected by convex tapes, and the third type is formed by links built of two open work rosettes, between which there is a plain stripe with loosely set little wire with granulation. In the hitherto literature this chain was related to King Sigismundus the Old, King Sigismundus Augustus, King Sigismundus III Vasa and to Queen Constance the Austrian.¹⁹

On the basis of the preserved iconography – the painted and sculpted images, as well as the enormous amount of sources – we can assume that the chain was either hung on the neck or served as belts was the intrinsic characteristic of elites. No wonder that as a sign of class membership, they started to be worn by rich bourgeoisie, despite laws against luxuries, repeated many times.²⁰

Chains of such kind with plastic, spacious links, hung on the neck or interchangeably, serving as belts are known from iconography, in. a. from portraits of Jagiellonian princesses, Isabella's younger sisters, painted by Lucas Cranach the Younger's atelier.²¹ In these portraits three Jagiellonian sisters: Zofia, Anna and Katarzyna are wearing identical dresses and jewelry. (photos 8–10) Each of the dresses is adorned not only with short necklaces with their

8–10. photo Portraits of Jagiellonian Princesses, Isabella's younger sisters: Zofia, Katarzyna, Anna, c. 1550. Krakow, Museum Czarторыskich.

names' initials, but also with two other chains: one of pearls, with a cross attached to it, another of pearls and gold, and the third one, gold, reaching below the waist, with enormous, massive links, decorated with stones and pearls. Unfortunately, it was painted too schematically for anyone to recognize the details precisely. The same jewels are repeated in their other portraits: in the portrait of Katarzyna Jagiellonka of ca. 1550–1560, burnt in Nuremberg dur-

19 Piskorz, A.–Nowacki, D. op. cit. 121–122.

20 The oldest law against luxuries in Krakow is from the year 1336, repeated many times with not much of an effect in subsequent years, until the 18th century, cf. Grabowski, *Ambroży: Starożytnicze wiadomości o Krakowie*. Krakow, 1852. 183–186., as well as in other towns, cf. *Salmonowicz, Stanisław: O reglamentacji obyczajowości mieszczańskiej w Toruniu w XVI–XVIII wieku (Zarys problematyki)*. Studia historyczno prawne, Toruń, 1995. 61–74.

21 Wawel 1000–2000. Katalog Wystawy Jubileuszowej. vol. 3., Krakow, 2000. photo 74.

ing the last war, and of Zofia Jagiellonka from the castle is Stargard Pomorski.²² A chain with spacious, open work links of two kinds hangs from the waist of Anna Jagiellonka in her coronation portrait. The chain ends with an enormous gold pear and a pearl tail. The portrait was painted after 1576. (photos 11, 12)

11. photo Queen Anna Jagiellonka, 1576.
 Krakow, Wawel Cathedral.

12. photo Chain of Queen of Anna Jagiellonka. Detail photo 12.

We know from the royal accounts that in the years of 1545 and 1546 chains for the princesses were ordered at goldsmiths. In July 1545 Marcin, a goldsmith from Krakow, received gold from Queen Bona to lengthen three necklaces for the princesses, and in August he received a new commission to make three chains patterned on the chain owned by the wife of

²² *Ruszczyćówna, Janina: Nieznane portrety ostatnich Jagiellonów. Rocznik Muzeum Narodowego, vol. 20., Warsaw, 1976. 60–75.*

the Sandomierz castellan, Mikołaj Wolski, which he accomplished as early as on the 18th September. The goldsmith Marcin accepted the subsequent order for manufacturing chains and necklaces for the princesses in October 1545.²³ Necklaces for the princesses were also ordered at the goldsmith's Nicolas Nonarth in Nuremberg in 1546.²⁴

It is known from the sources that also Queen Isabella imported the jewels she needed from Nuremberg.²⁵ Isabella and her younger sisters were likely to have similar chains. Perhaps the chain found in the grave of Queen Constance initially belonged to Anna Jagiellonka and by inheritance, was owned by Sigismundus III. The king gave the jewels inherited from the Jagiellonian dynasty to his wives, which is revealed both by the archival sources²⁶ and the jewel with the initial „A” taken out of the grave of King Sigismundus III Vasa's wife – Anna the Austrian. It previously belonged to Anna Jagellionka. The jewel with the initial „A” was made in the same workshop as the preserved jewel „C”, belonging to her sister, the Swedish Queen Catherine and the unpreserved jewel „S” that belonged to the third sister – Sophia.²⁷

The analogous structure of links of the chain from the Hungarian National Museum in Budapest and of these in the chain found at Queen Constance (though they differed in some details) might indicate purchasing the jewels from one source. Perfect layering of coloured enamel and sophisticated compositions of the links show that workshop was excellent.

Izabella, Magyarország királynéja ékszerei

Rezümé

Izabella és Szapolyai János esküvőjére 1539. január 28-án került sor per procura. A magyar király értékes ékszereket ajándékozott ez alkalomból az arának: egy 2000 dukátot érő nyakéket egy hatalmas smaraggdal díszített függővel, egy drágaköves, arany keretű tükröt és egy arany gyűrűt. Izabella szüleitől összesen 70000 dukátot érő hozományt és ajándékot kapott. Ez utóbbiaknak ismert leltára, összetételükről csak Izabella húga, Katalin hercegnő több, mint 2000 ékszert tartalmazó kelengyéből következtethetünk.

Magyarországon három ékszert kapcsol a hagyomány Izabella személyéhez. Egy gyémántköves arany gyűrű (korábban az Andrásnyak gyűjteményében, ma Diana Scarisbrick tulajdona), egy függő, úgynevezett násfa és egy arany nyaklánc. Utóbbiak a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.

Izabella gyűrűjét (1. kép) természetes formájú, oktahedrális gyémánt díszíti, körülötte további piramidális és táblás köveket foglaltak. A gyűrűsín külső oldalán SFV, belsején pedig YSAB-R-VG vésés látható. Előbbi Szapolyai jelmondatának rövidítése: *Sic Fata Volunt*. A

23 Bochnak, Adam: Mecenat Zygmunta Starego w zakresie rzemiosla astystycznego. Studia do dziejów Wawelu, vol. 2., 1960. 210–211.

24 Ibidem 212.

25 Poselstwo Izabelli Jagiellonki, królowej węgierskiej do Bony...i Zygmunta Augusta, quoted after Grabowski, Ambrozy: Starożytności Historyczne Polskie. Krakow, 1840. 31.

26 It is revealed by inspection of the clown jewels, registered int he year 1599, cf. Niemcewicz, Julian Ursyn: Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. vol. 3., Warszawa, 1822. 48–64.

27 Letkiewicz, Ewa: Klejnot Anny Austriaczki czy Anny Jagiellonki? Biuletyn Historii Sztuki, Y: 57. 2000. no. 1–2., 231–237.

gyűrű egy szerényebb változata a Toruńi Városi Múzeumban található. (2. kép) A gyűrű készítési idejeként a házasság ideje, 1539 korainak mondható; valószínűbb, hogy Izabella 1559-es halálához közelebbi időpontban készült Közép-Európában, bár az itáliai eredet sem kizárható.

Egy impozáns méretű arany függőt is Izabellához köt a hagyomány. (3. kép) Az áttört kompozíciót opálok és drágakövek díszítik. Hasonló kompozíciójú ékszerek a 16. század 90-es éveitől váltak elterjedté, elsősorban az Augsburgban letelepedő hugenotta, Dániel Mignot terveinek hatására. Számos fennmaradt ékszer köthető Mignot terveihez. Ezek egyike a Toruńi Városi Múzeum sellős függője (4. kép), mely az 1590-es évekre datálható. Ehhez köthető a budapesti függő struktúrája is. Mindkét mű a hasonló, divatos grafikai mintalapokat követő közép-európai ötvösműhelyekből kerülhetett ki a 16. század végén, tehát valószínűleg nem kapcsolhatók Izabella személyéhez. A budapesti ékszer készítésének helyeként Magyarországot valószínűsíti az akkoriban egyedül csak a Vörösvágáson bányászott opál alkalmazása.

A gyöngyökkel díszítette arany nyaklánc esetében azonban nem zárható ki, hogy valóban Izabella tulajdonában volt egykor. (5. kép) Legközelebbi párhuzama az Ausztriai Konstanca (†1633), III. Zsigmond lengyel király feleségének sírjából előkerült arany lánc. A láncot 1791-ben találta meg Tadeusz Czacki, akinek feljegyzéséből tudjuk, hogy az eredetileg 26 tagot számláló láncot szétbontották. 9 tag a Lubomirski hercegekhez került Kruszyna-ba, ahonnan a Wawel Kastély gyűjteménye vásárolta meg. (6. kép) Egy szem 1840-től Kazimiera Kozarska, született Puławska birtokolta, aki azt 1883-ban a Jagelló Egyetem Régészeti Tárának adományozta. A lánc 16 tagját Czarcki Izabela Czartoryska hercegnőnek ajándékozta, aki a „Királyi ékszerdoboz”-nak nevezett gyűjteményben helyezte el. Ma ezek közül csak 10 szem van meg, a többi 1939-ben a német csapatok elrabolták a Sieniawa-i Czartoryski palota legértékesebb darabjaival együtt. (7. kép)

A korábbi szakirodalom a láncot az idősebb Zsigmond, Zsigmond Ágost és III. Zsigmond királyhoz is kötötte, annak ellenére, hogy Czarcki feljegyzései egyértelműen Konstancára utalnak.

Hasonló láncok láthatók az ifjabb Lucas Cranach-műhelyéből származó Jagelló-hercegnőket ábrázoló portrészorozaton. (8–10. kép) Hasonló láncok láthatók Jagelló Katalin egy második világháborúban elpusztult portréján, Jagelló Zsófia Stargard Pomorski-béli és Jagelló Anna koronázási képmásán is. (11., 12. kép)

A királyi számadásokból tudjuk, hogy 1545-ben és 1546-ban több láncot is rendeltek a hercegnők számára. 1545-ben például egy Marcin nevű krakkói ötvös hosszabbít meg, illetve készít láncokat számukra. 1546-ban a nürnbergi Nicolas Nonartgnál rendeltek láncokat a hercegnőknek. A forrásokból tudjuk, hogy Izabella királyné is rendelt ékszereket Nürnbergben.

A Konstanca sírjából származó lánc eredetileg Jagelló Annáé lehetett. Tőle III. Zsigmond király örökölhette. Nemcsak a Konstanca sírjából előkerült lánc, hanem Zsigmond sírjából előkerült „A” betűs függő is. Ez utóbbi ugyanabból a műhelyből származhat, mint Zsigmond nővérének, Katalin svéd királynénak „C” betűs ékszere. A budapesti és a Konstanca-sír láncai bár különböznek, technikájuk és stílusuk alapján ugyanabból a forrásból származhatnak.

Cs. Lengyel Beatrix

Földváry Károly ezredes fényképe

Földváry Károly honvéd ezredes neve, tevékenysége jól ismert mind a szabadságharc, mind az emigráció kutatói előtt. Írásunkban Földváry ábrázolásai közül egy emblemátikus értékű, öt egész alakban ábrázoló fényképével foglalkozunk.

Földváry Károly Gyergyószentmiklóson, 1809. november 26-án, régi nemesi család sarjaként született. Gyermekkorában elveszítette egyik szemét. A szegedi katonai nevelőintézetben folytatott tanulmányai után hadnagyként szerelt le és Nyárandrásfalván gazdálkodott. 1834. július 4-én vette feleségül Turi Barbarát. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején katonaként szolgált, a váci és a tápióbicskei harcokban tüntette ki magát. Megkapta a Magyar Katonai Érdemrend III. majd II. osztályát is,¹ 1849. augusztus 4-én léptették elő ezredessé. Világosnál tette le a fegyvert. Az aradi hadbíróóság 1849. november 5-én halálra ítélte, ezt az ítéletet november 16-án változtatták 18 évi várfogságra. 1850-ben – a szabadságharc előtt kilépett császári tisztekre vonatkozó amnesztia keretében – kegyelmet kapott. A székelyföldi szervezkedésben való részvétele miatt 1852. június 16-án újból letartóztatták. 1854. május 13-án mentették fel a felségárulás vádjá alól. 1855-ben Salzburgba internálták, 1856-tól ismét Pesten fogoly. 1859. szeptember 15-én szabadult, majd ezt követően rövidesen emigrált.² 1859-ben először Genfben lakott, Puky Miklós környezetében tartózkodott,³ később Itáliába költözött. 1862. november 26-tól az itáliai Magyar Légión parancsnoka volt annak felosztatásáig, 1867. február 1-ig. Parancsnoki kinevezésében bizonyára szerepe volt annak a ténynek is, hogy Komáromy György megírta Türr Istvánnak, hogy a magyar-

1. kép Földváry Károly ezredes az itáliai Magyar Légión gyalogsági zászlájával

1 *Makai Ágnes*: „Hű vitézségért...” Az 1848–1849-es magyar szabadságharc kitüntetett hőseinek emlékére. Bp., 2001. 127.

2 Az itáliai Magyar Légión Anyakönyveinek másolatai az Archivio Centrale dello Stato di Roma gyűjteményéből. Lukács Lajos hagyatéka a Hadtörténeti Levéltárban. (továbbiakban HL) *Personalia* 270. és *Lukács Lajos*: Az olaszországi Magyar Légión története és anyakönyvei 1860–1867. Bp., 1986. 130.

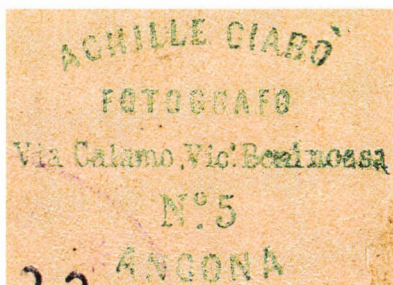
3 *Dancs Lajos*: Töredékek tíz éves emigrationalis élményeimből. Nagyszöllös, 1890.

országi ellenállás tagjai őt szerették volna a légió élén látni.⁴ A légió feloszlata, a kiegyezés után hazatért.

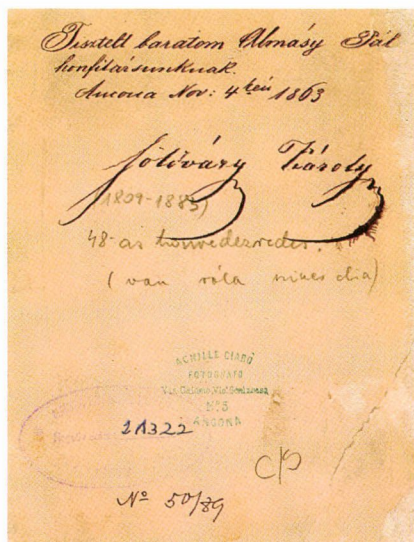
A Földvály Károlyt álló, egész alakban ábrázoló fotográfiát (1. kép) több helyen is publikálták, részletes vizsgálatára azonban eddig nem került sor.⁵

A fotográfia albumin pozitív, amelyet kézzel részben átfestettek. A kép mérete 10,5×8,5 cm, két helyen szakadás nyomával. Jelenleg nem eredeti kartonjára van kasírozva, hanem egy modern kartonon található (méretei: 13,8×10,3 cm), amelynek másik oldalára felkasírozták az eredeti kartont is, ami 13×10 cm nagyságú.⁶ Arról, hogy mikor és ki végezte ezt a beavatkozást, nem tudósít a leltárkönyv. Feltehetően az 1960-as, 1970-es években történt, valószínűleg amiatt, hogy a kép beszakadt vagy levált az eredeti kartonról. A restaurált szakadás nyomai ma is láthatóak. Mivel az eredeti karton is jó állapotú, nem igazán érthető, hogy vajon miért iktatták a kép és eredeti kartonja közé ezt a kartont.

A kép verzóján jól látható a fényképész pecsétjének lenyomata: „Achille Ciabò /Fotografo /Via Calamo, Vic. Bon..ossa N°.5 /Ancona”⁷ (2. kép), felette a saját kezű dedikáció: „Tisztelt barátom Almásy Pál honfitársunknak / Ancona Nov: 4kén 1863 / Földvály Károly”. A pecsét alatt ugyancsak régi felirat látható: „No 50/89”. (3. kép) A képet Szakács Margit leltározta, az akkor még a Történelmi Képcsarnokban lévő fénykép gyűjteményben, 1520/1956 leltári számon, azzal a megjegyzéssel, hogy „Törzsanyag maradvány”. Sajnos ezzel a beírással igen sokszor találkozunk, s ilyenkor nin csen általában sem-

2. kép Achille Ciabò fotográfus jelzete a kép eredeti hátlapján

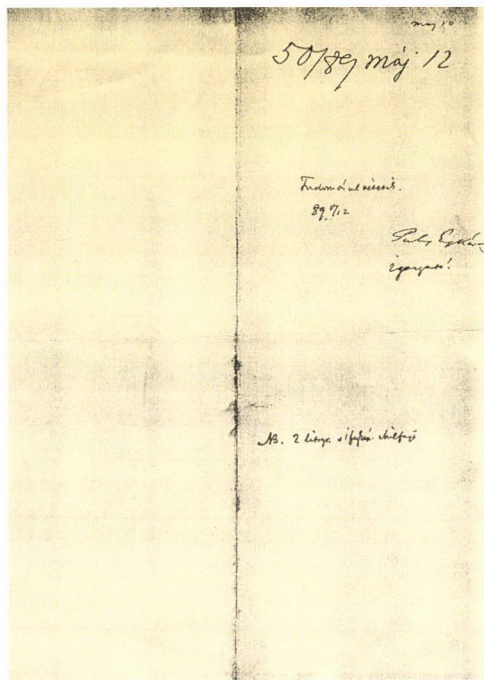
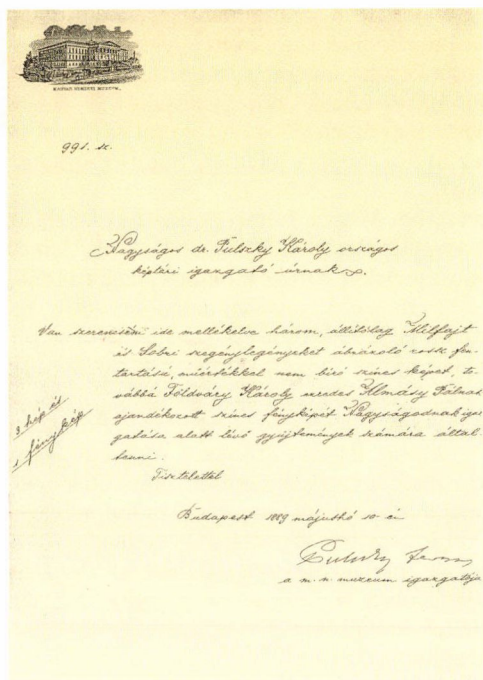
3. kép Földvály Károly fényképének eredeti hátlapja

4 Farkas Katalin: A Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi kapcsolatai (1859–1862). Századok 140. (2006) 653.

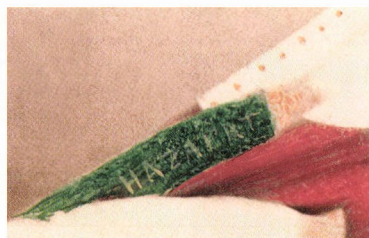
5 Csorba László: A Kossuth-emigráció fényképkönyve. A képeket válogatta Baji Etelka. Bp., 1994. 111–112.; Fényvel írott történelem. Szerk.: Jalsovszky Katalin és Stemlerné Balog Ilona. Bp., 2000. 29., leírása 217.; Kalavszky Györgyi: Emigrációban a szabadságért. Bp., 2003. 63. kép.

6 Ormos József restaurátor megmérte a kartonok és a kép savasságát. A régi karton 5,75 pH, az új karton eleje: 5,48 pH, a háta 5,33 pH, a kép maga 5,23 pH értékű.

7 Achille Ciabò tevékenységére nem találtam az általam ismert olasz fotótörténeti szakirodalomban adatot.

4 a-b. kép Pulszky Ferenc levele Pulszky Károlyhoz

5. kép Földváry fényképének részlete:
a zászló zöld színű szalagja

6. kép Földváry fényképének részlete:
a zászló vörös színű szalagja

milyen további kapaszkodó ahhoz, hogy vajon hogyan, mikor és kitől került a gyűjteményünkbe a fotográfia.⁸

A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Pulszky Ferenc 1889. május 10-én, levél kíséretében műtárgyakat küldött át fiának, dr. Pulszky Károlynak, az Országos Képtár igazgatójának. „...három képet ... továbbá Földváry Károly ezredes Almásy Pálnak ajándé-

⁸ Ebben az esetben azonban szerencsések voltunk. A Történeti Fényképtárban egy évig polgári szolgálatsként dolgozó Herr Szabolcs egyik feladata volt, hogy a Szépművészeti Múzeum Adattárában a régi képesarnoki levelezéseket áttekinthesse, és a fényképekre vonatkozó adatokat gyűjtse. Sajnos igen kevés dokumentumot talált, ám ezek egyike erre a képre vonatkozik.

kozott színes fényképét Nagyságodnak igazgatása alatt lévő gyűjtemények számára által-
tenni.” Vagyis a fénykép egykor valamilyen úton Pulszkyhoz, vagy mint egykori emigráns-
hoz, esetleg mint a Nemzeti Múzeum igazgatójához került – ma még ismeretlen módon – s
tőle az Országos Képtárba. Pulszky Károly „Tudomásul vétetik” feljegyzéssel 1889. május
12-én nyugtázta a tárgyak, többek közt a Földváry kép átvételét is. Az iraton szerepel az
„50/89 máj 12” feljegyzés is, tehát semmi kétség afelől, hogy a jelenleg 1520/1956 leltári
számot viselő Földváry képről van szó.⁹ (4a–b. kép)

A felvételen Földváry Károly kezében tartja az itáliai Magyar Légio gyalogsági zászlaját,
amely pontosan azonosítható, s amit ma a torinói Armeria Reale kiállításán láthatunk. A még
a garibaldista magyar légió korszakában, Mogyoródy Adolf parancsnoksága idején (1860)
készült zászlóról tudjuk, hogy 130 cm magas és 133 cm széles, s három darabból: vörös, fe-
hér és zöld színű merinói gyapjúszővetből varrták. A képen a zászló hátlapja látható, az ún.
koronás magyar kiscímerral, amelyet 1848-ban használtak. A 250 cm hosszú zászlórudat
hosszanti spirál alakban nemzeti színűre festették, a zászlóanyag mentén pedig sárgaréz
szögekkel van kiverve.¹⁰ Mindez jól és pontosan látható a felvételen, a három zászlószalag-
gal együtt, amelyek a zászlószenteléskor, 1860. október 31-én kerültek a rúdra. A képet
kiszínező személy¹¹ tehát pontosan és jól ismerte a zászlót vagy részletesen elmondták neki,
hogy mit és hogyan kell színeznie. Még hibátlan magyar nyelvű szöveget is el tudott helyezni
a zöld szalagon: „HAZÁÉRT”, amit arany betűkkel írt – zöldre színezését követően – a sza-
lagra. (5. kép) Ez a felirat nem felel meg a valóságnak, mert a zöld szalag felirata „1°Batta-ne
Honvéd”.¹² A valóságban a vörös szalagon is látható felirat, ugyancsak arany szállal hímzett
betűkkel, a képen viszont csak jelzésszerűen festettek vonalkákat (6. kép), a fehér szalagon
lévő aranyszálas hímzést pedig egyáltalán nem jelezték.

7. kép Földváry fényképének részlete: Földváry kitüntetései

9 Szépművészeti Múzeum Adattára, az Országos Képtár 1889. évi iratok.

10 Lukács L. i. m. 195.

11 Általában a fényképész műtermekben ebben az időben volt olyan segéd, aki a megrendelők kíván-
ságára kiszínezte az elkészült pozitívokat. Ez jelentősen megemelte a fotográfia árát.

12 Lukács L. i. m. 195. idézi a Catalogo dell'Armeria reale di Torino, compilato dal maggiore Angelo
Angelucci. Torino, 1890. c. munkát.

Földváry Károly a képen ezredesi egyenruhában, kitüntetéseivel látható, amelyek közül három világosan felismerhető.¹³ (7. kép) A kép jobb szélétől nézve az első az 1863-ban készítettettné. „légiós” Honvéd Emlékérem, amely az 1863. augusztus 11-én átadott kitüntetésekhez tartozó vörös–zöld–vörös, egyenlő csíkozású szalagon függ.¹⁴ A második kitüntetés az olasz Szent Móric és Lázár Rend lovagkeresztje, amelyet Földváry 1863. június 17-én kapott.¹⁵ A harmadik kitüntetés a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályának ideiglenes koszorúja helyett, már az emigrációban egyes tisztek által készítettettné kereszt,¹⁶ amit – több fotográfia tanúsága szerint – Földváry is megcsináltatott.¹⁷ Földváry egyik, feltehetően fő kezdeményezője volt a szabadságharc idején csak ideiglenes koszorú formájában adományozott kitüntetés – eredeti terveket követő – megvalósításának.¹⁸ A Földváry nyakában függő kitüntetés meghatározása jelenleg bizonytalan. Formája szerint lehetne a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályának ideiglenes koszorúja helyett – a III. osztály fentebb említett mintájára – Földváry által készítettettné kereszt.¹⁹ Ugyanakkor a kereszt felett látható trófea leginkább a Savoyai Katonai Érdemrend tiszti keresztjére emlékeztet, amelynek elnyerését viszont semmilyen írott forrás nem támasztja alá.²⁰ Mivel a kitüntetés Földváry több képen is viseli, meghatározása fontos lenne. Véleményünk szerint a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályának emigrációban készült keresztjéről van szó, amit valószínűsítek, hogy Földváry kezdeményezője volt a kitüntetés III. osztálya ideiglenes koszorúit helyettesítő kereszt elkészítésének, mint fentebb említettük. A légió parancsnokaként igénye lehetett a szabadságharc idején megkapott II. osztályú koszorú hasonló helyettesítésére is. A kutatás e téren a kitüntetés történettel foglalkozó kollégák feladata a továbbiakban, mi csak a hiteles és egykorú történeti forrásként kezelhető fotográfák és írott források vizsgálatával felvethetjük a lehetőségét a II. osztályú kereszt egykori tényleges létezésének.²¹

13 Köszönöm Makai Ágnes segítségét.

14 *Makai Ágnes: A „légiós” Honvéd Emlékérem szalagjáról. Numizmatikai Közöny 104–105. (2005–2006) 135–140.*

15 HL Personalia 270. A Rendről magyarul I. Cs. *Lengyel Beatrix–Makai Ágnes: Eberhardt Károly életútja és kitüntetései. Folia Historica 22. (2002–2004) 141–143.*

16 *Makai Ágnes: A Kossuth-emigráció arany érdemkeresztjei. Hadtörténelmi Közlemények 87. (1974) 494–510.*

17 A kereszt Földváry többi kitüntetésével együtt jelenleg lappang. Látható pl. Alinari, Lastroteca. scattola 11. OSzK Kézirattár Fond 48. jelzetű képeken, a Vasárnapi Ujság 1867. 45. számában Rusz Károly rajzán. Köszönöm Dinnyés István és Reznák Erzsébet segítségét, információit.

18 *Makai Ágnes* szíves közlései és *Nagy Dezső: Kossuth levelei Földváry Károlyhoz 1862–1863. Hadtörténelmi Közlemények 83. (1970) 490–526.*

19 *Makai Ágnes: A „projektált” II. osztályú Magyar Katonai Érdemrend ábrázolása?! Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 8. (2005–2006) 85–96.*

20 Ismert forrásaink szerint a Savoyai Katonai Érdemrend egyik fokozatát sem kapta meg Földváry Károly. HL Personalia 270.; *Ruolo dei decorati dell’Ordine militare di Savoia. Firenze, 1934. Parte I. Decorazioni individuali. Ilari, Vigilio–Carbone, Flavio: Lineamenti storici dell’Ordine Militare d’Italia. Roma, Gruppo Decorati dell’Ordine Militare d’Italia, 2003. 61. A Rendről I. magyarul Cs. Lengyel B.–Makai A. i. m. 140–141.*

21 Hídvégi Lajos Földváry kitüntetései foglalkozva, hivatkozik egy, a Ceglédi Kossuth Múzeumban őrzött fotográfiára (ltsz. 1323), ami Reznák Erzsébet közlése szerint nem egykorú, hanem egy reprodukciós negatív – feltételezésem szerint – az OSzK Kézirattárában található eredetiről. Hídvégi Lajos a nyakban függő keresztet a Savoyai Katonai Érdemrend lovag- vagy tiszti keresztjeként határozta meg. A fényképen Földváry nyakában ugyanaz a kereszt látható, mint a MNM most bemutatott színezett fényképén, utána sorrendben a Szent Móric és Lázár Rend tiszti keresztje, a Ma-

(folytatás a következő oldalon)

A meglévő kitüntetési adatok és a saját kezű dedikáció dátuma viszont egyértelművé teszik a felvétel készítésének időpontját, ami tehát 1863. augusztus 11.–1863. november 4. közé tehető az anconai műteremben.

Összességében meg kell állapítanunk, hogy a kép rendkívül pontos, aprólékos kifejtése különösen figyelemre méltó. Egyrésztől kiváló történeti forrás a kitüntetésekkel foglalkozó kutatónak, másfelől újabb elméleti lehetőségeket vehetünk fel a korszakkal foglalkozó történészek számára is.

A képet Földváry 1863 végén dedikálta Almásy Pálnak, az 1849. évi képviselőház elnökének. A Dunai Szövetség tervének megjelenése után a Határozati Párt képviselői gyakorlatilag elhatárolták magukat Kossuthtól. Ez a szakítás érintette az emigráció és a hazai titkos szervezet közötti kapcsolatokat, amelynek élén Almásy Pál állott, aki ekkor a Klapka-féle emigrációs csoporthoz kötődött inkább.²² Az Almásyval elégedetlenek egyike, Deák unokaöccse, Nedeczky István volt honvéd százados 1863-ban kereste meg Kossuthot Torinóban. Ismert, hogy erre személyes indokai is voltak: nyomasztó anyagi és családi problémáitól az itáliai Magyar Légióba lépve szeretett volna megszabadulni. Kossuth és Földváry között ügyében levélváltás is zajlott, amelynek végén – a Kossuth ajánlásával érkező – Nedeczky légióba történő felvételét Földváry elutasította (1863. szept. 29.).²³ Tud-

8. kép Földváry Károly eztedes az itáliai Magyar Légió huszárságának zászlajával. Kunfy Adolf könyvének illusztrációja

(21. jegyzet folytatása)

gyar Katonai Érdemrend III. osztályú keresztje, a „légiós” Honvéd Emlékérem. E tények alapján a felvétel készítési ideje 1866. január 13. és 1867. január közé datálható, hiszen ezt követően Földváry már a légió feloszlatásakor frissen megkapott Szent Móric és Lázár Rend parancsnoki fokozatát tűzte mellére. Megjegyzem – fényképeinek vizsgálata alapján – Földváry a Szent Móric és Lázár Rend különböző fokozatai közül mindig csak a legmagasabbat viselte. *Hídvégi Lajos*: Magyar Katonai Érdemrend-kereszt a negyvennyolcas emigrációból. Az érem 39. (1983) 2. sz. 33–37., a Szent Móric és Lázár tiszti keresztjének e ritka fajtájának képe *Cs. Lengyel B.–Makai Á.* i. m. 141.; a parancsnoki fokozatra *Lukács L.* i. m. 212. hivatkozva MOL II.S.2.-701/b.; Földváry fényképeire l. *Cs. Lengyel Beatrix*: Olaszthoni emlék. Az itáliai magyar emigráció fényképei. Megjelenés alatt.

22 *Csorba László*: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Bp., 2003. 321., *Hajagos József*: Almásy Pál tevékenysége az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban. Mátrai tanulmányok 2000. 78.

23 *Nyárády Gábor*: Júdás pénzért a bajtársakat... Adatok az Almásy-Nedeczky-szervezkedés történetéhez. 1864. Hadtörténeti Közlemények 110. (1997) 249.

juk, hogy olyan elképzelések is voltak, amelyek szerint a Magyar Légio háború esetén a Balkánon partra szállva segítené az akkor kirobbantandó magyarországi felkelés ügyét. Írott források számolnak be arról, hogy ebben az időszakban egy Kossuth fénykép őrzése „forradalmi tárgynak” minősült. Az emigráció idején az emigránsok között a kapcsolattartás egyik fontos eszköze volt a fénykép. Egyelőre azonban csak közvetett információink vannak arról, hogy fénykép a konspirációban is szerepet játszhatott. Fénykép alapján vélt azonosítani Nedeczky egy Kossuth által hozzá küldött ügynököt, illetve hogy Kossuth magáról arcképet a hatvanas években az „ismert” úton küldött az országba.²⁴ Nem tartjuk lehetetlennek, bár egyelőre nem bizonyítható, hogy ez a Földváry kép is lehetett üzenet hordozója, amire a zászló szalagján lévő felirat is utalhatna. Feltétlenül figyelniünk kell a továbbiakban az írott források vizsgálatakor a fényképekre vonatkozó adatokat, hiszen érdekes adaléku szolgálhatnak a kor konspirációs technikáihoz. Mint közismert, Almásy Pált és Nedeczky Istvánt nem sokkal a dedikálást követően, 1864. március 16-án – Asbóth Lajos árulása nyomán – az Angol királynő szállóban letartóztatták.

1889-ben már sem Almásy Pál, aki 1882. november 1-jén Budapesten, sem az 1883. december 14-én Cegléden elhunyt Földváry Károly nem élt. A mindenkor mindenre odafigyelő Pulszky Ferenc pedig ki tudja milyen úton-módon jutott az Almásynak dedikált Földváry fotográfia birtokába. A Nemzeti Múzeum igazgatójaként azonban tudta, hogy a Történelmi Képcsarnok feladata a magyar történelem alakjai ábrázolásainak összegyűjtése, így a képet a megfelelő gyűjteményben helyezte el.

Közvetve e fénykép történetéhez tartozik még egy adat. Földváry nemcsak a gyalogsági zászlóval, hanem a huszárság zászlajával is lefotografáltatta magát, feltehetően ugyanakkor és ugyanabban a műteremben. Ezt a felvételt jelenleg csupán Kunfy Adolf: Itáliában a magyar légiónál című, 1910-ben publikált könyvéből ismerjük.²⁵ (8. kép) Lukács Lajos kutatásai szerint Kunfy Adolf 1864 májusi hazatérésekor 44 légionista fényképét hozta magával, amelyeket a határon elkoboztak tőle.²⁶ Ezek közül feltehetően többet visszakapott, mert 1910-ben publikált könyvében több fényképet is közölt. Fia, a neves festő, Kunfy Lajos édesapja kéziratát és más relikviáit a Hadtörténelmi Múzeumnak adományozta 1940-ben.²⁷ További kutatást igényel, hogy a múzeum fotóarchívumában található számos légionistát ábrázoló fotográfia közül melyek lehetnek egykor Kunfy Adolf birtokában. Földváryt a huszárság zászlajával ábrázoló kép nincsen a gyűjteményben.

Fotografia del colonello Károly Földváry

Una delle fotografie di maggior pregio dell'Archivio Fotografico del Museo Nazionale Ungherese è quella raffigurante il colonnello Károly Földváry, comandante della Legione Ungherese in Italia. Si tratta di una stampa all'albumina (Figura 1) di dimensioni 10,5x8,5 cm (No. Inv. 1520/1956). La foto fu scattata, secondo il timbro sul verso, nello studio di Achille Ciabò, fotografo di Ancona (Figura 2). La fotografia è in possesso della nostra

24 *Nyárády G.* i. m. 235. és 266.

25 *Kunfy Adolf:* Itáliában a Magyar Légiónál. Bp., 1910. 66.

26 *Lukács Lajos:* Kunfy Adolf és az olaszországi magyar légio. Hadtörténelmi Közlemények 93. (1980) 623.

27 Horváth János szíves közlése. A Kunfy kézirat és Kunfyhoz írott levelek jelenleg a Hadtörténelmi Levéltárban találhatóak.

collezione dal 1889, pervenutaci tramite Ferenc Pulszky, all'epoca direttore del museo, lui stesso emigrante per un periodo piuttosto lungo in Italia.

La colorazione della fotografia è un lavoro eccezionale è minuzioso, quasi completamente fedele alla realtà, confrontando anche lo stendardo della fanteria legionaria esposto alla mostra dell'Armeria di Torino. L'unica differenza è nella scritta HAZAÉRT (PER LA PATRIA) sul nastro verde nella fotografia.

La fotografia è dedicata a Pál Almásy, in data 4 Novembre 1863. Almásy fu presidente della camera dei deputati nel 1849, e uno dei dirigenti del gruppo di opposizione ungherese nel 1863. La foto poteva avere, a quel tempo, anche una funzione in chiave cospirativa, essendo in Ungheria, le fotografie di Kossuth, considerate come "oggetti rivoluzionari". Almásy, insieme ad altri, fu poi arrestato, nel 1864, e condannato a 20 anni di detenzione, per cospirazione.

La foto del comandante della legione di stanza ad Ancona è stata scattata tra il 11 Agosto e il 4 Novembre 1863, come deducibile dalla dedica sul verso e delle decorazioni di Földváry. Földváry combattente della guerra d'indipendenza del 1848-1849 e decorato due volte con l'Ordine Militare Ungherese della classe II e III. Durante la guerra, il governo ungherese non fu in grado di far preparare queste decorazioni, e dunque i decorati ricevettero semplici corone d'argento su nastro rosso. Negli anni Sessanta dell'Ottocento gli ufficiali ungheresi in emigrazione fecero preparare, a loro spese, le croci delle decorazioni, seguendo il progetto originale. Poiché uno dei promotori dell'iniziativa fu proprio Földváry, è quindi possibile che sulla fotografia abbia al collo l'Ordine Militare Ungherese di classe II, mentre sul petto sia visibile la decorazione dell'Ordine Militare Ungherese di classe III, accanto alle croci di cavaliere dell'Ordine di San Maurizio e Lazzaro (ricevuta nel Giugno 1863) e la Medaglia Commemorativa Honvéd (dell'11 Agosto 1863). Così la fotografia risulta databile in base all'identificazione delle decorazioni, considerando anche la dedica sul verso.

La fotografia è fonte sia per i ricercatori di storia delle decorazioni, sia per gli storici di quell'epoca, nonché per i ricercatori di storia della fotografia.

Purtroppo sul fotografo non abbiamo informazioni dettagliate, anche se è sicuro abbia fotografato numerosi legionari ungheresi, durante la loro stanza ad Ancona.

Sallay Gergely Pál

A Horthy-kori japán–magyar kapcsolatok katonai és kitüntetési vonatkozásai a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára felvételeinek tükrében*

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára számos, a Horthy-kori japán–magyar kapcsolatokat megőrkítő felvételt őriz, amelyek közül az alábbiakban válogatást közlünk. A gyűjteményből kronológiai sorrendben bemutatásra kerülnek a katonai, illetve a kitüntetés-történeti vonatkozású fotók. Ezekhez a felvételekhez az eddigi japán–magyar kapcsolatokkal foglalkozó kutatási eredmények felhasználásával igyekszünk a lehető legtöbb háttér információt nyújtani. Az ismertetendő fényképek képi tartalmával foglalkozunk csak: a képeken látható személyekről és az ábrázolt eseményről adunk tájékoztatást. A fotók leltári száma és címe, a fényképező neve után a kép korabeli, általunk ismert megjelenési helyét is feltüntetjük. Bízunk benne, hogy az ilyen módon csokorba gyűjtött információk felkeltik az Olvasó érdeklődését, s esetleg adalékkal szolgálhatnak a témával bármilyen vonatkozásban foglalkozó Kollégák kutatásaihoz is.

Leltári szám: 288/1953. Fk.

A budapesti Nemzetközi Áruminta Vásáron kiállító japán csoport tagjai tiszteletére rendezett estély résztvevői

Pobuda Alfréd felvétele

Megjelenés helye: Képes Pesti Hírlap 1929. május 5.

Horthy Miklós kormányzó 1929. május 4-én, szombaton nyitotta meg Japán első hivatalos magyarországi kiállítását a Nemzetközi Áruminta Vásáron. Ez alkalomból Morie Óno Budapestre is akkreditált bécsi japán követ vezetésével nagyobb japán küldöttség érkezett Budapestre, köztük Jamasita Tomojuki ezredes katonai attasé is.¹ (Az attasé 1927. május és 1929. augusztus között tartózkodott bécsi állomáshelyén.²) A kiállító japán csoport és a távol-keleti diplomaták tiszteletére a Magyar-Nippon Társaság május 3-án, pénteken estélyt rendezett, amelyen megjelent Morie japán követ és felesége, Jamasita japán katonai attasé és Imaoka Dzsucsiro japán tanár is. Az estélyen készült csoportképen az első sorban ülnek (balról-jobbra) Szentgáli Antal, a Magyar-Nippon Társaság társelnöke, a Turáni Társaság rendes választmányi tagja; Imaoka Dzsucsiro tanár; a japán követ felesége; Morie Óno japán követ és Glock (később vitéz Galánthay) Tivadar tábormok, a Ludovika Akadémia parancsnoka, a Turáni Társaság alelnöke. A középső sorban áll Jamasita Tomojuki ezredes japán katonai attasé és vitéz Csécsi Nagy Imre nyugállományú altábornagy, a Magyar-Nippon Társaság társelnöke, a Turáni Társaság rendes választmányi tagja. A felső sorban állnak (balról-jobbra) Pázmány Zoltán egyetemi tanár, a Külügyi Társaság elnöke; Bán Aladár egyetemi tanár, a Turáni Társaság alelnöke; Felvinczi Takáts Zoltán egyetemi tanár, a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeum igazgatója, a Magyar-Nippon Társaság alelnöke, a Turáni Társaság rendes

* Kutatómunkámhoz nyújtott önzetlen segítségükért köszönetemet fejezem ki Cs. Lengyel Beatrixnak, Baji Etelkának, Bognár Katalinnak és Gaskó Jutkának, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára munkatársainak.

1 Nagy Iván: Magyarország kapcsolatai a 2600 éves Japánnal. II. bővített kiadás. 1943. 17–18.

2 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) K 62 (Külügyminisztériumi levéltár) 26. cím 8. cs. Japán 2. rész. 5308/1/1927-Küm., 8927/1/1929-Küm.

választmányi tagja; Móricz Péter főkonzul és Mezey István ügyvéd, a Magyar-Nippon Társaság ügyvezető alelnöke, a Turáni Társaság alelnöke.

A képen szereplő személyek közül a tárgyalt korszakban ismereteink szerint az alábbiak részesültek magyar, illetve japán kitüntetésben: Morie Óno japán követ 1931-ben a Magyar Érdemkereszt³ I. osztályát, Imaoka Dzsuisiro tanár 1930-ban a Magyar Érdemkereszt III. osztályát,⁴ dr. Mezey István ügyvéd – a magyar–japán kulturális kapcsolatok előmozdításáért – a japán Szent Kincs Rend⁵ III. osztályát kapta.⁶

3 Az 1923. június 19-én alapított Magyar Érdemkereszt (1935-től Magyar Érdemrend) polgári és katonai érdemek elismerésére szolgáló, magyar és külföldi állampolgárok részére egyaránt adományozható általános érdemrend volt. 1939-től harctéri érdemekért hadidíszítménnyel is el lehetett nyerni. Vö. *Makai Ágnes-Héri Vera*: Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Budapest, 2002. 224.

4 Magyarország tiszti cím- és névtára. 42. Budapest, 1932. 473., 479.

5 A nyolc osztályra tagolt japán Szent Kincs Rendet a császár 1888. január 4-én alapította kimagasló polgári és katonai érdemek jutalmazására. Adományozhatóságát 1919-ben nőkre is kiterjesztették. A Rend története során egyes osztályait meglehetősen gyakran adományozták külföldiek számára. *Peterson, James W.*: Orders and Medals of Japan and Associated States. San Ramon, 2000. 34.

6 *Nagy Iván* i. m. 166.

Leltári szám: 965/1953. Fk.

Macunaga Naokicsi új japán követ a kormányzóhoz indul bemutatni megbízólevelét

Schäffer Gyula felvétele

Macunaga Naokicsi Budapesten is akkreditált bécsi japán rendkívüli követ és meghatalmazott minisztert Horthy Miklós kormányzó 1933. március 25-én fogadta kihallgatáson, amelynek során a diplomata átnyújtotta megbízólevelét.⁷ A III. osztályú japán Szent Kincs Renddel kitüntetett Macunaga Arita Hacsirót váltotta posztján.⁸ Az ekkor készült képen Macunaga Naokicsi jobb oldalán Scholtz Andor folyamőr kapitány, a kormányzó szárnysegédje áll, bal oldalán Itigo japán követségi titkár. Macunaga a felvételen a holland Oránia-Nassau Rend nagykeresztjét és csillagát, nyakában a japán Szent Kincs Rend III. osztályát (a rendjelvény nem látszik), bal mellén pedig – más japán érmek előtt – a japán Felkelő Nap Rend⁹ V. (VI. ?) osztályát viseli. Itigo követségi titkár mellén a japán Szent Kincs Rend IV. osztályú jelvénye látható. Macunaga Naokicsit 1936. május 7-én hívta vissza a császár magyarországi állomáselyéről.¹⁰

7 A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Összeállította és s. a. r.: Ádám Magda. Budapest, 1965. 912.

8 MOL K 589 (A kormányzó kabinetirodája) II. (Külpolitikai vonatkozású iratok) I. (A diplomáciai képviselet változásaival kapcsolatos levelezés) 16. Japán 2. I.

9 Japán első nemzeti kitüntetését, a nyolc osztályra tagolt Felkelő Nap Rendet a császár 1875. április 10-én alapította. Általános érdemrend japán és külföldi állampolgárok kitüntetésére, mind katonai, mind polgári érdemekért. Az elsősorban a japán és külföldi uralkodóházak és arisztokrácia tagjainak adományozható különleges fokozatát, a Felkelő Nap Rend Paulownia virágokkal ékesített nagyszalagját a császár 1888. január 4-én alapította. *Peterson, J. i. m.* 12–13., 22.

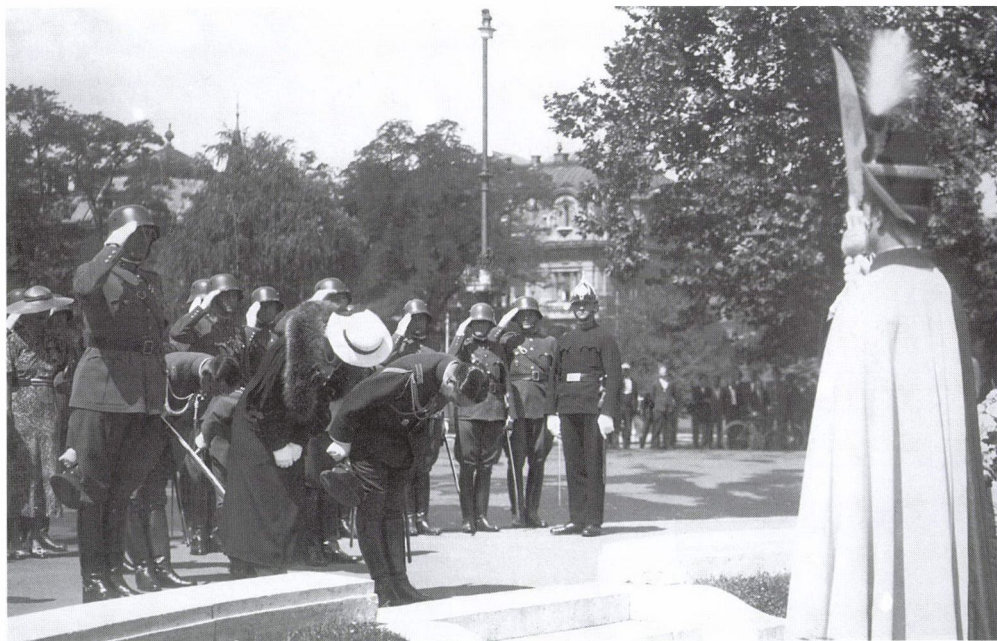
10 MOL K 589. II. I. 44. Japán Nr. 173. 12. I.

Leltári szám: 1411/1953. Fk.

Kaja japán császári herceg koszorút helyez el a Hősök Emlékkövére

Megjelenés helye: Képes Pesti Hírlap 1934. június 24.

Kaja japán herceg, a japán császári ház második feje, lovassági őrnagy, és felesége, Tosiko hercegnő 1934. június 21–24. között látogatást tett Magyarországon. Horthy Miklós kormányzó június 22-én Kenderesen fogadta a hercegi párt. Ez alkalommal Kaja hercegnek a Magyar Érdemkereszt nagykeresztjét, kíséretjének, Kusibucsi Szenicsi alezredesnek pedig a Magyar Érdemkereszt II. osztályát adományozta.¹¹ Másnap délelőtt a hercegi pár és Kusibucsi alezredes a Hősök terén megkoszorúzta a Hősök Emlékkövét. A képen a katonai egyenruhát viselő herceg levett sapkával mélyen meghajol az emlékmű előtt, mellette felesége áll fejet hajtva. Mögöttük Kusibucsi alezredes ugyancsak levett sapkával hajol meg, nyakában jól láthatóan a Magyar Érdemkereszt II. osztályú jelvényét viseli. Egy, a Tolnai Világlapja 1934. évi 28. számában ugyanezen eseményről megjelent felvételen az is megfigyelhető, hogy Kaja herceg a koszorúzáskor ugyancsak viselte a részére adományozott Magyar Érdemkereszt nagykeresztjéhez tartozó csillagot.

¹¹ MOL K 62. 25. cím 8. cs. Japán I. rész. 7355/1934–Küm.

Leltári szám: 62.5993

Okubo Tositaka, az új budapesti japán követ megérkezik a kormányzóhoz

Okubo Tositaka¹² Budapestre újonnan kinevezett japán rendkívüli követ és meghatalmazott minisztert Horthy Miklós kormányzó 1941. február 6-án 12.30-kor fogadta kihallgatáson. A diplomata ekkor nyújtotta át megbízólevelét, valamint elődje, Inoué Kodzsiro visszahívó levelét. Kíséretében megjelent Inoué Maszutaró japán követségi titkár, Szuido Iszao japán követségi (tolmács) titkár, valamint Josinaka Vataró ezredes japán katonai attasé és helyettese, Nisi Hiszasi őrnagy.¹³ A kormányzóhoz érkezésekor készült képen Okubo Tositaka nyakában a Magyar Érdemrend középkeresztjét viseli, amelyet még mint a japán Külügyminisztérium legfelsőbb szerződési osztályának vezetője¹⁴ kapott 1940-ben. (Ugyancsak a követ nyakában függ az Olasz Korona Rend parancsnoki keresztje.) Ezen a felvételen Okubo Tositaka mellett bányavölgyi Tost Gyula repülő százados, a kormányzó szárnysegédje áll, a háttérben Josinaka Vataró ezredes katonai attasé¹⁵ és Szuido Iszao követségi titkár¹⁶ látható.

12 Okubo Tositaka (1895–?) japán diplomata, a tokiói külügyminisztérium legfelsőbb szerződési osztályának vezetője, 1941. február–1943. november között budapesti japán követ. Korábban Rómában és Brüsszelben képviselte a távol-keleti országot.

13 MOL K 62. 25. cím 8. cs. Japán I. rész.

14 Turán 23 (1940) 3. sz. 155.

15 Josinaka Vataró ezredes, 1941. március 1-jétől vezérőrnagy (Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) HM 1941. Elnöki B. oszt. 15.858.) 1940. március–1942. november között volt budapesti japán katonai attasé. 1939-ben ankarai japán katonai attaséként a Magyar Érdemrend középkeresztjét, 1942-ben az ahhoz adományozott csillagot vehette át. (HL Legfelsőbb elhatározások I. 41. 1940. 72. d. 973/K. I.-1940. sz.; HL HM 4920. cs. 42.878/Eln. B. oszt.-1942. sz.)

16 Szuido Iszao japán követségi titkár 1938. május–1943. január között teljesített szolgálatot Budapesten. 1940-től a Magyar Érdemrend tisztikeresztjének volt a tulajdonosa. (Nagy Iván i. m. 1. sz. műmelléklet)

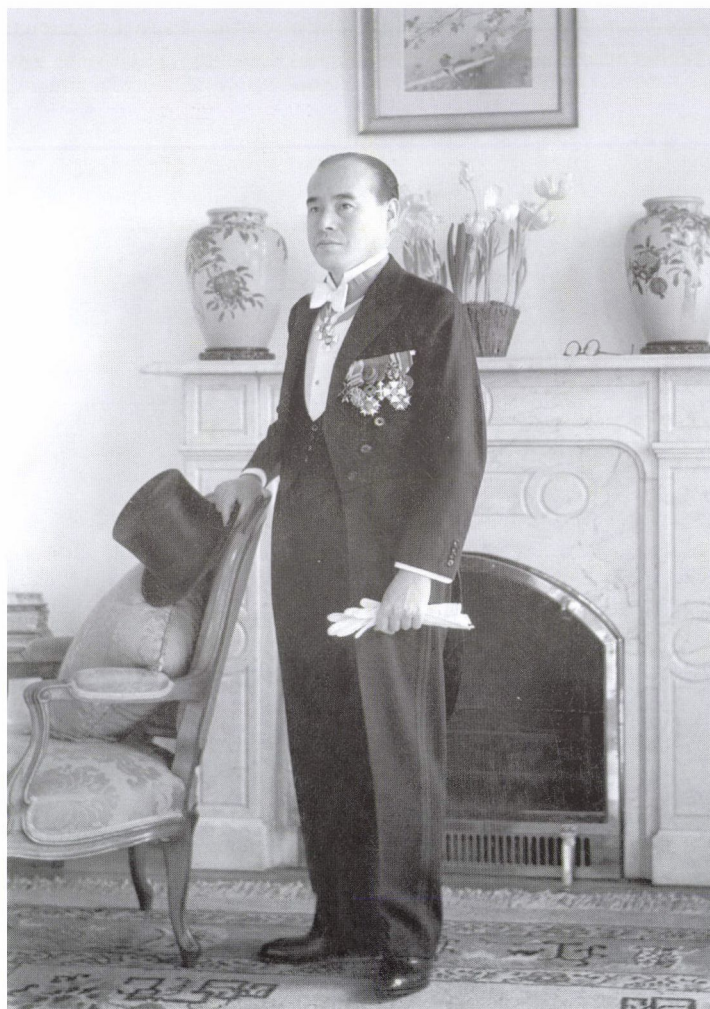
Okubo Tositakát 1942 márciusában „a baráti japán nemzet nagy győzelme, Singapore bevétele alkalmából” a Magyar Érdemrend nagykeresztjével tüntették ki.¹⁷ A japán követ 1943. november 15-én hagyta el Magyarországot.¹⁸

Leltári szám: 67.702

Okubo Tositaka, az új budapesti japán követ

Megjelenés helye: Képes Krónika 1941. február 13. 5.

A kép Okubo Tositaka (lásd fent) Budapestre újonnan kinevezett japán rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter Horthy Miklós kormányzónál tett 1941. február 6-i kihallgatása

17 MOL K 27 (Minisztertanácsi ülések) 236. doboz, 1942. március 23. V. rész. 89. sorsz. 20671/2-1942. sz.

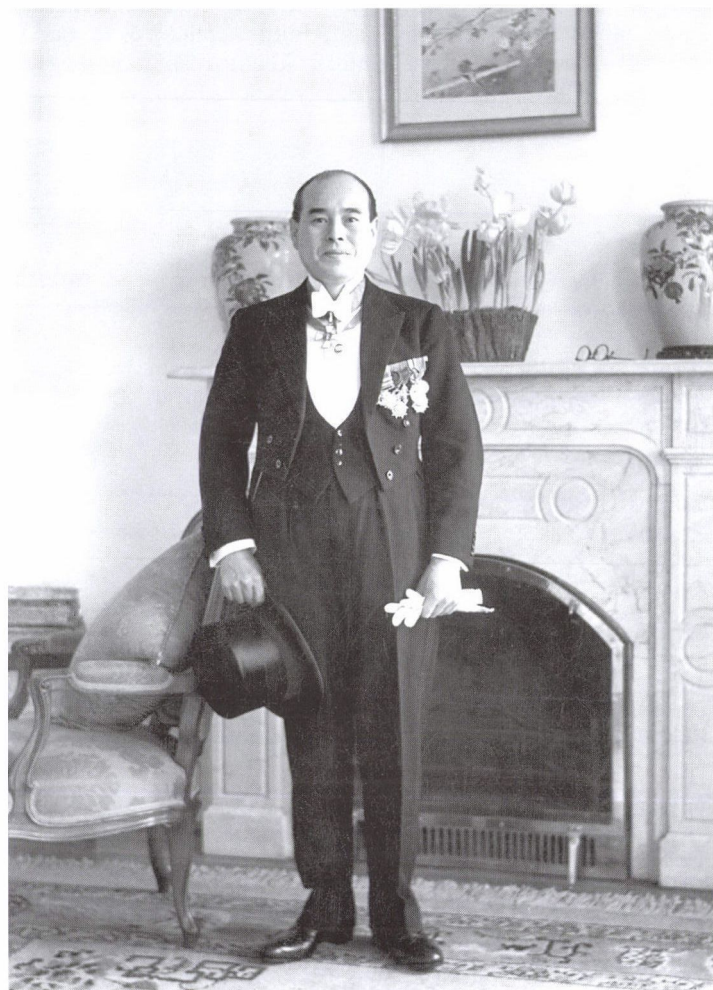
18 Turán 26 (1943) 2. sz. 80.

után készült. A felvételen Okubo Tositaka nyakában a Magyar Érdemrend középkeresztjét, valamint az Olasz Korona Rend parancsnoki keresztjét viseli. Bal mellén továbbá (balról jobbra) a következő kitüntetések láthatók: japán Szent Kincs Rend IV. osztálya, a mandzsu Állam Talpkövei Rend IV. osztálya, a Belga Korona Rend tisztikeresztje, az olasz Szent Móric és Lázár Rend lovagkeresztje, a luxemburgi Tölgykorona Rend tisztikeresztje, a belga Lipót Rend V. osztálya és egy (valószínűleg) japán érem.

Leltári szám: 62.5994

Okubo Tositaka, az új budapesti japán követ

A kép Okubo Tositaka (lásd fent) Budapestre újonnan kinevezett japán rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter Horthy Miklós kormányzónál tett 1941. február 6-i kihallgatása után készült. A felvételen Okubo Tositaka nyakában és bal mellén a fent leírt kitüntéseket viseli.

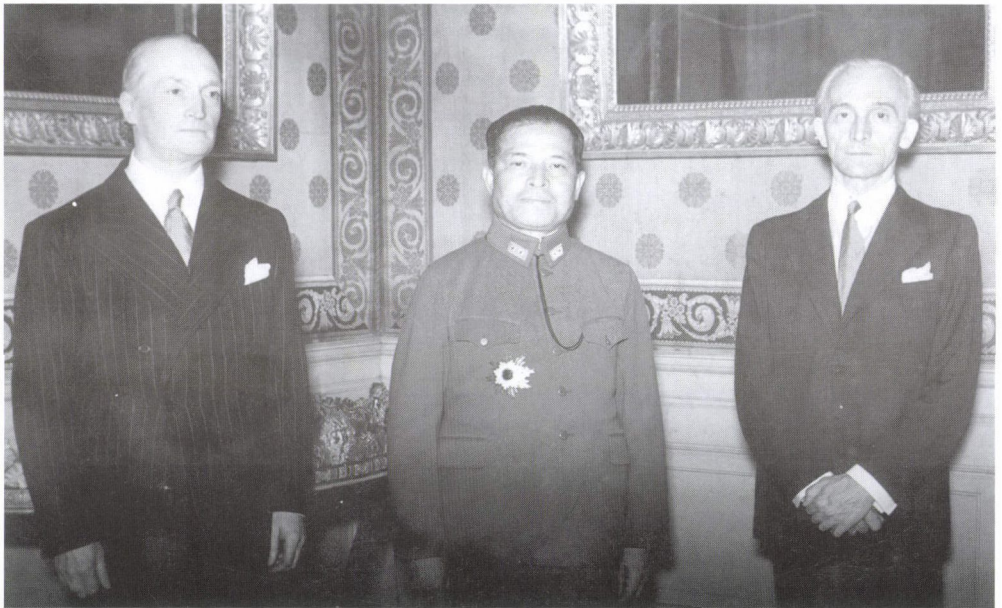

Leltári szám: 62.6095

Osima Hirosi tábornok, berlini japán nagykövet Budapesten Bárdossy László miniszterelnökkel és bárcziházi Bárczy István államtitkárral

Megjelenés helye: Tolnai Világlapja 43. évf. 32. sz. 1941. augusztus 6. 10.

Osima Hirosi¹⁹ tábornok, berlini japán nagykövet 1941. július végén látogatást tett Magyarországon.²⁰ Osimát, aki 1923. június–1925. március között tüzér őrnagyként Budapesten is akkreditált bécsi japán katonai attaséként működött,²¹ Horthy Miklós Kenderesen fogadta, Bárdossy László miniszterelnök pedig a fővárosban, a miniszterelnökségi palotában adott villásreggelit a magas rangú vendég tiszteletére július 24-én csütörtökön délután 2 órakor. A déjeuner-n megjelent többek között Okubo Tositaka budapesti japán követ, Josinaka Vataro vezérőrnagy, budapesti japán katonai attasé és segédje, Nakamura Kenicsi őrnagy, valamint Banzai Kazujosi tábornok berlini japán katonai attasé és Nisi Hiszasi őrnagy, korábbi budapesti japán katonai attasé-helyettes, a német szárazföldi haderő főparancsnokságára beosztott japán hírszerző tiszt.²² Osima tábornoknak a kormányzó Kenderesen tett látogatása alkalmával személyesen nyújtotta át a Magyar Érdemrend nagykeresztjét.²³ A képen Osima Hirosi tábornok dr. Bárdossy László miniszterelnök és dr. bárcziházi Bárczy István miniszterelnökségi adminisztratív államtitkár között altábornagyi egyenruhában látható, jobb mellén a japán Felkelő Nap Rend II. osztályának csillagát viseli.

19 Osima Hirosi (1886–1975) altábornagy és diplomata. 1923–1925 között bécsi és budapesti, 1934–1938 között berlini japán katonai attasé. 1938–1939, majd 1941–1945 között berlini japán nagykövet. A második világháború után háborús bűnösként életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1955-ben szabadult. Kodansha Encyclopedia of Japan. 1–9. Tokió, 1983. 6. 125.

20 MOL K 62. 25. cím 8. cs. Japán 1. rész. 22.377/1941–Küm.

21 MOL K 62. 26. cím 8. cs. Japán 2. rész. 8374/1923–Küm.; 3872/1925–Küm.

22 A fénykép hátán 1941. július 25-i újságkivágat.

23 Pester Lloyd Morgenblatt. 1941. július 27. 7.

Leltári szám: 62.6098

Osima Hirosi tábornok, berlini japán nagykövet Budapestre érkezik

Szécsy István felvétele

Megjelenés helye: Tolnai Világlapja 44. évf. 15. sz. 1942. április 15. 3.

Osima Hirosi tábornok, berlini japán nagykövet 1942 áprilisában – délkelet-európai utazása során – látogatást tett Magyarországon.²⁴ Az érkezését ábrázoló felvételen három japán személyt láthatunk: (balról jobbra) Okubo Tositaka budapesti japán követet, Josinaka Vataro vezérőrnagy, budapesti japán katonai attasét és Osima tábornokot.

Leltári szám: 62.790

Vitéz nagybányai Horthy István kormányzó-helyettes ravatala az Országház kupolacsarnokában

Magyar Film Iroda felvétele

Az 1942. augusztus 20-án a keleti fronton hősi halált halt vitéz Horthy István kormányzó-helyettes, repülő főhadnagy emlékére augusztus 27-én rendezett gyászszeretáson a magyar előkelőségeken és a kormány tagjain kívül a külföldi diplomáciai testületek tagjai, így a

²⁴ Tolnai Világlapja 44. (1942) 15. sz. 3.

budapesti japán követség képviselői is megjelentek az Országház kupolacsarnokában. A távol-keleti országot Okubo Tositaka budapesti japán követ, Josinaka Vataro vezérőrnagy, budapesti japán katonai attasé, Nakamura Kenicsi²⁵ őrnagy, az attasé segédje és Szuido Iszao követségi titkár képviselte. A képen a középen magasodó koszorúk mögött (a csillár „alatt”) a négy diplomata egymás mögött ül, a két katona egyenruháján fekete karszalagot visel, Josinaka tábornok nyakában a Magyar Érdemrend középkeresztje függ.

25 Nakamura Kenicsi (1906–?) 1940. augusztus 1-jével őrnagy. 1940. május 4.–1941. március 21. között a franciaországi, 1941. áprilistól a budapesti japán katonai attasé segédje. HL HM 1941. Előnéki B. oszt. 23.858.

Leltári szám: 62.791

Gróf Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter megérkezik vitéz nagybányai Horthy István kormányzó-helyettes ravatalához az Országház kupolacsarnokába
Magyar Film Iroda felvétele

A Horthy István kormányzó-helyettes emlékére augusztus 27-én celebrált gyászszertartásra érkező Ciano olasz külügyminiszter jobb oldalán vitéz Németh Imre vezérőrnagy látható rohamsisakban. Egyenruháján a részére néhány hónappal azelőtt adományozott²⁶ japán Felkelő Nap Rend III. osztályú jelvényét viseli.

²⁶ Horthy Miklós 1942. június 20-i legfelsőbb elhatározásával engedélyezte vitéz Németh Imre vezérőrnagynak a III. osztályú japán Felkelő Nap Rend elfogadását és viselését. HL Legfelsőbb elhatározások I. 41. 1942. 75. d. 627/K/K. I.–1942. sz.

Leltári szám: 62.4363

Hajasi Tahei ezredes, budapesti japán katonai attasé, és segédje, Nakamura Kenicsi őrnagy a budapesti haditudósító kiállítás megnyitóján

Haditudósító század felvétele

Megjelenés helye: Tolnai Világlapja 1943. évi 19. sz. 1943. május 12. 4.

1943. május 2-án vasárnap a pesti Vigadóban megnyílt a Haditudósító kiállítás. Az ünnepélyes megnyitón a magyar közélet előkelőségein és a honvédség illusztris képviselőin kívül megjelentek a Budapesten akkreditált diplomáciai kar tagjai is,²⁷ köztük Hajasi Tahei²⁸ ezredes budapesti japán katonai attasé, valamint segédje, Nakamura Kenicsi őrnagy. Az akkor készült fényképfelvételen Hajasi ezredes és Nakamura őrnagy a magyar haditudósítók keleti hadszíntéren készített fotóit és alkotásait tanulmányozza. A két japán katona egyenruháján eredeti formában viseli a japán Felkelő Nap Rend III., illetve IV. osztályú jelvényét. Hajasi ezredes zubbonyán ezen kívül egyéb kiténtetéseinek szalagsávjai is láthatóak három sorba rendezve. A háttérben vitéz Jány Gusztáv vezérezredes és vitéz dálnoki Miklós Béla altábornagy állnak.

²⁷ Magyar Katonaújság, 1943. május 8. 3.

²⁸ Hajasi Tahei (1900–?) ezredes. 1939-től a japán hadiakadémia tanára, 1943. januártól budapesti japán katonai attasé. HL HM 1942. Elnöki B. oszt. 74.141.; HL HM 6776. cs. Eln. 8. e. oszt. Szám nélküli iratok, 1944.

Hajasi ezredesnek és Nakamura őrnagynak a kormányzó 1944. március 24-én a Magyar Szent Korona Rend²⁹ hadidíszítménnyel és kardokkal ékesített közép-, illetve tisztikeresztjét adományozta.³⁰

Military and Phaleristic Aspects of the Hungarian-Japanese Relations in the Interwar Period, as Reflected by the Photographs of the Historical Photographic Collection of the Hungarian National Museum

Summary

The Historical Photographic Collection of the Hungarian National Museum preserves several pictures relating to the Hungarian-Japanese relations of the interwar period. The author has made a selection of these pictures and publishes in chronological order those that relate to the military and phaleristics. On the strength of his research results so far, the author offers as much background knowledge to the pictures as possible. The reader will get acquainted with the persons, as well as the events represented by the photographs. Beside the inventory number and the title of each picture, the name of the photographer and the place of original publication too are given where known.

29 A nyolcfokozatú Magyar Szent Korona Rendet 1943-ban kifejezetten külföldiek elismerésére alapították. A Rendről lásd: A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Szerk. biz.: *Felszeghy Ferenc–Rátvay Imre–Petrichevich György–Ambrózy György*. Budapest, é. n. [1943.] 462–464 o.: *Pandula Attila*: Zur Geschichte des Ordens der Ungarischen Heiligen Krone. Orden und Ehrenzeichen. 42. sz. 2006. április. 5–14.

30 HL HM 6776. cs. Eln. 8. e. oszt. Szám nélküli iratok, 1944.

